

4.6

❀ वृत्तरत्नाकरम् ❀

केदारभट्टविरचितम्—

पिङ्गलमुनि-कृतछन्दःसूत्रसाहितम् ।

जम्बूकशमीरराजकीय-श्रीरघुनाथमहाविद्यालय-ज्येष्ठाध्यापक

काव्यतीर्थ रामप्रपन्नशास्त्रि सङ्कलितया

नूतनया रत्नसंग्रहाख्यया व्याख्यया भूषितम्

अन्वयबोधिण्या भाषाप्रभाकरनामिकया च टीकया

* समलङ्कृतम् *

नादिदम्

व्याख्यात्रैव टिप्पणसूच्यादिभिः सुपरिष्कृत्य स्वयं संशोध्य च

लक्ष्मणदास प्यारेलाल संस्कृतमहापुस्तकालय

लुहारी दरवाजा लाहौर

इत्येतदद्वारा महावीरप्रसादस्य विद्याप्रकाशाख्यमुद्रणालये

संमुद्राय्य प्रकाशितम्

वैक्रम-सम्बत्सरे १९८२ मार्गशीर्षिकायां १७ तारिकायाम्

केवल टाइटलपेज ऐङ्गलो ओरिण्टल प्रेस में छपा ।

THE
VRITTA RATNAKARA
OF
KEDĀR BHATTĀ

WITH THE
PINGLA MUNI'S CHHANDA SUTRAS
AND WITH
THE COMMENTARIES

Ratna-Sangraha, Anuay-Bodhini and
Bhasha-Prabhakara

EDITED BY

Kavyatirtha P. Ram Prapanna Shastri

Senior Professor

SANSKRIT MAHAVIDYALAYA JAMMOO. (KASHMIR)

First Edition 1000.

Published by

LACHHMAN DAS PYARE LAL,

PROPRIETOR SANSKRIT BOOK DEPOT, INSIDE LOHARI GATE.

LAHORE.

1925

WHITTAKER

THE

THE

THE

THE

THE

THE

THE

THE

THE

THE

THE

THE

THE

THE

THE

* वृत्तरत्नाकरम् *

केदारभट्टविरचितम्

पिङ्गलमुनिकृत-छन्दःसूत्रसहितम्

काव्यतीर्थ—पं० रामप्रपन्नशाल्मि सङ्कलितया

नूतनया रत्नसंग्रहाख्यया व्याख्यया समलङ्कृतम् ।

अन्वयबोधिण्या भाषाप्रभाकराभिधया च

टीकया विभूषितम् ।

तदिदम्

व्याख्यात्रैव स्वयं संशोध्य टिप्पणसूच्यादिभिः

सुपरिष्कृत्य च

लक्ष्मणदास प्यारेलाल (लोहारी गेट) महा पुस्तकालय

इत्येतद्द्वारा

पं० महावीरप्रसाद प्रबन्धेन लवपुरे,

विद्याप्रकाश (चंगड मुहल्ला, अनारकली) मुद्रणालये

संमुद्राप्य प्रकाशितम् ।

(अस्य च सर्वेऽधिकारा व्याख्यातुः स्वायत्ता एव)

पुस्तकसंख्या १०००

उदाहारः । ;

स्वकृत्याऽसाधनेनापि परकार्यप्रणाशने ।

चिन्तयाहर्निशं ग्रस्ता वन्द्यादौ दौर्जनी स्थितिः ।

छन्दःशास्त्रस्यानुबन्धचतुष्टयम्

प्रवृत्तौ खलु कृतिसाध्यताज्ञानमिष्टसाधनताज्ञानं च मिलितं सत्कारणं भवति । तच्चानुबन्ध-चतुष्टयतो जायते । अनुबन्ध-चतुष्टयन्तु अधिकारि-विषय संबन्ध-प्रयोजनात्मकम् । तथा चानुबन्ध-चतुष्टयमनवबुध्य प्रवृत्तेरभावादादौ तदभिधानीयम् तदिदं विचार्यते ।

वेदाः खलु मुख्यतः परमपुरुषार्थं प्रवृत्ता अनुषङ्गतश्चाद्यमपि त्रिवर्गं ततः सिद्ध्यति “शाल्यार्था हि कुल्यां प्रणीयन्ते” इति न्यायात् इति मान्या । वेदार्थादिप्रतिपादनाय च षडङ्गानि आस्यादीनीव तत एव पृथक् पृथगाविर्भूतानि भूतानीव प्रजापतेः । तानि च

शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषां गतिः ।

छन्दसां लक्षणं चेति षडङ्गो वेद उच्यते ॥ इति तत्र रूपकनिरूपणेनाङ्गविन्यासस्तु इत्थमकारि पाणिनीयशिक्षायाम् ।

छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ कथ्यते ।

ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥

शिक्षा ब्राह्मणन्तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ।

तस्मात्साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते ॥

अपनो अङ्ग जराय के अपरौ को अन्धकार ॥

करै पतँग नर जो उन्हें प्रणति वारंवार ॥१॥

(भू०सा०) कार्यप्रवृत्ति में अधिकारी १ विषय २ सम्बन्ध ३ प्रयोजन ४ यह चार अनुबन्ध कारण हैं । उनमें भी प्रयोजन मुख्य है इसको प्रथम कहते हैं—

सब से पहले वेद मोक्ष के लिये प्रवृत्त हुए, प्रसंगतः धर्म अर्थ काम प्राप्ति इन्हीं से सिद्ध हो जाती है ।

वेदार्थ ज्ञान के लिये शिक्षादि ६ अङ्ग वेद से ही प्रकट हुए हैं । जिनमें १ यह छन्दः शास्त्र भी है सब अङ्गों को वेद की सहायता में समानता है । छन्दोज्ञान बिना वेदों के पठन पाठन में प्रत्यवाय भी लिखा है (पृ० २५०-२११) छन्दोविचिति को पादसादृश्य

पादविकलस्य यदौर्विध्यं तदेव छन्दोहीनस्य वेदस्य ।

व्यतिरेकेणाप्यन्यत्र किञ्चिदन्यथा

विना व्याकरणेनान्धो वधिरः कोशवर्जितः ।

छन्दःशास्त्रं विना षड्गुर्मूकस्तर्कविवर्जितः ॥

अत्र सर्वाण्यपि अङ्गानि समानि ननु न्यूनाधिकता कतमस्यापि । सर्वेषामपि स्वस्वकार्यार्थमवश्यमपेक्षितत्वेन, । अङ्गमहिम्नः प्रदर्शनेऽङ्गत्वेनैवाविशेषेण ग्रहणेन च, । अत एव छन्दसां पादसादृश्यप्रतिपादनेन अधमत्वं मा प्रसाङ्गीदिति मुनिरादौ तदुपवर्णनं विदधे । अत्र 'अधीत्यैवेति एवकारो विपरीतक्रमो बोध्यः । साङ्गमेवाधीत्येत्यर्थः । "निष्कारणं ब्राह्मणस्य धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च" इति महाभाष्येऽपि षडङ्गसहितस्यैवाध्ययनविधिरुक्तः ।

तत्र व्याकरणस्याधिक्यप्रतिपादनं तु गणेशदेवीभागवतादिपुराणेषु तत्तद्देवतायाः "यस्य विवाहस्तस्यैव सुश्लाघ्यतेति" न्यायेन तत्स्तुतौ तात्पर्याधायकत्वेन सर्वोत्कर्षप्रतिपादनवद्बोध्यम् मुण्डकोपनिषद्यपि अपरविद्यात्वेनाङ्गानां कीर्तनम् 'इ विद्ये वेदितव्ये इतिहस्म यद्ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च, तत्राऽपरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिञ्जा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति, अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते, इत्यादिना शिञ्जादीनि प्रतिपादितानि । तथा छन्दोविशेषाणां तत्र तत्र विहितत्वात् । 'यो हवा अविदितार्षेयछन्दोदैवतविनियोगेन ब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाऽध्यापयति स स्थाणुं वच्छति गतं पद्ये प्रवा मीयते पापीयान् भवति यातयामानि अस्य छन्दांसि भवन्ति, तस्मादेतानि मन्त्रे मन्त्रे विद्यात् (सा० आ० ब्रा०) इति, अथाऽनुष्टुभां यजति बृहत्या गायति गायत्र्या स्तौतीति श्रवणाच्च तस्मात्तद्देवनाय छन्दोग्रन्थोऽप्युपयुज्यते ॥ तत्र किं नाम छन्दः? इति प्रश्ने "छादनादिति निरुक्तनिरुक्तया यदेभिरात्मानमाच्छादयन् देवा मृत्योर्विभ्यतः तच्छन्दसां छन्दस्त्वम्" इति ब्राह्मणेन (भू०सा०)दिया है पादों से रहित पुरुष की जो गति होती है । वही छन्दोज्ञानहीन वेदपाठ की की दशा जानो । किन्तु इस से कहीं न्यूनता ना समझ लेना ।

च । इतोऽग्रे “गायत्री गायतेः” इत्यादिना छन्दसां प्रत्येकं निरुक्तया एतेष्वेव स्थानव्यूहेषु ऋतुच्छन्दःस्तोमपृष्ठस्येत्यादौ, उत्तरत्र छन्दः पदेन अनुष्टुपाद्युक्तेश्च श्यादिकमेव गृह्यतेऽन्यार्थे शक्तिस्तु भाक्तैव तत्र २ इति बोध्यम् । एतदभेदेन यथा अष्टाध्यायीमहाभाष्यादौ वेदानामपि छन्दस्त्वमभाणि, अयस्मयादीनि छन्दसि” सू० १।४।२० छन्दोवत्सूत्राणि भवन्ति भा०

निष्कृष्टानुबन्धचतुष्टयम्

तदेवं वेदार्थसाहाय्यदानद्वारा लौकिकच्छन्दोज्ञानेन काव्य कौशलबोधनद्वारा च चतुर्वर्गफलप्राप्तिः परम्परया छन्दःशास्त्रस्य प्रयोजनमिति सिद्धम् । तज्जिज्ञासुरधिकारी छन्दांसि विषयाः, प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावो ग्रन्थस्य, बोध्यबोधकभावो जिज्ञासोश्च सम्बन्धः इत्यनुबन्धचतुष्टयमत्रावसेयम् । आदिमपद्यत्रयेण प्रतिपादयिष्यते तत् ॥ शास्त्रस्य ग्रन्थस्य च कर्त्रोर्नामापि गौरवलाघवावेदनद्वारा प्रवृत्तिनिवृत्तिनिमित्तं भवतीति तदप्यवधीयते ।

छन्दःशास्त्रप्राक्तनकर्तृपरिचयः

शास्त्रस्यास्य कर्ता तु पिङ्गलमुनिः प्रसिद्धः । तद्यथा -

क्षीराब्धेरमृतं यद्वदुद्धृतं देवदानवैः ।

छन्दोऽब्धेः पिङ्गलाचार्यैश्छन्दस्तद्वदुद्धृतमिति ॥

(भू०सा०) “छादनात् छन्दांसि” ऐसे निरुक्त में लिखा है अर्थात् मृत्यु से डरते देवता लोक, छन्दों से अपने को छिपाते हैं पुण्यजनक रामायण स्तोत्रादि पाठरचनादि में भी छन्दःशास्त्र की आवश्यकता है । अतः सिद्ध हुआ, कि परम्परया चतुर्वर्गफलप्राप्ति इसका प्रयोजन है । उसका जिज्ञासु अधिकारी छन्दोज्ञान विषय और ग्रन्थ-प्रयोजन का प्रतिपाद्य-प्रतिपादकभाव तथा जिज्ञासु-ग्रन्थ का बोध्य-बोधकभाव सम्बन्ध है । यह पहले ३ श्लोकों से सूचित करेगा । शास्त्र और ग्रन्थकर्ता का वृत्त भी गौरवादि आधायक होता है । अतः इस विषय में कुछ लिखते हैं ।

इस शास्त्र के प्राचीन कर्ताओं में १ पिङ्गल मुनि प्रधान हैं । यह उल्लिखित अग्नि पुराण ( ) और महाभारत से ज्ञात हुआ है । इसी के सूत्रों में कई एक और छन्दःशास्त्रकारों के नाम भी लिखे हैं । परन्तु आजकल वैदिक-लौकिक छन्दों का बोधक सर्वाङ्ग पूर्ण यही ग्रन्थ अष्टाध्यायीवत् वेदाङ्ग माना है अब इसकी यथामति कुछ आलोचना करते हैं ।

अग्निपुराणे अग्निनाम्ना ऋषिरपि बहूनि छन्दांसि ॥

छन्दो वक्ष्ये . मूलजैस्तैः पिङ्गलोक्तं यथाक्रमम् ॥

सर्वादिमध्यान्तगलौ सौ भ्यौ जौ स्तौ त्रिका गणाः ॥ अ० ३२८
श्लो० १ इत्यादिज्ञा वर्णितवान् । अन्येषामपि बहूनां महर्षीणां ग्रन्था
अत्रासन् येषां नामानि पिङ्गलग्रन्थे उपलभ्यन्ते यथा 'उरोबृहती यास्क-
स्य' सू० ३ । ३० 'सर्वतः सैतवस्य' सू० ४।१८ 'सिंहोन्नता काश्यपस्य'
सू० ७।६ "अन्यत्र रातमाण्डव्याभ्याम्" सू० ८ । ३५ परंतु ते ग्रन्था
लुप्तप्राया एव प्रतीयन्ते ॥ वैदिकछन्दःप्रतिपादनादस्यैव पाणिन्यष्टक-
वद्व्यश्वः वेदाङ्गत्वं जेगीयते त्रिपश्चिद्भिः ॥

यद्यपि 'अयं महर्षिवरः कस्मिन्काले कां भूमिमलञ्चकारेति
वाङ्मनसाऽगोचरमन्येषामिव भारतीयानामीदृशां, तथापि एतद्विषये
यत् २ समुपलब्धं क्षोदीयस्यां मत्स्यां च विवेचितं, तत् २ विदुषां पुर-
स्तात्कुसुमाञ्जलिरिव उपनेतुमनुचितमपि परीक्षणार्थं केवलमुपनीयते ।

पिङ्गलमुनिदेशः

एतद्ग्रन्थरचनातोऽरण्यजलशीतप्रधानप्रदेशीयोऽयमिति प्रतीयते ।
(भू०सा०) यह मुनि नाग उपनाम से लिखे जाने पर भी महाभाष्यकार पतञ्जलि मुनि से
विलक्षण नाम कृति और लेख शैली से भिन्न ही प्रतीत होता है पिङ्गल मुनि का
देशकाल निकालना मादृशजन की निराधार बुद्धि से बड़ा ही दुःसाध्य है ॥

तो भी मुझे इनही ग्रन्थों से जो कुछ लब्ध हुआ और कुछ बुद्धि के विमर्श
में आया सो योग्य न होने पर भी वतौर परीक्षा के आप की सेवा में उपहार (भेटा)
कर देता हूं । यह विद्वानों के लिए पुष्पाञ्जलि और प्रिय, सज्जन छात्रगण के अर्थ नैवेद्य
(प्रसाद) है

पिङ्गल का देश ।

इस ग्रन्थ की रचना से प्रतीतहोता है कि यह वन-पर्वत-जल-शीत प्रधान
देश का है, क्योंकि इसके ग्रन्थ में यह नाम उपलब्ध होते हैं ॥

मैंने इस विषय के कोई भी युक्तिवाजों के ग्रन्थ नहीं देखे, तथापि मेरी
सम्भावना है कि यह कश्मीर में हुआ हो । वही देश वन उपवन पर्वत जल शीत प्रधान
और पूर्वकाल में विद्यागृह तथा नागों की वसति थी, उदीच्यवृत्ति और लौकिकछन्दों
में सबसे पहले आर्याप्रकरण का उपन्यास भी मेरे इस अनुमान को सुष्टु करता है ।

यतोऽस्य ग्रन्थे

वानवासिका	पुष्पिताग्रा	कौञ्चपदा	वातोर्मी
हरिणी	वसन्ततिलका°	श्येनी	विद्युन्माला
शाङ्गूलविक्रीडितम्	चम्पकमालां	अचलधृतिः	दुतमध्या
चित्रकम्	भूमरविलसितम्	जलधमाला	इन्द्रवज्रा
लवली	हंसरुतम्	वेगवती	चण्डवृष्टिप्रपातः
मञ्जरी	कोकिलकम्	अमृतधारा	सैतवविपुला

इत्यादिनामानि समुपलभ्यन्ते । मयैतद्विषयक-यौक्तिक-ग्रन्था
नावलोकितास्तथापि निजानुमानतः कश्मीरेष्वयमभूदिति विज्ञायते ।
स एव देशोऽरण्यजलशीतप्रधानो विद्यावेश्म नागानां राज्यभरपि
पुरा आसीत् । तथाहि-नागप्रार्थितो-विष्णुरुवाच ।

तमाह भगवान्देवो वासुकिं भयविह्वलम् ॥

सतीदेशेऽत्र पुरयोदे सरस्यमरभूषिते ॥१॥

धर्मिष्ठः सहितो नागैर्वसस्वाऽमितविक्रमः ।

तस्मिन्सरसि ये स्थानं करिष्यन्ति भुजङ्गमाः ॥२॥

तस्य तस्याऽहिशत्रुर्वै न हनिष्यति जीवितम् ।

सतीदेशे कृतस्थानं तिष्ठन्तमकुतोभयम् ॥३॥

न हनिष्यति नागेन्द्र ! नागारिर्मम वाहनः ।

नीलमतपुराणे । अ० ७ । × । × × ।

तत्र स्थानं च नागानां नासीद्गुरुद्वतो भयम् ॥

नागान्तमस्य नाम भुजगशिशुभृता भुजंगप्रयातादिषु नागवाचि
नामकछन्दोरचना च तथा अद्यापि तत्र अनन्तनाग-वैरिनाग-शेषनागे

(भू०सा०) नीलमतपुराण अ० ७ के श्लोक भी इसमें प्रमाण हैं । पुराणान्तर भी इसी के
पोषक हैं । महाभारत में अनन्तनाग वैरीनाग आदि कुण्डतीर्थों का साहाय्य लिखा है

“यस्यास्तां पिङ्गलनागो विपुलामिति समाख्याति” प्राकृत पिङ्गल छन्द के
मङ्गलाचरण में “पढमं भाषत रम्भो णाओ सो पिङ्गलो जअइ”
महाभारत के अध्याय ३५ से ५३ पर्यन्त देखने से यह दृढ़ हो गया कि पिङ्गल मुनि
जी नागोपनामक थे । अग्निपुराण अ० ३२८ से छन्दःसूत्रकर्ता भी यही ज्ञात हुए हैं ।

त्यादि नागपदघटिन्नगराद्युपलम्भः । तत्तत्पुरुषनाम्नैव नगर—जल
कुण्डादीनां नामान्यासन्निति तु सुप्रसिद्धमेव । यादृशस्तत्र वसन्तोत्स-
वस्तादृशो नान्यत्राद्यापि प्रायोऽवलोक्यते अत एव वसन्ततिलक-लता
पुष्प-वृक्ष-पक्षि-नामान्येतद्ग्रन्थे बहुशोऽवलोक्यन्ते । अत्रैकस्य छन्दसः
गौरीति नाम ‘गौरी नौ न्सौ ग्’ अ४ गौरी वितस्तात्वेन परिणतेति
प्रसिद्धं कश्मीरेषु । वितस्ता च तदी तत्र ।

गुहोन्मुखी नागमुखा पीतभूरिपया रुचिम् ।

गौरी यत्र वितस्तात्वं याताप्युज्झति नोचिताम् ॥ इति

राजतरंगिणी १ म तरङ्गे श्लोकः २६ मधुमतीनामवमत्र छन्दः
मधुमतीचाऽत्र नदी । अस्य छन्दसः गुरुलघुविन्यासानुसारो हि
तत्प्रवाहः

आलोक्य शारदां देवीं यत्र सम्प्राप्यते क्षणात् ।

तरङ्गिणी मधुमती वाणी च कविसेविता ॥ राज० त० १० त० श्लो० ३७

सैतवमुनिरत्रत्य एव यतोऽत्र स्थाने २ सेतवः नदमध्यकनगरत्वात्
ये महासेतूपरि निवसन्ति । ते तन्नाम्नैव बोध्यन्ते “उद्धर्षिणी काश्य-
पश्येति” सूत्रतोऽपि ज्ञायते । यतः कश्यपेन कश्मीरभूमिर्निवासिता
तन्मतमपि तत्रासीदेव काव्यरचनाया द्वे एव स्थले दृश्येते कश्मीर
(भू०सा०) उक्तप्रमाणों से वैरीनाग अनन्तनाग शेषनाग इत्यादि जलकुण्ड और नगरों के नाम।
तथाप्रसिद्ध कथानकों से कश्मीर को नागों की वसति होने में तो अब कोई संदेह ही नहीं
रह गया है । गौरी एक छन्द का नाम है गौरीदेवी यहां वितस्ता रूप से परिणत हुई है
राज० त० १ श्लोक २६ से प्रसिद्ध है । मधुमती नदी भी यहां ही है जिसके नाम
से १ छन्द बना है (राज० त० १ श्लोक ३७ देखो) । सैतव मुनि भी यहां के ही
प्रतीत होते हैं जिनका मत पिङ्गल मुनि ने “सर्वतः सैतवस्य” (अ० ५ सू० ४) में
लिया है । यह देश नदी प्रधान है । जो बड़े २ बान्धों पर रहते हैं उन्हें सुत्थू वाले कहते
नागराज ने कश्यप का मत भी लिया है । कश्यप ने ही कश्मीर बसाया और नागों को

(टि०) १ इदं पद्यमपि पूर्णतयात्र सूत्रे वर्णसाम्यमादधाति । गुहः ग् गुरुः अन्ते
नागमुखा नगास्या नौ न्सौ चेति नौ गौरी सा नदीति ।

२ कश्मीरी भाषा में सुत्थू (सेतु) पुल या बान्धे को कहते हैं ॥

दक्षिणदेशाख्ये । ते तत्रत्या नागा इच्छानुसारिशरीरधारित्वात्, शेषनागादीनामवतारत्वाद्वा राज्यादिप्रबन्धकर्तार आसन्निति नागा इत्युच्यन्तेस्म । केषांचिद्, ईश्वरसृष्टि शक्तिमविदुषामेतत्कथनं यत्ते नागोपासकत्वात्नागजातीयत्वाद्वा नागा उच्यन्तेस्मेति ॥

पिङ्गलमुनिकालः

समयश्चेतोऽपि ज्ञातुमतीव दुष्करः । किन्तु व्यासदेवस्याग्निपुराणे नामदर्शनात्ततः प्राचीनः स इति ॥

यास्कनिरुक्तेऽपि सप्तमे बहूनां छन्दसां निर्वचनानि प्रदर्शितानि तेन कश्चिच्छन्दोग्रन्थस्ततः प्रागभवदेव एष चान्यो वा, नागानां प्रादुर्भावसमये एष ग्रन्थो निरमायि । “ उरोवृहती यास्कस्य ” पि० सू० ३ । ३० इत्युक्तेरयमस्मादर्वाचीन इति तु न मन्तव्यम् उरोवृहती नाम्नश्छन्दसोस्मिन्निरुक्तेऽदर्शनात् निरुक्तकर्तुर्यास्कस्यैतद्यास्कभिन्नत्वेन निर्द्धारणात् । कश्चिद्यास्कोऽस्मादाद्यः समसमयो वा (भू०सा०) दिया है । विद्यास्थान भी कश्मीर ही मुख्यतः गिना जाता था । वह नाग इच्छाधारी होने से सांसारिक कार्य करते थे वे देवताओं के अवतार थे । वा नागोपासक थे वा नाग जातीय मनुष्य ही होंगे ॥

पिङ्गलमुनि का काल

देश ज्ञान से भी कठिनतम है । किन्तु इतना कह सकते हैं कि यह व्यासदेव से प्राचीन हैं । क्यों कि अग्निपुराण तथा महाभारतमें इनका नाम उपलब्ध होता है । और कश्यप ऋषि की सन्तान है । ऊपर दोनों के श्लोक देखो । यास्क के निरुक्त में छन्दों के निर्वचन आते हैं । जिससे प्रतीत होता है कि इससे पहले भी कोई छन्दोग्रन्थ था यह हो वा कोई और, यह नहीं कह सकते ।

(टि०) १ अधुना स ग्रन्थ उपलब्धस्तत्र उरोवृहतीति छन्दोपि निष्क्रान्तं छन्दोविचितिरिति तन्नामापि उपलब्धं यद्विषये “पुस्तारोऽयं समाख्यातश्छन्दोविचितिवेदिभिः” इत्याद्यभिहितम् वृत्तर० अ० ६ श्लो० २ । कुत्र २ चित् पिङ्गलसूत्रग्रन्थोऽपि एतन्नाम्नोच्यते छन्दोमान-छन्दोभाषा-छन्दोविचिति-छन्दोविजिनी इति पदानि छन्दोग्रन्थनामत्वेन व्यवहृतानि प्रतीयन्ते पाणिनीयगणपाठे (अण् ऋगयनादिभ्यः । ४।३।७३ इति सूत्रोक्त-ऋगयनादिगणे) । यास्ककृतैव चेच्छन्दोविचितिः तर्हि स यास्कः पाणिनिमुनितोपि प्राचीनः ॥

स्यादिति तु निरर्गलं परन्तु सोपि छान्दस एव स्यात् ॥ नागाश्च
कश्यपापत्यानि तदुक्तं महाभारते आदिपर्वणि अ० ३५

शेषः प्रथमतो जातो वासुकिस्तदनन्तरम् ।

पेरावतस्तत्तकश्च कर्कोटक-धनञ्जयौ ॥ इत्यारभ्य

निष्ठानको हेमगुहो नहुषः पिङ्गलस्तथा ॥ इत्यादि--

कश्चिन्मुनिरपि पिङ्गलोऽभूत् तदुक्तं तत्रैव आदि प० अ० ५३ ।

ब्रह्माऽभवच्छार्ङ्गरवोऽथाध्यर्युश्चापि पिङ्गलः ॥

परन्तु सर्पयाग एतदुक्तेरयं नैतदग्रन्थकर्ताऽस्य नागोपनामत्वात्
एवं चैतत्सर्गादावस्य निर्मितिरिति सिद्धम् ॥

ऐतिहासिकं किञ्चित्

केचिदत्रेममितिहासमाचक्षते “यद्भूमौ कदाचित्परिभूमन्यथेच्छं
श्रीपिङ्गलनागो गरुडवशगोऽभूत् । तेनात्तुमाक्रान्तस्तमाह यदस्ति
वत्स ! मे सविधे छन्दःशास्त्ररत्नं यन्मयि हते विनश्यति । अतस्तावद्भवा

पि०सु० ३।३०में यास्क का नाम आता है । इससे यह नहीं समझ लें कि यह
निरुक्त से अर्वाचीन है । क्योंकि इस निरुक्त में उरोवृहती छन्द का कहीं नाम नहीं आता ।
यह किसी अन्य यास्क (छान्दस) पिङ्गल मुनि से पूर्व हुआ है । यह तो कहना ही पड़ेगा,
अब यह ग्रन्थ भी हस्त लिखित डी० ए० वी० कालेज के पुस्तकालय में आगया है
उरोवृहती छन्द भी इसमें मिल गया । एक पिङ्गल ऋषि भी हुए हैं । वह इससे पृथक् हैं
क्योंकि उनका नाम सर्पयाग में म०भा० १ प० ५३ अ० में आता है, एवं च कश्यप जी
से कुछ काल पीछे सृष्टिप्रकाश के आदि में इनकी उत्पत्ति कह सकते हैं । जो ऋषियों
की शताब्दी में थी श्रीपिङ्गलनाग पाणनिमुनि के छोटे भाई थे यह बात भी रिसर्व
स्कौलरों ने ढूंढ़ निकाली और वलिष्ठ प्रमाणों से सिद्ध भी कर दिखाई । जो टिप्पणी में
धर दी है । यह मुझे श्रीमान् भगवद्भक्त जी वी० ए० से विज्ञात हुआ ॥ एवं च इन
दोनों में से १ का देशकाल ज्ञान होने पर दूसरे का भी हो सकता है ।

कुछ इतिहाससम्बन्धि वृत्त

एक समय पिङ्गल नाग भूमि में फिरते २ गरुड के हाथ आगये । उन्होंने ने
कहा १ मेरे पास अपूर्व छन्दःशास्त्र हैं यह तुम पढ़ लो फिर मुझे पकड़ लेना मैं जाने
लगा तो बता दूंगा । ऐसे प्रतिज्ञा करके पढ़ाने लगे, प्रस्तारादि लिखते समझाते उत्तर से
दक्षिण समुद्र तक पहुंच गये । अन्त में “भुजंग प्रयातं यः” यह सूत्र कह कर समुद्र

नुपसद्य परिगृह्णातु, पश्यतु च मदीयां चातुरीं यन्मयैकधा विन्यस्यते
तद् द्वितीयशरं न विलेखिष्यते । तदनुन्तरं प्रकामं भवान् भक्षयतु
मामहश्च भवन्तं संसूच्यैव गमिष्यामीति एवं प्रतिपन्ने हरिवाहने
सर्वमिदमागमरत्नं नागराजस्तस्मिन्सञ्चारयाञ्चकर । उत्तराम्भो-
निधितटादृच्छिणपारावारतीरपर्यन्तं समस्तं रसातलं प्रस्तारादिप्रत्यय-
भेदप्रभेदैः परिपूरयन् पयोध्रिप्रान्तं प्रयातो “भुजङ्गप्रयातं यः” इति
सूत्रमभिधायाऽन्तरं जलधेरियाय, ततो गरुडो जगाद । गुरो ! किमिदं
तेनाभाणि । वत्स ! चरम वचनार्थं मे विचारयेति तथेति नागारिर्विर-
राम इति प्राकृतपिङ्गलीयवार्तिकटीकाकारः चन्द्रशेखर एतदनुगृह्णाति ।

यो विविधवर्णमात्राप्रस्तारात् सागरं प्राप्य ।

गरुडमुदञ्चयदतुलः स हि नागः पिङ्गलो जयति ॥

छन्दोबन्धप्रचारः

बहुतिथं कालमेतस्य वेदेषूपयोगो ज्ञान-ज्ञापनादिकं चाभूत् कदाचित्तु
दैवी पद्यात्मिका एषा सरस्वती गङ्गेव शिवे वल्मोकजन्मनि मुनौ
(भू०सा०) में लीन हो गये । गरुड ने कहा क्यों महाराज प्रतिज्ञा मिथ्या कर दी । तो नाग
जी बोले मेरे अन्त के सूत्रार्थ को विचारो क्या है ? । सुनकर गरुड जी को सन्तोष हुआ ॥

भूमिका पृ० ८ प० ६ सिद्धमित्यस्य अग्रिमः पाठः अथवा

(टि०) पिङ्गलनागोऽष्टाध्यायीयसूत्रकर्तुः कनिष्ठो भ्रातेति केषांचित्
पुरातत्त्वान्वेषिणामनुसंधानम् । तथाहि षड्गुरुशिष्यः (विक्रम सं०
१२४४ तमे) स्वरचितायां वेदार्थप्रदीपिकायामलेखीदेतत् ।

तथाऽत्र सूच्यते हि भगवता पिङ्गलेन पाणिन्यनुजेन “कुत्रचिन्नवका-
श्चत्वारः” [पिङ्गलच्छन्दोविचितिः ३ । ३३] इति । परिभाषा ७ । ६
ऋग्वेदीयपाणिनीयशिक्षाप्रकाशाभिध्व्याख्यायाञ्च श्लो० २

व्याख्याय पिङ्गलाचार्यः सूत्राण्यादौ यथायथम् ।

शिक्षां तदीयां व्याख्यास्ये पाणिनीयानुसारिणीम् ।

तदग्रेऽपि “ज्येष्ठभ्रातृभिर्विहिते व्याकरणेऽनुजनुस्तत्रभवान्
पिङ्गलाचार्यस्तन्मतमनुभाव्य शिक्षां वक्तुं प्रतिजानीते” एतेन षड्गुरु
शिष्यमतं स्पष्टीकृतम् (एतेन पाणिनिमुनिसमकालत्वमस्य इत्यपि प्रतीयते) ॥

समवातरत् । नद्यां स्नातुं गच्छतः पथि क्रौञ्चमिथुनादेकं हतवतो
व्याधस्य क्रौञ्चोसमाक्रन्दस्य च दर्शनात् शोक एव श्लोकोभूय
तन्मुनेर्मुखाद्बहिर्निर्गतात् । (“शोकः श्लोकत्वमागतः” वा० रा०)

मा निषाद ! प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतोः समाः ।

यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥

तत्प्रभृति लोकवेदयोरस्य समुपयोगः समजनि । लोकेऽपि
पुराणेतिहासकाव्यादावेतज्ज्ञानमन्तरा छन्दोयतिभ्रष्टादीनि विविधानि
दूषणानि गायने उच्चारणे च भवन्तीति साहित्यशास्त्रतोऽवसेयानि ।

अत्रान्येपि भूयांसो ग्रन्थाः संभवेयुः, येऽद्याऽस्मन्नयनानि प्रिया इव
नाह्वाद्यन्ति तत्संग्रहसंस्कारविस्तारादीनि च बहुभिर्महर्षिभिर्विहितानि
भवेयुः । किन्तु तेऽपि ग्रन्थास्तत्कृता अद्यश्चो नोपलभ्यन्ते येन तत्तद्विष-
येऽपि परिपवनविवेचनादि विधीयताम् । किन्तु पिङ्गलमुनिसंकलितं
छन्दःशास्त्राख्यमेवैकं त्रुटितस्फुटितं पुस्तकं विदुषां मनांसि विरहिणः
प्रियवार्तेव समाश्वासयति । तत्रैव च “सर्वतः सैतवस्य” १।२८
“सिंहोन्नता काश्यपस्य” ७।६। इत्यादिसूत्रेषु तन्नामानि श्रूयन्ते ।
अन्यथा तज्ज्ञानमपि बह्वसम्भवतायामापद्येतेति ।

अयं च वृत्तरत्नाकरो नाम ग्रन्थः केदारभट्टेन पव्येकात्मजेन
संकलित इत्येतदाद्यपद्यत्रयेण प्रतीयते । अत्र च यदेव लक्षणं तदेव-
लक्ष्यमिति पूर्वेषां ग्रन्थेभ्योऽस्यागतार्थताऽकारि ।

छन्दोबन्ध का प्रचार

(भू०सा०) बहुत काल तो वेदों में ही था । फिर कभी पहले, पहल शिव जटाओं में गङ्गा
की तरह वाल्मीकि मुनि में इसका अवतार हुआ । वे नदी में स्नान करने गये । एक
व्याध से क्रौञ्चयुग में से १ को मार डालने पर दूसरे के आक्रन्दन देख अतिक्रुणा
से यह श्लोक बन के उनके मुख से निकला । कि ओह व्याध ! तुम अपनी सब आयु
मत भोगो, जो कि तुमने क्रौंचों के जोड़े से १ को मार दिया ॥ इससे और भी कई
एक अर्थ निकलते हैं, कई एक और ग्रन्थ भी छन्दों पर लिखे गये होंगे जिनका जिक्र
पिङ्गल मुनि ने किया है । पर आज हमारे हृथ पिङ्गल मुनि का ही छन्दोग्रन्थ लगता
है जिसके आधार पर वृत्तरत्नाकर बनाया है । इसके आद्यन्त के श्लोकों से प्रतीत

केदारभट्टदेशः

एष च केदारभट्टेत्युपाधिना दाक्षिणात्य इति भाति । कश्मीरेष्वपि यद्यपि भट्टशब्दान्तानि नामान्युपलभ्यन्ते तथापि दक्षिणदेशादेत्यैव ते तत्र निवासं चक्रुः । अस्य काश्मीरीकबत्वपि सयुक्तिकं, यतः पं० रामचन्द्रो नाम लङ्काद्वीपं (सिंहलद्वीपं) गतोऽस्य स्वदेशीयभेष्यैवात्र व्याख्यां विधाय स्वगुरवे समर्पितवान् ॥

केदारभट्टकालः

एष च छन्दोमञ्जरीकारगङ्गादासतः प्रागभूदिति—

व्यवहारोचितं प्रायो मया छन्दोऽत्र कथ्यते ।

प्रस्तारादि पुनर्नोक्तं केवलं कौतुकं हि तत् ॥७॥

इत्येतत्पद्योक्तेन वृत्तरत्नाकरप्रपञ्चितप्रस्तारादिनिषेधेन ज्ञायते ।

सन्ति यद्यपि भूयांसश्छन्दोग्रन्था मनीषिणाम् ।

तथापि सारमाकृष्य नवकार्थो ममोद्यमः ॥

इति श्लोकतो विशेषाधानहेतोश्च ज्ञायते । यद् बहुशः छन्दोग्रन्थानवलोक्यैषां निर्मितेति । वृत्तरत्नाकरं विहायाऽपर आकरग्रन्थो नावलोक्यते लोके ततश्च समायातमेतत् यदेनद् वीक्ष्यैव विरचितेति । गङ्गादासस्तु मुरारिकवितः अर्वाभूगत् इत्येतदुदाहरणेषु मुरारिमिश्रकृतानर्घराघवश्लोकदर्शनतो निर्णयते । दासान्तनाम्ना चातीवार्वाचीनता प्रतीयते । रामानुजोयवैष्णवमतानुसृतेः । तस्य वैष्णवत्वस्य दृढतरनिश्चयकारकत्वं तु तदीयोदाहरण-श्लोकग्रन्थान्तरैश्च प्रकाश्यते ।

केदारभट्ट का देश

(भू०सा०) हुआ कि केदार भट्ट इसके कर्ता हैं और वे “ शैव शास्त्रज्ञ ” इत्यदि पितृविशेषणों से कश्मीरी हैं शैवागम का वहां से ही प्रादुर्भाव तथा प्रचार होने से वही इसका केन्द्र है ॥

केदार भट्ट काल

यह केदार भट्ट गङ्गादास से प्राचीन है उसने इसको देखकर छन्दोमञ्जरी बनाई है । वह तो मुरारि कवि से पीछे हुआ । उसके पद्य का आश्रयण करने से दासान्त नाम और विष्णु भक्ति के श्लोकों का उदाहरण देने करके वैष्णव (वैरागी)

किञ्च “शैवशास्त्रज्ञः-शैवसिद्धान्तवेत्ता” इत्येतस्य पितुर्विशेषणं आद्यन्तपद्ययोर्लभ्येते तेनास्य शैवशास्त्रप्रचारोत्तरत्वं विज्ञायते तत्प्रचारश्च बौद्धहास-शंकराचार्यमत-मध्येऽभूत् किञ्चास्यैका टीका लङ्का (सिंहल) द्वीपत उपलब्धा या पराक्रमबाहुवैद्वस्य मौर्यस्य राज्ञोऽमात्यभूतेन रामचन्द्रेण महाविधिश्चिता विरचिताऽस्ति । अथ च रामचन्द्रः पूर्वं श्रौतस्मार्त्तमतीयः कश्मीरदेशीय वीरवटिकानामके अग्रहारे गृहीत-जन्मा न्यवसत् । स एव बालान्तरे (वै० सं० ७५५) लङ्काद्वीप (सिंहल) गतो राहुलाख्यबौद्धाचार्याद् बौद्धधर्मं शिथिये इति तद्ग्रन्थतः प्रतीयते तत्परिचयस्तु मुद्रितपञ्चिकासनाथपुस्तकभूमिकायां दत्तोऽवलोकनीयः । एवञ्चैतज्ज्ञायते यद्बौद्धैरेव तत्र नीता प्रचलिता बौद्धप्रचारोत्तरन्तु किमपि मतमद्यपर्यन्तञ्च तत्र प्रचलितमिति तेन तन्मतहास-काल एवास्येति सुस्पष्टम् । कलियुगीय त्रयोदशाधिकद्वाविंशशत(२११३) संवत्सरोत्तरं पाटलीपुत्रपत्तने अभिषिक्तेन धर्माशोकेन स्वजातीया राजकुमारा लङ्काद्वीपं प्रेषिताः तेषां वंश एव मौर्यत्वेनाख्यातस्तत्रा-भूत् । यन्मध्ये पराक्रमबाहुस्तत्रत्यजयवर्द्धनाख्ये पुरे तदाऽभिषिक्तो-ऽभूत् । तेनोपर्युक्तसमयोत्तरमेव तत्रास्य पुस्तकस्य प्रचारोऽभूत् । अशोकराज्यकाल एव बौद्धमतप्रगाढताऽभूत् । इतो बहुकालानन्तरं शिवसूत्राविष्कारोत्तरं शैवागमप्रादुर्भावस्तत्समनन्तरं वृत्तरत्नाकर-विरचना समजनि ॥

(भू० सा०) होने से, अति बहुत अर्वाचीन प्रतीत होता है रामचन्द्र बौद्ध ने इस पर टीका बनाई है । जो कश्मीर के बीजविहाडा ग्राम में उत्पन्न हुआ था और सिंहल द्वीप में मौर्य पराक्रमबाहु बौद्ध राजा का प्रधान वजीर था । उसने अपने गुरु राहुलनामक बौद्ध को यह ग्रन्थ समर्पण किया ॥

२२१३कलि संवत् में पटना नगर में अभिषिक्त हुए धर्माशोक ने स्वजाति के राज कुमार सिंहलद्वीप को भेजे थे । उन्हीं का वंश वहां मौर्यत्वेन प्रसिद्ध हुआ । उसी वंश का राजा पराक्रमबाहु जयवर्द्धनपुर में अभिषिक्त हुआ था, अशोक राजा के बहुत

शिवसूत्राणि शिलायां लिखितानि काश्मीरकशिवोपलग्रामे नाग बोधिबौद्धकाले वसुगुप्ताचार्येण लब्धानि तदुपरि बहुतिथे काले गते अभिनवगुप्तपादाचार्येण टीका व्यरचि तदवलम्ब्य क्षेमराजेन शिव-सूत्रविमर्शिनी व्याख्या व्यधायीति विमर्शिन्यां स्पष्टम् ।

अभिनवगुप्तपादाचार्यकालश्च ईश्वरप्रत्यभिज्ञान्निमर्शनोपग्रन्थान्ते ।

“अन्ये युगांशे तिथिशशिजलधिस्थे मार्गशीर्षावसाने” इति पद्यांशेन कलियुगीयः पञ्चदशाधिकैकचत्वारिंशतमितो दत्तोऽस्ति । स च वैक्रमः एकसप्तत्यधिकैकसहस्रतमः १ ७१ (ईस्वीयः १०१४) समायाति ॥

मम मल्लिनाथेनानुपूर्व्यतो रघुवंशादिटीकासु एतल्लक्षणान्यनु-सृतानि अतस्ततो बहुप्राग्भवोऽयमिति स्पष्टं विज्ञायते ।

मम सविधे साम्प्रतमस्य (वृत्तरत्नाकरस्य) टीकाद्वितयं विद्यते रामचन्द्रीया पञ्चिका, नारायणभट्टीया च, तत्राद्या एकपञ्चाशद-धिकचतुःशततमे वै०सं ४५१ सिंहलद्वीपे रचिता परा द्व्यधिकषोडश शत (१६-२) तमे वैक्रमे काश्यां रचिता तेनाभ्यां प्राचीनत्वन्तु स्फुट-मेव । किञ्च नारायणभट्टेन पञ्चिकाया अशांशतोऽपि स्मृतिर्नादायि ॥

अहं तु पूर्वापरीयोच्चावचवचनपर्यालोचनेन वैक्रमैकादशशत कमध्यभागमस्य विरचनसमयं संप्रति पर्यन्तं निश्चिनोमि ॥

(भू०सा०) कालअनन्तर शिवोपल ग्राम में १ शिला में शिवसूत्र लिखे पाये थे । उन दिनों बोधिबौद्ध का प्रचार कश्मीर में था । उन पर बहुत काल पीछे ईश्वरप्रत्यभिज्ञादिमर्शिनी टीका अभिनवगुप्ताचार्य ने बनाई है । उसके अनन्तर शैवागम के गाढ़ प्रचारता में वृत्तरत्नाकर बना । अभिनवगुप्तपादाचार्य ने अपना समय कलियुगीय (४१०१५) स्वयं लिखा है जिसका विक्रमी [१०७१] और ईस्वी १०१४ आता है ।

सो इससे अनन्तर और मल्लिनाथ से बहुत काल पहले हुवा है, क्योंकि मल्लिनाथ ने आनुपूर्व्य से इसके लक्षण लिये हैं । मल्लिनाथ का समय तो ख्रीस्त १४ वां शतक रिसर्च वालों ने निर्णय किया है ।

(टि०) १ मल्लिनाथ—पण्डितश्चान्द्रदेशे ख्रिस्ताब्दीयचतुर्दशशतक आसी-
दिति नवीनविदुषां निर्णयः

व्याख्याविधानहेतुः

अत्र बहवो व्याख्याः सन्ति बालबोधजनकतया लक्ष्य-लक्षण संगमिका नासीत्कापीदृशी टीकेति तदर्थं, किञ्चानया प्रचलितया आर्षस्याङ्गस्य मन्दपूचारताऽजनीति तत्प्रचारार्थं च ममात्रायासः । यत इमं ग्रन्थं परीक्षाफललिप्सया व्युपित्सया वा पठन्तः आर्षग्रन्थमार्गपरिचिताः सन्तस्तदध्ययनेन ऋषेः ऋणमपनयन्त आर्ष पुस्तकपठनफलमपि अल्पायासेन व्युत्पद्यमाना लभेरन्निति ॥ अधुनाऽऽशासे यदिमां मामिकां रत्नसंग्रहाख्यां व्याख्यां समुपाश्रयन्तोऽन्ते-वासिनो मदायासं कृतार्थयिष्यन्तीति ॥

क्षमापनम्

विदुषामग्रे चैषाऽभ्यर्थना यन्मया प्राचीनतत्त्वविदां कान्यपि पुस्तकानि नावलोकितानि तानि, नच काप्यन्या विशेषसामग्री समुपलब्धा । किन्तु निजमतिमनुसृत्य यत्किंचिदत्र विन्यस्तम् । किञ्च संभवोस्ति यद्ग्रन्थेऽपि बहवोऽशुद्धयो बुद्धिदोषादक्षरयोजक-संशोधक भ्रान्त्यादिभिश्च तिष्ठेयुरिति । ताः करुणया संशोध्य प्रचारयेयुः । मामपि च तथा सूचयेयुर्येन द्वितीयस्यामावृत्तौ तथैव सुमुद्रितं भवेदिदमिति ।

व्याख्या बनाने का मुख्य उद्देश्य

(भू०सा०) इस (वृत्तरत्नाकर) के प्रचार से आर्ष ग्रन्थ तिरोहित सा हो गया था । और इसकी भी लक्ष्य-लक्षण संगमक सरल व्याख्या कोई न थी । इस लिये इस रत्नसंग्रह व्याख्या के रचनमें प्रवृत्ति हुई । इसमें ऊपर सूत्र देकर नीचे वृत्तरत्नाकर के लक्ष्य-लक्षण उदाहरणत्वेन दिखला दिये हैं । परिष्ठत जनों को चाहिए कि इसी का पठन पाठनादिकों में प्रचार करें । जिससे आर्षग्रन्थ के पाठ से पुण्य प्राप्ति तथा ऋषि ऋण निवृत्ति भी हो ॥

क्षमापन

सज्जन विद्वानों से प्रार्थना है कि मैंने नवीन रिसर्च के कोई ग्रन्थ नहीं देखे थे । नाहीं विशेष कुछ सामग्री ही प्राप्त हुई । अपनी तुच्छ बुद्धि के अनुसार यह लिख दिया है । संभव है ठीक न हो । और इसमें भी बुद्धि-दृष्टि और योजकों के दोषों से अशुद्धियाँ भी हो गई हों । कृपा की दृष्टि से उन्हें शोध लें मुझे भी क्षमाप्रदान पूर्वक सूचित करें जिससे आवृत्त्यन्तर ठीक करके छपाया जावे ।

यतः चलन्सुदृष्ट्याऽपि पतेत्प्रकृत्या ब्रह्मादयो यत्र निर्दर्शनं स्युः ।

कस्तत्र दोषो मनुजस्य वाच्यस्तज्ज्ञैः समाधेयमतश्च शोध्यम् ॥

श्रीहरिश्शरणं भूयान्निजकारुण्यमात्रतः ।

अन्यथा का गतिर्मादृक्पापानां नरकोद्धृतेः ॥

इति सज्जनविपश्चिदनुचरो रामप्रपन्नशास्त्री

(भू०सा०) बहुत से लोक भाषा टीका चाहते थे उनके वास्ते इस आवृत्ति में भाषा टीका

भी साथ लगा दी है । आशा है अब इसका सर्वत्र अधिक आदर होगा ॥

चलते २ विज्ञपुष्टों को भी कहीं न कहीं ठोहरें लग ही जाती हैं जैसा कि ऊपर श्लोक में लिखा ही है अतः सत्पुरुषों से प्रार्थना है कि वे क्षमा करें । इति शिवम्

इति भूमिकानुवादकः

द्वितीयावृत्तिपातनिका

अथ कतिभिः कृतिभिः भूयो भूयो विज्ञप्तोहम् यद्भवदीय—वृत्तरत्नाकरव्याख्यायाः
पृथमा संस्कृतिर्निर्णयेषु । परा प्रारम्भ्यतां, यतः प्रत्यहमभ्यर्थ्यते जनेर्दलेर्वहुशो बलैरिति
निशम्यैतन्मे प्रमोद आत्मनि न समभूत् । यदि यदनुगृह्णन्ति व्याख्यामेतां मे सदयाः
सहृदयाः इति । तदनु कैश्चिदभाणि यद्भवदीयमुद्रणाद्यनुद्युत्तया रत्नसंग्रहाख्यायाः व्याख्यायाः
कानिचिद्रत्नानि निर्गम्य रूपान्तरैर्विपरिणम्यन्ते तन्मुद्रणाय त्वर्थतामिति । इदमप्यवगत्य
मम मनसा नाखिद्यत । उत्तमं हि वस्तु समाददते परे । किन्तूचितमासीदेतदेतेषां यदस्मा-
भिरमुकस्थानादात्तमिदमिति लेखनं तद्विरहेण दूये । विदुषामन्तेवासिनां चेत्यतीमादृति-
मवेत्य भूमिकामिमां यथामति, पुनः संकृत्य परिष्कृत्य च सर्वैरुत्तमोत्तमैः साधितं
साधनैः, आवृत्तावदस्यां केषांचिदाग्रहवचसा हिन्दीभाषा टीकापि सुन्यवध्यत; ययाऽल्प
प्रज्ञानामप्यर्थावबोधसौकर्यं संभाव्यते, अत्र च मामकेनोत्तमेनान्तेवासिना पं० परशुराम
शास्त्रिणा न्याय्यं साहाय्यं भूमि व्यधायि । प्रायो बहवोऽशास्तेनैवान्ववादिषत, तं धन्यं
ब्रवीमि रञ्जये चाशिषेति । आशासे च साम्प्रतं प्रथमतोपि प्रथिमाऽधिको भविताऽनुग्रा-
हकारणां प्राहकारणां स्वान्तेष्ठिति शिवम् ॥

इति संकलयिता सज्जनव्रतशंभुः काव्यतीर्थः पं० रामप्रपन्नशास्त्री ज्येष्ठमहा-
ध्यापकः श्रीखुनाथ—महाविद्यालये जम्बू (कश्मीर) राजाधानी वास्तव्यः ॥

भूमिका वा प्रशंसापत्रम् ।

रायबहादुर पं० उदयचन्द्र शर्मा महोदयानाम् ऐम० ए० उपाधिकानां कश्मीर
राज्यान्तर्गत जम्मू [द्विगते] प्रदेशीय [गवर्नर] पदवाच्य-राजप्रतिनिधीनाम् ।

JAMMU ;

29th Nov: 1925.

I have carefully examined the " Ratna Sangraha " commentary on the " Vritta Ratnakara " by Pandit Ram Prapanna Shastri, Kavyatirtha. The commentary is a very great improvement on its predecessors ; giving as it does the Sutras by Lingala Muni, and their illustrations from the "Vritta Ratnakara" in one and the same Metre. In the commentary itself again the Explanatory notes have been given in the same Metre. The commentary is a very useful work both for student's preparing for University Examinations and for the General Student of Sanskrit Prosody. The book should, in my opinion, be prescribed as a text book. I wish the author all Success in his undertaking, and trust that Sanskrit Scholars will extend their patronage.

UDAY GHAND,
RAI BAHADUR,
Governor, Jammu Province,

विषयावलीसूचीपत्रमिदम् ।

विषयः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
टीकाकारमङ्गलम्	१	४
गण स्वरूप देवता फलादि—शत्रु मित्रादि विचारः ...	१	६
तच्चक्रश्च	२	२
गणानां मित्रादिसंज्ञा	२	१२
शत्रुमित्राद्यव्यवहितसंनिवेशे फलम्	२	१७
तच्चक्रञ्च	४	१
आदिगणोऽक्षरविन्यासफलम्	४	२१
एतदपवादः	६	८
मौलिकमङ्गलम् अनुबन्धाश्च... ..	७	२
ग्रन्थप्रमाणम्	१०	६
मकारादिदशाक्षरमहिमा	११	७
मगणादिलक्षणोदाहरणानि... ..	१२	७
मात्रागणपञ्चकलक्षणानीनि... ..	१३	६
गुह्यलघुलक्षणानि	१४	६
कमाख्याक्षरलक्षणम्	१५	१५
तदुदाहरणम्	१६	१८
स्वशास्त्रार्थी संख्यासंज्ञा यतिसंज्ञा च	१८	२
• तत्स्थानश्च	१८	१७
युगयुग्मोद्यनं समादिभेदेर्ध्वतत्रैविध्यं च	१९	१३
तल्लक्षणानि च	२०	७
छन्दोभेदसंख्या	२१	२०

विषयः

पृष्ठे पङ्क्तौ

उक्तादिषड्विंशत्युद्देशकथनम्	...	...	२३	६
इति संज्ञोद्देशादिकथनं नाम प्रथमोऽध्यायः	...	...	२४	१५
अथार्थाप्रकरणम्	...	...	२४	१६
अथ गीतिप्रकरणम्	...	...	३३	१८
अथ वैतालीयप्रकरणम्	...	...	३७	१३
अथानुष्टुभि वक्रप्रकरणम्	...	...	४५	१
अथ मात्रासमप्रकरणम्	...	...	५१	१५
वृत्तस्येत्यादिना गुरुलघुवर्णान्यतमज्ञानेऽन्यतमप्रमाणज्ञानप्रकार-				
कथनम्	...	...	५७	११
अथ शिखाप्रकरणम्	...	...	५६	६
इति मात्रावृत्तिनिरूपणं नाम द्वितीयोऽध्यायः	...	...	६३	१३
अथ समवर्णवृत्ताध्यायः	...	...	६४	१
तत्र उक्ताप्रकरणम् (एकाक्षरपादजातिकम्)	...	...	६४	६
अथ अत्युक्ता० ,, (द्व्यक्षरपादजातिकम्)	...	...	६४	१५
अथ मध्या० ,, (त्र्यक्षरपा० जा०)	...	...	६४	२६
अथ प्रतिष्ठा ,, (४ वर्णपादजातिकम्)	...	...	६४	२०
अथ सुप्रतिष्ठा ,, (५ व० पा० जा०)	...	...	६६	८
अथ गायत्री ,, (६ व० पा० जा०)	...	...	६६	२०
अथ उष्णिक् ,, (७ व० पा० जा०)	...	...	६८	३
अथ अनुष्टुप् ,, (८ व० पा० जा०)	...	...	६६	१४
अथ बृहती ,, (९ व० पा० जा०)	...	...	७२	१७
अथ पङ्क्ति ,, (१० व० पा० जा०)	...	...	७४	३
अथ त्रिष्टुप् ,, (११ व० पा० जा०)	...	...	७८	७
अथ जगती ,, (१२ व० पा० जा०)	...	...	८७	१०
अथ अतिजगती ,, (१३ जा०) ...	...	...	६८	१६
अथ शक्ती ,, (१४ जा०) ...	...	...	१०२	१०

विषयः

पृष्ठे पङ्क्तौ

अथ अतिशक्तीप्रकरणम् (१५ जा०)	...	...	१०६	४
अथ अष्टि ,, (१६० जा०)	...	...	११०	८
अथ अत्यष्टि ,, (१७ जा०)	...	...	११२	८
अथ श्रुति ,, (१८ जा०)	...	...	११६	७
अथ अतिश्रुति ,, (१९ जा०)	...	...	११७	१३
अथ कृति ,, (२० जा०)	...	...	११९	५
अथ प्रकृति ,, (२१ जा०)	...	...	१२०	१६
अथ आकृति ,, (२२ जा०)	...	...	१२१	११
अथ विकृति ,, (२३ जा०)	...	...	१२२	६
अथ संकृति ,, (२४ जा०)	...	...	१२३	१२
अथ अभिकृति ,, (२५ जा०)	...	...	१२४	१३
अथ उत्कृति ,, (२६ जा०)	...	...	१२५	१०
अथ दण्डक ,, ...	...	...	१२६	१६
इति समवर्णपादवृत्तनिरूपणं नाम तृतीयोऽध्यायः			१२६	७
अथार्द्धसमवृत्ताध्यायः (तत्रार्द्धसमवृत्तानि)	...	...	१२६	६
इत्यर्द्धसमवृत्तनिरूपणं नाम चतुर्थोऽध्यायः	...	...	१३७	२४
अथ विषमवृत्ताध्यायः (तत्र विषमवृत्तानि)	...	...	१३८	१
तत्रादौ पदचतुर्वर्षप्रकरणम्	...	...	१३८	१८
अथोद्गताप्रकरणम्	...	...	१४५	६
अथोपरिस्थितप्रचुपितप्रकरणम्...	...	...	१४८	५
अथ गाथाप्रकरणम्	...	...	१५४	२
पिङ्गलसूत्रीयगाथाप्रकरणम्	...	...	१५२	७
इति विषमवृत्तकथनं नाम पञ्चमोऽध्यायः	...	...	१५१	२४
अथ प्रस्तारादिषट्प्रत्ययाध्यायः	...	...	१५५	१
तत्र प्रस्तारप्रत्ययनिरूपणम्	...	...	१५५	७
प्रस्तारस्थापन चक्रत्रयम्	...	...	१५६	१

विषयः

पृष्ठे पङ्क्तौ

तत्र मेरुप्रस्तारवर्णनम्	...	...	१५६	१५
मेरुचक्रम्	...	...	१६०	८
अथ पताकाप्रस्तारः	...	...	१६१	६
अथ त्र्यक्षरपताकाचक्रम्	...	...	१६२	१४
„ चतुरक्षरपताका „	...	...	१६३	५
„ पञ्चाक्षर „ „	...	...	१६४	२
„ पञ्चवर्णफलपताकाचक्रम्	...	...	„	१०
„ फलपताकाप्रस्तारविधिः	...	...	१६४	२१
„ वर्णमर्कटी	...	...	१६५	१५
„ मर्कटीचक्रम्	...	...	१६६	१५
अथ नष्टप्रत्ययनिरूपणम्	...	...	१६७	७
अथ उद्दिष्टप्रत्ययनिरूपणम्	...	...	१६६	३
अथैकद्वयादिलग्नक्रियानिरूपणम्	...	...	१७१	२
„ चक्रत्रयम्	...	...	१७३	१२
„ चक्रफलानि	...	...	१७४	१
अथ संख्यापूत्ययनिरूपणम्	...	...	१७६	२
अथ अध्व०योगनिरूपणम्	...	...	१७७	८
अध्वयोगचक्रम्	...	...	१७८	१२
मूलकर्तुः स्ववंशादिकीर्तनपूर्वकमुपसंहारः	...	...	१७९	३
अथ रत्नसंग्रहव्याख्याकर्तृरूपसंहतिपद्यानि	...	...	१८०	३
अन्वयबोधिनी-भाषाप्रभाकरटीकासमयोपसंहतिपत्रे	...	...	१८०	२०
इति प्रस्तारादिषट्प्रत्ययस्वरूपनिरूपणं नाम षष्ठोऽध्यायः	१८०	२४		

इति विषयावलीसूचीपत्र समाप्तम् ।

छन्दःसूचीपत्रमिदम्

अत्र च केवलं समन्वयितश्लोकाङ्का एव प्रदत्ताः एतदुपरि पिङ्गलसूत्राणि,
तत्सर्वप्रकरणोपरि च मूलश्लोका स्थूलाक्षरैर्लिखिता विद्येयाः ॥

छन्दोनाम	पृष्ठे	पङ्क्तौ	छन्दोनाम	पृष्ठे	पङ्क्तौ
अचलवृत्तिः ...	५२	६	उद्दामा ...	१२७	१७
अतिरुचिरा ...	१०१	१३	उद्गता ...	१४५	६
अतिशायिनी (परि०)	११५	१६	उद्गीतिः...	३६	३
अनङ्गक्रीडा ...	६२	२	उदीच्यवृत्तिः ...	४१	६३
अनवसिता (प०) ...	८६	६	उपगीतिः ...	३५	५
अर्णः ...	२२७	१७	उपचित्रम् ...	१३०	८
अर्णवः ...	२२७	१७	” (प०) ...	८६	५
अपरवक्त्रम् ...	१३४	२४	उपचित्रा ...	५५	४
” ...	१३५	२५	” ...	५५	१५
” (प०) ...	१३७	११	उपजातिः ...	७६	८
अपराजिता ...	२०३	४	उपमालिनी (प०)...	१०६	१५
अपरान्तिका ...	४३	१६	उपस्थितम् ...	८५	२५
अपवाहः ...	१२६	४	” ...	१०१	१२
अमृतधारा...	१४३	१३	उपस्थितप्रचुपितम् ...	१४८	५
अश्वगतिः (प०) ...	१११	११	उपस्थिता ...	७७	३
” ...	११६	११	” (प०) ...	८६	४
अश्वललितम् ...	१२२	६	उपेन्द्रवज्रा ...	७८	१८
असम्वाधा ...	१०२	११	ऋषभगजविलसितम्...	११०	८
आख्यानकी ...	१३२	६	एला ...	१०८	२४
आपातलिका ...	४०	६	औपच्छन्दसिकम् ...	३६	१८
आपीडः ...	१४०	३	” ...	१३५	३६
आर्या ...	२६	६	कन्या ...	६५	२०
आर्यागीतिः ...	३६	२०	कलिका ...	१४१	६
इन्दुवदना (प०) ...	१०४	१६	कान्ता (प०) ...	११५	१४
इन्द्रवंशा ...	८८	१०	कामक्रीडा(सारंगिका)	१०७	१७
इन्द्रवज्रा ...	७८	७	कामलतिका (प०)...	६७	१७
उज्ज्वला ...	६४	३३			

कृन्दोनाम	पृष्ठे	पङ्क्तौ	कृन्दोनाम	पृष्ठे	पङ्क्तौ
कुटिलगतिः (प०)...	१०१	१६	चम्पकमाला ...	७६	५
कुटिलम् (प०) ...	१०४	२१	चलम् (प०) ...	११६	१७
कुपुरुषजनिता (प०)	८६	५	चामरम् (प०) ...	११८	८
कुमारललिता ...	६८	१३	चारुहासिनी ...	४४	११
कुपुमविचित्रा ...	६०	१२	चित्रपदा (प०) ...	६६	११
कुसुमितलतावेष्टिता ...	११६	७	चित्रम् (प०) ...	१११	११
केतुमती ...	१३२	१६	चित्रलेखा (प०) ...	११५	११
केशरम् (प०) ...	११६	१७	,, ,, ...	११६	१४
केशा (प०) ...	६५	१२	चित्रा ...	५४	१७
कोकिलकम् ...	११५	८	,, (प०) ...	१०६	१६
कौमुदी (प०) ...	१३७	८	चूडामणिः (प०) ...	६८	२४
क्षमा ...	६८	१६	क्षया (प०) ...	११८	६
क्रौञ्चपदा ...	१२४	१३	जघनचपला ...	३३	३
खञ्जा ...	६०	३	जलधरमाला ...	६५	२१
गाथा ...	१५१	२	जलोद्धतगतिः ...	६०	२४
गीतिः ...	३४	६	जीमूतः ...	१२७	१७
गौरी (प०) ...	६८	२	तती [प०] ...	६८	५
चञ्चरीकावली (प०)	१०१	१३	तनुमध्या ...	६६	२०
चण्डवृष्टिप्रपातः ...	१२६	४	तन्वी ...	१२२	१७
चन्द्रलेखा ...	१६	११	तामरसम् ...	६७	२२
,, (प०) ...	१०१	१४	तारका [प०] ...	११६	१६
,, ,, ...	१०६	१४	तोटकम् ...	८८	२०
चन्द्रशर्म ...	८७	१०	दक्षिणान्तिका ...	४०	२०
चन्द्रिका ...	१०१	६	दीपकमाला (प०) ...	७७	५
चन्द्रौतसः ...	१०५	२	दिक [प०] ...	११८	१४
चपला ...	३१	४	देवरवरतनुः [प०] ...	१०५	२
चपलावकम् ...	४७	२२			

छन्दोनाम	पृष्ठे	पङ्क्तौ	छन्दोनाम	पृष्ठे	पङ्क्तौ
दोधकम्...	...	८१ ६	पुष्पितांशु	...	१३५ १३
दुत्तपदम् [प०]	...	६८ ४	पृथ्वी ...	...	११२ २०
दुत्तमध्या	...	१३१ ४	प्रचितकम्	...	१२८ १८
दुत्तविलम्बितम्	...	८६ ४	प्रभद्रकम्...	...	१०८ १४
धीरललिता [प०]	...	१११ १३	प्रभा ...	...	६६ २२
धृतिः [प०]	...	१०४ २१	प्रमदा ...	...	१०४ १७
नगस्त्ररूपिणी [प०]...	...	७१ १७	प्रमदाननम् (प०)	...	१२० ४
नदी [प०]	...	६७ १५	प्रमाणिका	...	७१ १५
„ „	...	१०४ १४	प्रमिताक्षरा	...	४६ ४
नर्कुटकम् [अवितथम्]	...	११४ २२	प्रमुदितवदना	...	८६ २६
नवनन्दिनी [प०]	...	१०१ १५	प्रवृत्तकम्...	...	४२ १६
नवमालिनी	...	६६ १२	प्रहरणकलिका	...	१०३ १७
नविपुला	...	५० १६	प्रहर्षिणी	...	६६ ११
नागरकम् [प०]	...	७२ ५	प्राच्यवृत्तिः	...	४२ ५
नाराचिका [प०]	...	७२ ५	प्रियंवदा...	...	६२ ६
नारी ...	...	६४ २५	प्रीतिः (प०)	...	६६ ११
पङ्क्तिः ...	...	६६ ८	विम्बम् „	...	११८ ६
पञ्चचामरम्	...	१११ ८	भद्रकम् ...	...	१२१ ११
„ (प०)	...	१११ १२	भद्रविराट्	...	१३२ ७
पणवः ...	...	७४ १४	भद्रिका ...	...	८४ २३
पथ्या ...	...	२६ ५	„ (प०)	...	७३ १०
पथ्यावक्रम्	...	४६ १५	भविपुला...	...	४६ १८
पदचतुर्भुजम्	...	१३८ १८	भुजगशिखरता	...	७३ ७
पादाकुलकम्	...	५६ ५	भुजंगप्रयातम्	...	६१ ११
पुटः ...	...	८६ १५	भुजंगविजृम्भितम्	...	१२५ १०
पुष्पदाम (प०)	...	११८ २	भ्रमरपदकम्	...	११६ १५
पुष्पविचित्रा (प०)...	...	६८ ४	भ्रमरविलसिता	...	८३ ४

छन्दोनाम	पृष्ठे	पङ्क्तौ	छन्दोनाम	पङ्क्तौ
मकरन्दिका (प०) ...	११८	१२	मयूरसारिणी	७४ २५
मञ्जरी (प०) ...	१०४	१७	महामालिका	११६ ११
मञ्जुभाषिणी ...	१००	२३	महास्रग्धरा (प०)	१२१ १६
मञ्जुसौरभम् (प०)...	१३७	६	माणवकम्	७० १०
मञ्जुहासिनी ,, ...	१०१	१५	मात्रासमकम्	५२ ३
मणिकल्पलता (प०)	१११	११	मालती ...	६६ ६
मणिगुणनिकरः ...	१०७	६	मालभारिणी (प०)	१३७ १३
मणिवन्धः (प०) ...	७१	१०	मालिनी...	२०८ ३
मणिमञ्जरी ,, ...	११८	१२	,, (प०)	६७ १६
मणिमाला ...	६२	१७	मुकुलम् (प०)	६७ १५
मणिरागः (प०) ...	७७	७	मुखचपला	३२ ४
मत्तमयूरम् ...	१००	११	मृगी ...	६५ १०
मत्तमयूरगतिः (प०)	१२३	४	,, (यवानी) (प०)	१३७ ७
मत्तविलासिनी (प०)	१२१	१६	मेघवितानम्	७७ ६
मत्ता ...	७५	२२	मेघविस्फूर्जिता	११७ १३
मत्ताक्रीडा (डम्) ...	१२२	२४	मौक्तिकदाम	६३ १५
मत्तेभविक्रीडितम् (प०)	१२०	२	मौक्तिकमाला(प०)	८६ ३
मदलेखा... ..	६८	२२	यवमती...	१३६ २७
मदिरा (प०)	१२१	१६	युग्मविपुला	४८ १२
मध्यक्षमा (प०)	१०४	१५	रचना (प०)	११८ १४
मधु	६८	३	रमणी ,,	६७ २६
मधुमति ,, ...	६८	२५	रमणीयकम् (प०)	१०६ १७
मधुमाधवी ...	१०४	८	रविपुला...	५० ६
मनोरमा... ..	७६	१६	रक्म (रूप) वती	७५ ११
मन्दा (प०) ...	६६	११	(प०),	७३ १०
मन्दाक्रान्ता ...	११४	६	रुचिरा ...	६२ २१
मन्दाकिनी (प०)	६८	५	,, (प०)	६६ २३

छन्दोनाम	पृष्ठे	वङ्क्तौ	छन्दोनाम	पृष्ठे	पङ्क्तौ
लक्ष्मीः (प०) ...	१०४	१४	त्रिपुला ...	३०	४
ललना (प०) ...	६८	३	विभावरी ...	६३	२५
ललितम् ...	४४६	२४	वियोगिनी (प०) ...	१३७	५
„ ...	६८	३	विश्लोवः ...	५३	१५
ललिता ...	६३	४	वृत्तम् ...	१२६	२०
लवली ...	१४२	११	वृत्ता ...	८४	११
लालित्यम् (प०) ...	१२१	१६	वेगवती ...	१३१	१६
लीलाकरः ...	१२७	१७	वेतिका (प०) ...	८६	३
लोला (प०) ...	१०४	१६	वेतालीयम् ...	३८	११
वक्त्रम् ...	४५	१६	वैश्वदेवी ...	६५	६
वर्द्धमानम् ...	१४६	१५	वंशपत्रपतितम् (वंशदलम्) ...	१२३	६
वसन्तः [प०] ...	१०५	४	वंशस्थ (त्रिल) म (वंशस्था) ...	८७	२२
वसन्ततिलकम् ...	१०४	५	व्यालः ...	१२७	१७
वसुधा (प०) ...	१०४	२०	व्रीडा [प०] ...	६५	२५
वसुमती ...	६७	१२	शङ्खः ...	„	„
वसुषट्कुमारी [प०] ...	१०४	१८	शशिकला [चन्द्रावती] ...	१०६	४
वृषभः [प०] ...	१०६	१७	शशिवन्दना ...	६७	३
वाणिनी ...	११०	२१	शादर्दूलम् ...	११६	१५
वातोर्मी ...	८२	७	शादर्दूलनिक्रीडितम् ...	११८	५
वानवासिका ...	५४	४	„ ...	„	„
वासन्ती [प०] ...	१०५	३	शालिनी ...	८१	१६
वितानम् ...	७१	२७	शिखरिणी ...	१२२	८
विद्युत् [प०] ...	१०१	१४	शिखा ...	६०	३
विद्युन्माला ...	६६	२४	शिखान्ता [प०] ...	१३७	१०
विद्युल्लेखा [प०] ...	६७	१४	शुद्धविराट् ...	७४	३
विपरीतपथ्यादकम् ...	४७	७	शुद्धविराडार्षभम् ...	१५०	११
विपरीताख्यानकी ...	१३३	२०	शोभा [प०] ...	१२०	१

छन्दोनाम	पृष्ठे पङ्क्तौ	छन्दोनाम	पृष्ठे पङ्क्तौ
श्येनिका ...	८५ १३	सुवंशा ,, ...	१२० २०
श्रीः ...	६४ ६	सैतव्रविपुला ...	४६ ४
,, ...	८२ १७	सोमकुलम् (प०) ...	६७ १७
षट्पदा [प०] ...	१३७ ६	सोमराजी प०) ...	६७ १७
सत्यम् ...	६६ ११	सौरभकम् ...	१४६ ७
समानिका ...	७१ ५	स्त्री ...	६४ १५
समृद्धिः [प०] ...	६५ २६	स्रक् (सःला) ...	६०६ १७
समुद्रतता ,, ...	१ ८ १२	स्रग्धरा ...	१२० १६
सलिलनिधिः (प०)...	१२० २१	स्रग्विणी ...	६१ २०
सान्द्रपदम् ...	८० ६	,, [प०] ...	६७ १६
सालसा (प०) ...	११६ १८	स्वशोचरसम् ...	६८ ६
सावित्री (प०) ...	६७ १५	स्वागता ...	८३ ०५
सिंहलेखा (प०) ...	७२ ६	हरिः [प०] ...	११५ १५
सिंहविक्रीडितम् (प०)	११६ १२	हरिणप्लुतम् [प०] ...	११६ ११
सिंहविस्फूर्जितम् (प०)	११६ २०	हरनर्तनम् [प०] ...	,, २१
सिंहोन्नता ...	१०४ ६	हरिणप्लुता ...	१३४ १२
सिद्धिः [प०] ...	१२० २१	हरिणी ..	११३ २२
सुकेशरम् [प०] ...	१०४ १८	हलमुखी ...	७२ १७
,, ,, ...	१०६ १४	हासिनी [प०] ...	६५ २५
सुधा ,, ...	११६ १३	हंसमाला (प०) ...	६८ २४
सुपवित्रम् (प०) ...	१०४ १५	हंसस्तम् ...	७० २१
सुमतिः ,, ...	६५ २६	हंसश्येनी [प०] ...	१०५ ३
सुमुखी ...	८० २०	हंसी (प०) ...	७७ ६
,, (प०) ...	६५ २६		
सुदयना...	११६ ५		

समाप्तं शुभं भवतु

ॐ श्रीगणेशाय नमः ।

अथ सटीको वृत्तरत्नाकरः

प्रारभ्यते ।

सन्मानसे प्रकटहंसकिशोरिकां ताम्

देवीं गिरां सुमुनिपिङ्गलमादिमञ्च ।

निध्याय प्राक्तनकृतीश्च विमृश्य वृत्त-

रत्नाकरं विवृतिभिः सुगमीकरोमि ॥

ग्रन्थकर्त्रा सप्तमे श्लोके गणलक्षणमात्रमुक्तम् अन्यैश्चाऽत्र देवता-
फलस्वरूपादीन्यप्येवमुक्तानि तानि च स्पष्टप्रतिपत्तयेऽत्रै (प्रथमे.)
बोध्यन्ते ॥

मो भूमिस्त्रिगुरुः श्रियं दिशति, यो वृद्धिं जलं चादिलो,

रोऽग्निर्मध्यलघुर्विनाशम,ऽनिलो देशाटनं सोऽन्त्यगः ।

तो व्योमान्तलघुर्धनापहरणं, जोऽर्को रुजं मध्यगो,

भश्चन्द्रो यश उज्ज्वलं मुखगुरु, नो नाक आयुस्त्रिलः ॥

श्रीगणनाथ तथा गुरु चरणों का करि ध्यान ।

वृत्तरत्नाकर का करुं भाषा में व्याख्यान ॥

ग्रन्थकर्ता ने सातवें श्लोक में केवल गणों के लक्षण लिखे हैं । और आचार्यों ने
स्पष्टरीत्या देवता फल स्वरूप आदि भी लिखे हैं । उन्हें पहले ही लिख देना चाहिये
अतः यहां ही लिखते हैं ।

मो इति भगण त्रिगुरु होता है इसका भूमि देवता और लक्ष्मी फल है ।

यगण आदि लघु है जल [द्रव्य] देता और वृद्धि फल है । गण मध्यलघु अग्नि

देवता और विनाश फल है । सगण अन्त्यगुरु वायु देवता और देशाटन फल है ।

तगण अन्त्यलघु आकाश देवता और धननाश फल है । जगण मध्यगुरु सूर्य देवता

और रोग फल है । भगण आदिगुरु चन्द्र देवता और उज्ज्वल यश फल है । नगण

त्रिलघु नाक [इन्द्र] देवता आयुर्वृद्धि फल है ॥ १ ॥

विशेष स्पष्ट नीचे यन्त्र में देखो :—

संख्या	गणनाम	रूपम्	देवता	फलम्	मित्रादि	शुभाऽशुभम्
१	मगणः	S S S	मही	लक्ष्मीः	मित्रम्	शुभम्
२	नगणः	। । ।	स्वर्गः	आयुर्वृद्धिः	मित्रम्	शुभम्
३	भगणः	S । ।	शशी	यशः	दासः	शुभम्
४	यगणः	। S S	जलम्	वृद्धिः	दासः	शुभम्
५	जगणः	। S ।	रविः	रक्	उदासः	अशुभम्
६	रगणः	S । S	अग्निः	दाहः	उदासः	अशुभम्
७	तगणः	S S ।	नभः	धननाशः	शत्रुः	अशुभम्
८	सगणः	। । S	वायुः	विदेशः	शत्रुः	अशुभम्

मनौ मित्रे भयौ भृत्यावुदासीनौ जरौ स्पृतौ ।

तसावरी नीचसंज्ञौ द्वौ द्रावेतौ मनीषिभिः ॥ २ ॥

इनकी मित्रादि संज्ञाएं भी शास्त्रकारों ने कही हैं—

मनौ इति मगण-नगण मित्रसंज्ञक, भगण-यगण भृत्यसंज्ञक, जगण-रगण उदासीन संज्ञक, और तगण सगण शत्रुनीचसंज्ञक, इस रीति से दो दो बुद्धिमानों ने समझने ॥२॥

एतेषामाद्यद्वितीययोः सन्निवेशे फलमुक्तमाकरे ।

मित्रान्मित्रं विधत्ते प्रचुरधनम्, ऽथो मित्रतो भृत्यसंज्ञः ।

स्थैर्यं, मित्रादुदासो न किमपि च फलं मित्रतः शत्रुसंज्ञः ॥

बन्धोः पीडाम्, ऽथो स्याद् यदि खलु नियतं भृत्यतो मित्रसंज्ञः ॥

सर्वं कार्यं च, भृत्याद् भृतगण इह चेदायति सर्वलोके ॥३॥

इनके आगे पीछे रखने का क्रम से फल बड़े ग्रन्थ में इस तरह लिखा है ।

मित्रादिति मित्र से आगे मित्र हो तो बड़े धन को देता है । मित्र स भृत्य हो तो स्थिरता देता है । मित्र से उदासीन का कुछ फल नहीं । मित्र से शत्रु बन्धुपीड़ा करता है ॥ और यदि निश्चय से भृत्य से मित्र हो तो सब काम सिद्ध हो जाते हैं । भृत्य से भृत्य सब लोक में उत्तर काल में अच्छा फल देता है ॥ ३ ॥

भृत्याच्चेत्स्यादुदासो धनविगममः, अथो भृत्यतः शत्रुसंज्ञः ।

शोकं कुर्यादुदासाद् यदि भवति तदा मित्रसंज्ञोऽल्पकार्यम् ॥

तस्माद्भृत्यः प्रभुत्वं, तत इह सततं स्यादुदासो विनाशम् ।

तस्माच्छत्रुः स्ववैरं विविधसुखहरं सर्वसत्कारनाशम् ॥ ४ ॥

भृत्यादिति भृत्य से उदास हो तो धननाश करता है । भृत्य से अरिसंज्ञक शोक करता है । यदि उदासीन से आगे मित्र हो तो अल्प कार्य करता है । उदास से भृत्य प्रभुत्व [हकूमत] देता है । उदास से उदास हो तो सदैव विनाश करता है । उदास से अरि हो तो अपनों से वैर अनेक प्रकारके सुखहरण और सब संपदों का नाश करता है ॥ ४ ॥

शत्रोर्मित्रञ्च शून्यं, यदि भवति ततो भृत्यसंज्ञो गृहिण्या

नाशं तस्मादुदासो धनहरमधिकं दुःखदारिद्र्यशोकम् ॥

शत्रोः शत्रुर्भवच्चेदिह खलु नितरां नायकस्यैव नाशं ।

देशोद्वासं विधत्ते, कथयति च फलं पिङ्गलो नागराजः ॥ ५ ॥

यदि अरि से मित्र हो कुछ फल नहीं होता । अरि से आगे भृत्य हो तो खीनाश करता है । अरि से उदास हो बहुत ही धन हरता दुःखगरीबी और शोक देता है । अरि से अरि हो तो नायक [काव्य में वर्णनीय] का ही नाश और देश निकाला करता है । यह सब फल पिङ्गल नाम नागराज ने कहा है ॥ ५ ॥

स्पष्ट २ चक्र में देखो-

मित्रान्मित्रादौ फलम्					भृत्यान्मित्रादौ फलम्				
मनाभ्यां SSS-III	मनयोः SSS-III	मित्रात्	मित्रे	प्रचुरधनम्	भयाभ्यां SII-ISS	मनयोः SSS-III	भृत्यात्	मित्रे	सर्वकार्यम्
SSS-III	भययोः SII-ISS	मित्रात्	भृत्ये	स्थैर्यम्	SII-ISS	भययोः SII-ISS	भृत्यात्	भृत्ये	सार्वभौमिक- कौत्सरकालि- कशुभम्
SSS-III	जरयोः ISI-SIS	मित्रात्	उदासे	शून्यम्	SII-ISS	जरयोः ISI-SIS	भृत्यात्	उदासे	धननाशः
SSS-III	सतयोः IIS-SS	मित्रात्	शत्रौ	वन्धुपीडा	SII-ISS	सतयोः IIS-SS	भृत्यात्	शत्रौ	शोकः
उदासान्मित्रादौ फलम् ।					शत्रोर्मित्रादौ फलम् ।				
जरभ्यां ISI-SIS	मनयोः SSS-III	उदासात्	मित्रे	प्रत्येकार्यम्	सताभ्यां IIS-SS	मनयोः SSS-III	शत्रोः	मित्रे	शून्यम्
SI-SIS	भययोः SII-ISS	उदासात्	भृत्ये	प्रभुत्वम्	IIS-SS	भययोः SII-ISS	शत्रोः	भृत्ये	स्त्रीनाशः
ISI-SIS	जरयोः ISI-SIS	उदासात्	उदासे	विनाशः	IIS-SS	जरयोः ISI-SIS	शत्रोः	उदासे	धनहरणं दुःखदरिद्र्य शोकाः
ISI-SIS	सतयोः SSI-SSI	उदासात्	शत्रौ	स्ववैरविविध सुखस्तकार नाशः	IIS-SS	सतयोः IIS-SS	शत्रोः	शत्रौ	नायकनाशः देशोद्वासः

गणप्रसङ्गेनाऽक्षरशुद्धिरप्यभिधीयते “अक्षरे परिशुद्धे तु ।

नायको भूतिमृच्छति” इत्युक्तेरक्षरशुद्धेरावश्यकत्वात् ॥

अवर्णात् सम्पत्तिर्भवति च मुदिवर्णाद्धनशता-

न्युवर्णादख्यातिः सरभसमृवर्णाद् वरहितात् ॥

तथाह्येचः सौख्यं डञ्जरहितादक्षरगणात् ।

पदादौ विन्यासाद् भवहलपूर्वैर्विरहितात् ॥ ६ ॥ इति भामहः ।

भरवहलास्तत्पूर्वाणि यान्यक्षराणि तैर्विरहितादित्यर्थः ।

गण प्रसंग से अक्षरशुद्धि भी कही जाती है । क्योंकि “अक्षर के सर्वथा शुद्ध होने से नायक ऐश्वर्य पाता है” इस शिष्टवचन से अक्षरशुद्धि बहुत जरूरी है ॥

श्लोकपाद का पहला वर्ण अकार हो तो सम्पदा मिलती है । इ वर्ण से सैकड़े धन, उ वर्ण से अप्रसिद्धि, ऋकार के आगे वकार न हो तो काहली, एच् से सुख, ङ ज ण से रहित और भरवहलपूर्वक न हों तो पूर्वोक्त [ऊपर कहे] स्वरों से यह फल होते हैं यदि श्लोक के पहले पद के पूर्व विन्यास किये जावें ॥ ६ ॥ [भामह वचन]

हल्वर्णानां फलान्युक्तान्याकरे ॥

कः खो गो घश्च लक्ष्मीं वितरति वियशोऽ, स्तथा चः सुखं छः ।

प्रीतिं, जो मित्रलाभं, भयमरणकरौ भूयौ दुःखौ खेददुःखे ॥

ङः शोभां ढो विशोभां भ्रमणमथच ण, स्तस्तु खं, थस्तु युद्धम् ॥

दो धः सौख्यं, मुदं नः, सुखभयमरणकेशदुःखं पवर्गः ॥ ७ ॥

ऐसे हल् वर्णों का फल भी बड़े २ ग्रन्थों में लिखा है

क इति क-ख-ग-घ हों तो लक्ष्मी को देते हैं, ङ निन्दा, ऐस च सुख, छ प्रीति, ज मित्रलाभ, भ भय, व मरण, ट खेद [तक्लीफ], ठ दुःख, ड शोभा, ढ अशोभा, ण भ्रमण, त कुछ फल नहीं, थ युद्ध, द-ध सुख, न आनन्द, प सुख, फ भय, व मरण, भ क्लेश, म दुःख, ॥ ७ ॥

यो लक्ष्मीं रस्तु दाहं, व्यसनमथलवौ, शः सुखं, षस्तु खेदं ।

सः सौख्यं, हस्तु खेदं विलयमपि च छः, ज्ञः समृद्धिं करोति ।

संयुक्तं चेह न स्यात् सुखभरणपटुर्वर्णविन्यासयोगः ।

पद्यादौ, गद्यवक्त्रे, वचसि च सकले प्राकृतादौ समोज्यम् ॥ ८ ॥

इति भामाहः ।

य इति य लक्ष्मी, र दाह, ल-व व्यसन [ऐव], श सुख, ष खेद, स सुख, ह खेद, छ विलय [सर्वनाश], और ज्ञ संपदा करता है । यदि संयुक्त न हो तो यह वर्ण विन्यास [स्थिति] का योग सुख के धारण करने में खूब समर्थ होता है । श्लोक तथा गद्य के आदि में और सब वचन प्राकृतादिओं में यह फल बराबर है ॥ ८ ॥ [भामह का कथन]

एतेषां फलाधारनिरूपणमध्याकरे ।

नायको वर्ण्यते यत्र फलं तस्य समादिशेत् ।

अन्यथा तु कृते काव्ये कवेर्दोषावहं फलम् ॥ ९ ॥

इन फलों के पाने वाला भी आकर मैं निर्णय किया है

नायक इति जिस काव्य में नायक वर्णन किया गया हो वहां उसको फल कहे ।

नायक बिना काव्य बनाया हो तो फल कवि को दोषी बनाता है ।

तस्य प्रतिप्रसवोऽप्युक्तः ।

देवता वर्ण्यते यत्र क्वापि काव्ये कवीश्वरैः ।

मित्राऽमित्रविचारो वा न तत्र फलकल्पना ॥ १० ॥

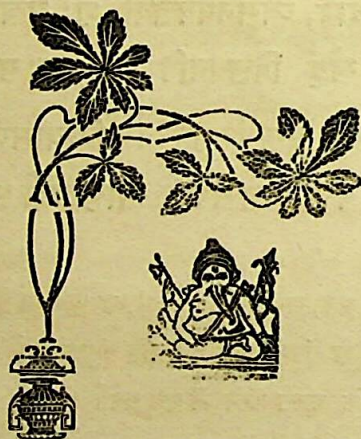
देवतावाचकाः शब्दा ये च भद्रादिवाचकाः ।

ते सर्वे नैव निन्द्याः स्युर्लिपितो गणतोऽपि वा ॥ ११ ॥

इसका वाधक भी लिखा है

देवतेति जहां कहीं भी काव्य में उत्तम कवियों ने देवता का वर्णन किया हो वहां मित्र और विचार और फल कल्पना नहीं करनी । जो शब्द देवता वाचक और मङ्गलादिवाचक हों वे सब लिखने से अथवा गणदोष से निन्दा करने योग्य नहीं होते ॥

इति शुभम् ।

अथ मूलम् ।

सुखसन्तानसिद्धयर्थं नत्वा ब्रह्माच्युतार्चितम् ।

गौरीविनायकोपेतं शङ्करं लोकशंकरम् ॥ १ ॥

प्रारिप्सितपरिसमाप्तयर्थं कृतं मङ्गलं शिष्यशिष्यायै निबध्नाति,
सुखेति—ब्रह्मा च अच्युतश्च ताभ्यां विधात्रा विष्णुना च अर्चितं
पूजितम् ॥ अपरे तु अकारं प्रश्लिष्य अविद्यमानौ ब्रह्माच्युतौ येषु ते
देवदानवमनुजादयः अब्रह्माच्युतास्तैरर्चितः स तम् अब्रह्माच्युतार्चितं
तयोर्गुरुत्वात् तद्विन्नसकललोकार्चितमित्यर्थः, इति व्याचक्षते । गौरी
पार्वती विनायको गणेशस्ताभ्याम् उपेतं युक्तं लोकानां जगतां शं सुखं
करोतीति तादृशम् शंकरं शिवं सुखमात्यन्तिकम् मोक्षलक्षणं सन्तानः
पुत्रपौत्रादिः सिद्धयोऽणिमादयस्तदर्थं नत्वा तेन केदारेणेदं वृत्त-
रत्नाकरं नाम छन्दः क्रियते इति तृतीयेनान्वयः ॥ १ ॥

अन्वयः—

सुखसन्तानसिद्धयर्थं (अ) ब्रह्माच्युतार्चितं गौरीविनायकोपेतं
लोकशंकरं शंकरं नत्वा, तेन केदारेण कृतरत्नाकरं नाम छन्दः “क्रियते”
इति तृतीयेनान्वयः ।

भाषार्थः —

सुखेति—ब्रह्मा तथा विष्णु भगवान् जी से पूजित अथवा नत्वा (५)
ब्रह्माच्युतार्चितम्, इसमें अकार का प्रश्लेष कर ब्रह्मा तथा विष्णु के जगत्पूज्य होने
से उन (ब्रह्मा तथा विष्णु) से अतिरिक्त समस्त देवता दानव तथा मनुष्यों से पूजित
पार्वती तथा गणेश से (युक्त) सेवित समस्त संसार के सुख तथा शान्तिकारक भगवान्
शङ्कर को प्रणाम कर मोक्षात्मक सुख पुत्रपौत्रादि सन्तान तथा अणिमादि सिद्धियों की
प्राप्ति के लिये (उस केदार नामक ने वृत्तरत्नाकर नामक छन्दःशास्त्र के ग्रन्थ का निर्माण
क्रिया जाता है इतना तृतीय श्लोक से अन्वित होता है) ॥१॥

वेदार्थशैवशास्त्रज्ञः पव्येकोऽभूद्विजोत्तमः ॥

तस्य पुत्रोऽस्ति केदारः शिवपादार्चने रतः ॥ २ ॥

वेदेति वेदार्थश्च शैवशास्त्राणि रुद्रयामलुदीनि च तेषां (जाना-
तीति)ज्ञः वेदार्थशैवशास्त्रज्ञः (आतोऽनुपसर्गे कः) एवंविधः पव्येको
नाम द्विजोत्तमो ब्राह्मणश्रेष्ठोऽभूज्जातस्तस्य पुत्रः शिवपादार्चने शिवस्य
ईश्वरस्य पादौ शिवपादौ तयोरर्चनं पूजनं तस्मिन् रत आसक्तः केदा-
रोऽस्ति । अत्र द्विजोत्तमग्रहणेनास्य ग्रन्थस्य श्रवणे ब्राह्मणकर्तृत्वेन
दोषाभावः सूचितः ॥ २ ॥

अन्वयः—

वेदार्थशैवशास्त्रज्ञः पव्येको नाम द्विजोत्तमोऽभूत्, तस्य पुत्रः
शिवपादार्चने रतः केदारोऽस्ति ॥२॥

भाषार्थः—

वेदों के अर्थ तथा रुद्रयामलादिक शैवशास्त्रों का वेत्ता (जानने वाला) पव्येक
नामक एक ब्राह्मण श्रेष्ठ था, उस पव्येक का पुत्र, शिव अर्थात् ईश्वर के चरणों की पूजा
में निरत (लगा हुआ) केदार नामक है । (वेदार्थेत्यादि विशेषण से अपना वंशपरम्-
परा का पाण्डित्य तथा द्विजोत्तमविशेषण से ब्राह्मणश्रेष्ठता तथा पादार्चने रतः विशेषण
से अपनी निष्ठुहता तथा केवल परोपकार बोधन करते हुए ग्रन्थकार इस ग्रन्थ की निर्दो-
षता सूचित करते हैं) ॥२॥

तेनेदं क्रियते छन्दो लक्ष्यलक्षणसंयुतम् ।

वृत्तरत्नाकरं नाम बालानां सुखबुद्धये ॥ ३ ॥

तेनेति तेन प्रकृतेन केदारेण लक्ष्यमुदाहरणमेव लक्षणं छन्दो-
नियमस्तेन संयुतं वृत्तानि श्रीप्रभृतीन्येव रत्नानि तेषामाकरः खनिः
समूहो यत्र तत् इदं वृत्तः त्नाकरं नाम छन्दः छन्दोग्रन्थ इत्यर्थः यथा
महाभाष्ये “सूत्रं व्याकरण”मिति । बालानामधीतशब्दशास्त्रादीनामन-
धीतछन्दःशास्त्राणां सुखबुद्धये सुखेनाऽनायासेनावबोधाय क्रियते

निर्मयते । लक्ष्येत्यादिना केवललक्ष्येभ्यः काव्यादिभ्यः केवललक्षणेभ्यः सूत्रादिभ्यः पृथग्लक्ष्यलक्षणेभ्यः सूत्रवृत्तिग्रन्थेभ्यश्चास्याऽगतार्थता सूचिता । अत एवाह बालानामित्यादि । एतेनानुबन्धचतुष्टयमप्युक्तम् ॥ ३ ॥ त्रिभिर्विशेषकम् ॥

अन्वयः—

तेन इदं लक्ष्यलक्षणसंयुतं वृत्तरत्नाकरं नाम छन्दः बालानां सुखबुद्धये क्रियते ॥३॥

भाषार्थः—

तेनेति—वह केदार नामक में जो लक्ष्य है वही है लक्षण जिसमें ऐसे लक्ष्यात्मक लक्षणयुक्त, वृत्तरूप रत्नों के समुद्रस्वरूप वृत्तरत्नाकर नामक छन्दोग्रन्थ को बालकों के सुख से छन्दोज्ञान के लिये निर्माण करता हूं (बनाता हूं) ॥३॥

पिङ्गलादिभिराचार्यैर्यदुक्तं लौकिकं द्विधा ।

मात्रावर्णविभेदेन छन्दस्तदिह कथ्यते ॥ ४ ॥

पिङ्गलेति यत्पिङ्गलादिभिः पिङ्गलः एतच्छास्त्रसूत्रकर्ता आदिपदेन भाष्यकारादयस्तैः आचार्यैर्लौकिकं लोके भवं न पुनर्वैदिकं काव्यादिष्वनुपयोगात् एतेन वैदिकनिरासस्तैस्तस्याप्युक्तेः । मात्रावर्णविभेदेन इदं मात्राछन्द इदं वर्णछन्द इति विशेषेण द्विधा द्विप्रकारम् उक्तं तच्छन्द इहास्मिन्ग्रन्थे कथ्यते इत्यभिधेयमुक्तमत्र ॥ ४ ॥

१ काव्यादियों में केवल लक्ष्य ही हैं, सूत्रग्रन्थ में केवल लक्षण ही हैं, तथा वृत्तिग्रन्थों में लक्षण भिन्न हैं इसमें जो लक्ष्य है वही लक्षण है अतः इसकी उन सब ग्रन्थों से अधिकता प्रतीत होती है अतः जो ऐसा कहते हैं कि इतने छन्दोग्रन्थ होने पर इस ग्रन्थ का निर्माण व्यर्थ है, उनकी उक्ति इससे खण्डितप्राय है ।

अन्वयः—

यत्पिङ्गलादिभिः आचार्यैः लौकिकं मात्रावर्णधिभेदेन द्विधा
उक्तम् तत् छन्दः इह कथ्यते ॥४॥

भाषार्थः—

पिङ्गलेति छन्दःशास्त्र के सूत्रकार पिङ्गलादिक आचार्यों ने (आदि पद से
भाष्यकारादियों ने) जो लौकिक अर्थात् लोक (काव्यादियों) में प्रचलित छन्द मात्राछन्द
तथा वर्णछन्द ऐसे भेदों से दो प्रकार के कहे हैं उन लौकिक छन्दों को मैं (केदार) इस
वृत्तरत्नाकर नामक ग्रन्थ में वर्णित करता हूं ॥४॥

षडध्यायनिबद्धस्य छन्दसोऽस्य परिस्फुटम् ।

प्रमाणमपि विज्ञेयं षट्त्रिंशदधिकं शतम् ॥ ५ ॥

षडिति षट् च तेऽध्यायाः षडध्यायास्तैर्निबद्धं तत् तस्य अस्य
छन्दसः छन्दोग्रन्थस्य प्रमाणं मानं परिच्छेदः इति यावत् अपि
षट्त्रिंशत्संख्ययाधिकं शतं परिस्फुटं परि समन्तात्प्रकटं विज्ञेयं
ज्ञातव्यम् . द्वात्रिंशद् (३२) वर्णात्मकानुष्टुप्छन्दसां श्लोकानां षट्-
त्रिंशदधिकं शतं (१३६) प्रमाणमत्र बोध्यम् लोके तस्यैव ग्रन्थगण-
नार्या प्रसिद्धेः ॥ ५ ॥

अन्वयः—

षडध्यायनिबद्धस्य अस्य छन्दसः प्रमाणमपि षट्त्रिंशदधिकं
शतं परिस्फुटं विज्ञेयम् ॥५॥

१ पिङ्गलादि आचार्यों का प्रतिपादन करने से इस ग्रन्थ की पुराने आचार्यों से
अनुगतार्थता सूचित होती है तथा इससे स्वकमोलकल्पनाभाव ध्वनित करके इस ग्रन्थ
की मान्यता तथा श्रेष्ठता को प्रतिपादित करता है ।

२ “लौकिकं” इस विशेषण से सूत्रकार भाष्यकारादियों ने जो गायत्र्यादि
वैदिकछन्द वर्णित किये हैं उनका इसमें वर्णनाभाव बोधित होता है क्योंकि लोक
(काव्यादियों) में उनके उपयोग का सर्वथा अभाव है ।

भाषार्थः—

षडिति इस ऋः अध्यायों से बने हुए वृत्तरत्नाकर नामक ग्रन्थ का स्पष्ट २ सम्पूर्ण प्रमाण भी १३६ एक सौ छत्तीस अनुष्टुप् श्लोकगणना से जानना । लोक (पुराणादियों में) ३२ वर्णात्मक अनुष्टुपकुन्द से ही ग्रन्थगणना प्रसिद्ध है अतः इसमें भी अनुष्टुप कुन्द से गणना योग्य समझ कर १३६ श्लोकसंख्या परिगणित की है ॥ ५ ॥

वर्णगणानाह

म्यरस्तजभ्नगैर्लान्तैरेभिर्दशभिरक्षरैः ।

समस्तं वाङ्मयं व्याप्तं त्रैलोक्यमिव विष्णुना ॥ ६ ॥

म्येति समस्तं वाङ्मयं वाग्रूपं शास्त्रं म्यरस्तजभ्नगैः-मगण-यगण-रगण-सगण-तगण-जगण-भगण-नगण-गुरुभिर्लान्तैर्लघुयु-क्तैः एभिः दशभिरक्षरैर्लगणाष्टकघटकैः संज्ञारूपैः वर्णैः त्रैलोक्यं त्रिभुवनं विष्णुना नारायणेनेव व्याप्तम् ॥ ६ ॥

अन्वयः—

समस्तं वाङ्मयं म्यरस्तजभ्नगैर्लान्तैः एभिः दशभिः अक्षरैः त्रैलोक्यं विष्णुना इव व्याप्तम् ॥ ६ ॥

भाषार्थः—

म्येति जैसे समस्त त्रिभुवन विश्वव्यापी विष्णु से व्याप्त है ऐसे ही समस्त शास्त्र मगण-यगण-रगण-सगण-तगण-जगण-भगण-नगण-गुरु और लघु इन दश अक्षरों से व्याप्त है । अर्थात् सर्वत्र शास्त्र में इन्हीं का विस्तार है इनसे एक अक्षर मात्र भी भिन्न नहीं होसकता ॥ ६ ॥

अथ पिङ्गलमुनिसूत्राणि क्रमेण मगणादिज्ञानाय लिख्यन्ते ।

“धीश्रीस्त्री म्” १।१ “वरासा यू” १।२ “कागुहार”

५ ५ ५

। ५ ५

५ । ५

१ (टि०) ईदृशगुरुलघुवर्णत्रिकाणाम-यकारादयः संज्ञा बोद्धव्या इत्यर्थः यथा ‘धीश्रीस्त्री’ इति गुरुवर्णत्रयस्य मगण इति संज्ञा । ‘नहस’ इत्यादि लघुत्रिकस्य च नगण इत्येवं सर्वत्र ज्ञेयम् ।

१।३, “वसुधा स्” १।४ “सातेक त्” १।५ “कदास ज्”
 १।६ “किंवद भ्” १।७ “नहस न्” १।८ “गृल्” १।९

इदानीं गणष्टकलक्षणान्याह मूलग्रन्थकारः—

तथाच

सर्वगुर्भो मुखान्तर्लो यरावन्तगलौ सतौ ।

ग्मध्याद्यौ ज्भौ त्रिलो नोऽष्टौ भवन्त्यत्र गणास्त्रिकाः ॥ ७ ।

सर्वेति सर्वे त्रयः गवो गुरवो यत्र स सर्वगुः मः मगणः । नामैकदेशे नामग्रहणमिति न्यायेन गुशब्दो गुरुवाची, लो लघुवाची एवं गलौ । घिटिचत्स्वसङ्केतेन वा बोधः एवं सर्वत्र । मुखे आदौ अन्तर्मध्ये च लो लघुर्ययोस्तौ मुखान्तर्लो यरौ यगण-रगणौ आदिलघुर्यगणः मध्यलघुः रगण इत्यर्थः । अन्ते अवसाने गुरुर्लघुश्च ययोस्तौ अन्तगलौ सतौ सगण-तगणौ अन्तगुरुः सगणः अन्तलघुस्तगण इत्यर्थः । गुरुर्मध्य आद्यश्च ययोस्तौ ग्मध्याद्यौ ज्भौ जगण-भगणौ मध्यगुरुर्जगणः आदिगुरुर्भगणः । त्रयो ला लघवो यत्र सः त्रिलो नः नगणः एवम् अत्र अस्मिन् छन्दोग्रन्थे त्रिकास्त्यवयवा अष्टौ गणा भवन्ति । मात्रा-वर्णान्यतरचतुष्कत्रिकसमूहो गणः । यथा—

मगणः यगणः रगणः सगणः तगणः जगणः भगणः नगणः । गुरुः लघुः
 SSS ISS SIS IIS SSI ISI SII III S ।

अन्वयः—

सर्वगुः मः, मुखान्तर्लो यरौ, अन्तगलौ सतौ, ग्मध्याद्यौ ज्भौ, त्रिलो नः, (एवम्)-अत्र त्रिका अष्टौ गणा भवन्ति ॥ ७ ॥

१ ‘गृ’ इत्येतादृशस्य वर्णस्य ल् (लघु) संज्ञेति च दिक् ।

२ ‘नामैकदेशे नामग्रहणम्, इस न्याय से गुशब्द गुरुवाची तथा लशब्द लघुवाची हो सकता है, ऐसे ही गृ-ल् शब्द भी इसी न्याय से गुरुलघुवाचक हो सकते हैं, अथवा व्याकरण में घि-टि- संज्ञा की तरह इसमें भी स्वशास्त्र सङ्केतसिद्ध बोध जानना ।

सर्वेति—जिसमें सम्पूर्ण अर्थात् तीनों गुरु हों उसे मगण कहते हैं, मुख अर्थात् आदि में जिसके लघु हो उसको यगण, तथा जिसके मध्य में लघु हो उसे गण जानना, अन्त में जिस के गुरु हो उसको सगण तथा जिस के अन्त में लघु हो उसको तगण कहते हैं, जिस के मध्य में गुरु हो उसे जगण कहते हैं तथा जिस के आदि में गुरु हो उसे भगण कहते हैं, जिस में तीनों वर्ण लघु हों वह नगण होता है । ऐसी इस शास्त्र में त्रिक अर्थात् तीन २ अवयवों वाले (मात्रा अथवा वर्ण समूह का नाम) गण (लक्षण) हैं ॥७॥

॥ अथ मात्रागणानाह ॥

लः समुद्राः गणः ४।१२ गौ गन्तमध्यादि लश्च ४।१३

ज्ञेयाः सर्वान्तमध्यादिगुरवोऽत्र चतुष्कलाः ।

गणाश्चतुर्लघूपेताः पञ्चार्यादिषु संस्थिताः ॥ ८ ॥

ज्ञेया इति चतुष्कलाः चतुर्मात्राः चतुर्लघूपेताः पञ्चमो गणश्चतुर्लघुः चत्वारो लघवो यस्मिन् स तेनोपेताः युक्ताः सर्वान्तमध्यादिगुरवः सर्वश्च मध्यश्च अन्तश्च आदिश्च ते गुरवो येषु ते अत्र “द्वन्द्वान्ते श्रयमाणं पदं प्रत्येकमभिसंबध्यते” इति न्यायेन गुरुशब्दस्य प्रत्येकं संबन्धः । आर्यादिषु मात्रावृत्तेषु संस्थिताः पञ्च गणाः ज्ञेयाः बोध्याः । ८ गौ गन्तमध्यादि लश्च” “लः समुद्रा गणः” इति पिङ्गलमुनिः ।

सर्वगुरुः	अन्तगुरुः	मध्यगुरुः	आदिगुरुः	चतुर्लघुः
५५	॥५	।५।	५॥	।।।।

अन्वयः—

चतुष्कलाः चतुर्लघूपेताः सर्वान्तमध्यादिगुरवः आर्यादिषु संस्थिताः पञ्च गणा ज्ञेयाः ॥ ८ ॥

(टि) १ लः मात्राः समुद्राः चत्वारः गण इत्युच्यते मात्रावृत्तेष्विति ज्ञेयम् । तद्विन्यासमाह गावित्यादि गौ गुरुद्वयमेको गणः । गन्तो गुर्वन्तो द्वितीयः । मध्यगुरुः तृतीयः । आदिगुरुश्चतुर्थः । लः सर्वे (चत्वारः) तत्स्वरूपः पञ्चमः इत्यर्थः ॥

भाषार्थः

ज्ञेया इति चार २ मात्राओं वाले तथा चतुर्लघुस्वरूप पञ्चम गण से युक्त, क्रम से सम्पूर्णगुरुस्वरूप, अन्तगुरुस्वरूप, मध्यगुरुस्वरूप, तथा आदिगुरुस्वरूप आर्यादिक मात्रा वृत्तों में वर्तमान पांच गण जानने (होते हैं) अर्थात् आर्यादिक मात्रावृत्तों में चार २ मात्राओं वाले पांच गण होते हैं जो क्रम से सर्वगुरु-अन्तगुरु-मध्यगुरु-आदिगुरु तथा चतुर्लघुस्वरूप होते हैं ॥ ८ ॥

गुरुलघुलक्षणमाह

गन्ते १।१० ध्रादिपरः १।११ हे १।१२

सानुस्वारो विसर्गान्तो दीर्घो युक्तपरश्च यः ॥

वा पादान्ते त्वसौ, ग्वक्रो ज्ञेयोऽन्यो मात्रिको लृजुः । ६ ।

सेति सानुस्वारः सह अनुस्वारेण वर्तत इति सानुस्वारः विसर्गान्तः विसर्गः अन्ते यस्य सः । दीर्घः द्विमात्रः युक्तपरः युक्तं संयुक्ताक्षरं परं यस्मात् स युक्तपरः संयोगे परभूते यः पूर्व इति यावत्, एतादृशो वर्णः 'ग्' गुरुर्भवति । व्यञ्जनजिह्वामूलीयोपध्मानीयानामप्युपलक्षणमिदम् तेन तदन्तोपि गुरुर्भवति । लघुश्च वा विकल्पेन पादान्ते गुरुर्भवति ।

तदुक्तं पिङ्गलमुनिना "गन्ते" १।१० ॥ असौ (ग्) गुरुस्तु पुनः प्रस्तारे वक्रः कुटिलरेखाकारः (ऽ) ज्ञेयः अन्यः अस्माद्विपरीतो लघुः (एक) मात्रिकः ज्ञेयः । तदुक्तं पैङ्गले 'गृ लृ' इति । स च प्रस्तारे ऋजुः सरलरेखाकारो (।) ज्ञेयः बोध्यः । अत्र पिङ्गलमुनिः गन्ते ध्रादिपरः, हे, ॥ ६ ॥

१ "लृ"—इत्यनुवर्त्य पादान्ते लघुः ग् गुरुर्भवतीति तदर्थः । ध्र इति व्यञ्जन संयोगोपलक्षणं ध्र आदिर्द्विषां ते ध्रादयः । आदिपदेन विसर्जनीयानुस्वारजिह्वामूलीयोपध्मानीयानां ग्रहणं ते परे यस्मात् स ध्रादिपरः लघुः गुरुर्भवतीत्यर्थः । हे इतीदृशो द्विमात्रश्च गुरुरित्यर्थः ।

गुरुः - लघुः—

(5) (1)

अन्वयः

सानुस्वारः विसर्गान्तः दीर्घः यश्च युक्तपरः स ग् (गुरुः) भवति इति शेषः, ल् (लघुश्च) पादान्ते वा गुरुर्भवति । असौ वक्रो ज्ञेयः, अन्यो ल् मात्रिकः (प्रस्तारे) ऋजुः ज्ञेयः इति ॥६॥

भाषार्थः

सेति जो अनुस्वार से युक्त हो, जिस के अन्त में विसर्ग हों, जो दीर्घ हो तथा जिस से परे संयुक्त अक्षर हो उसे गुरु कहते हैं । तथा पदान्त में वर्तमान लघु भी विकल्प से गुरु होता है । उस गुरु का प्रस्तार में दक अर्थात् (देखा) (5) ऐसा चिन्ह जानना । तथा गुरु के अतिरिक्त लघु एकमात्रा वाला होता है उसका प्रस्तार में सरल रेखाकार (1) ऐसा चिन्ह जानना ।

अस्य प्रतिप्रसवमाह

प्रहे वा ॥ पि० सू०

पादादाविह वर्णस्य संयोगः क्रमसंज्ञकः ।

पुरःस्थितेन तेन स्याल्लघुतापि क्वचिद्गुरोः ॥१०॥

पादादाविति इह छन्दःशास्त्रे पादादौ वर्णस्य संयोगः वर्णा-
न्तरेणेति भावः क्रमसंज्ञकः आचार्यैरुक्त इति शेषः तेन पादादिस्थवर्ण
संयोगेन पुरःस्थितेन अप्रेभवेन क्वचिद् इष्टस्थले गुरोरपि लघुता-
स्यात् । “वा पादान्ते” इत्यत्र “गन्ते” इति मुनिसूत्रे “गृ ल्” इत्यतो
ऽनुवृत्तिबलानुसारेण लघोर्गुरुत्वं पादान्ते भवतीत्युक्तम् । इह तु
गुरोर्लघुत्वमिति न पौनरुक्त्यम् “प्रहे वेति” पिङ्गलमुनिः । इदञ्च

(टि०) १ सांप्रतं मुद्रितप्रचलितपुस्तके एतन्न दृश्यते नारायणेन तद्वृत्तं पिङ्गल-
नाम्नेति ज्ञायते यत् पैद्गले प्रकरणान्तरं वृत्तितम् ॥

प्रायः संयोगमात्रस्योपलक्षणमिति व्याचक्षते विद्वांसः तेन प्रह्वर्णो-
पलक्षितसंयोगमात्रे परे पूर्वस्य वा गुरुत्वमिति विकल्पः इष्टस्थले
सिद्ध्यति ॥ १० ॥

यदा तीव्रप्रथितेन संयोगादेरगौरवम् ॥

नच्छन्दोभङ्ग इत्याहुस्तदा दोषाय सूरयः॥ इति च मञ्जर्याम् ।

अन्वयः

इह पादादौ वर्णस्य (वर्णान्तरेण) संयोगः क्रमसंज्ञकः ज्ञेयः । तेन
पुरःस्थितेन कचित् गुरोरपि लघुता स्यात् ॥१०॥

भाषार्थः

पादादाविति पाद की आदि में जो वर्ण का वर्णान्तर के साथ संयोग हो उसे
छन्दः शास्त्र में 'क्रम' कहते हैं । क्रमसंज्ञक वर्णसंयोग के परे होने पर पहले गुरु को भी
इस छन्दः शास्त्र में कहीं २ इष्टस्थल में लघुता हो जाती है । अर्थात् यद्यपि
संयुक्तवर्ण के परे होने पर पूर्व में वर्तमान लघु को भी पूर्व श्लोक में गुरुता होना
बतलाया है तथापि कहीं इष्टस्थल पर यहां उसके गुरु होने से कार्य सिद्धि न हो सके
तो वहां उसे लघु मान लेना युक्त है । जिसका उदाहरण अभी अग्रिम श्लोक में
बतलाया जावेगा ॥१०॥

इदमस्योदाहरणम्—

तरुणं सर्षपशाकं नवौदनं पिच्छिलानि च दधीनि ।

अल्पव्ययेन सुन्दरि ! ग्राम्यजनो मिष्टमश्नाति ॥ ११ ॥

क्रमस्योदाहरणं दर्शयति-तरुणमिति हे सुन्दरि ! ग्राम्यजनः
तरुणमभिनवं सर्षपशाकं तत्पुष्पनालं पिच्छिलानि फेनयुक्तानि दधीनि
चेत्येवम् अल्पव्ययेन स्तोकद्रव्यविगमेन मिष्टं मधुरमश्नाति भुङ्क्ते
अत्रार्यायां "आ" इत्येतस्मिन् पादादिस्थिते सुन्दरीत्यत्रत्य 'री' वर्णस्य
युक्तपरत्वात् यदि गुरुत्वं क्रियते तदा पञ्चमात्रस्तृतीयो गणो भवति ।

चतुर्मात्रास्तु गणाः आर्यायाः कर्तव्याः तस्माच्छन्दःशुद्धिकरणाय
क्वचिद्गुरोरपि लघुत्वं भवतीति प्रतिज्ञातम् ॥ ११ ॥

अन्वयः

हे सुन्दरि ! आर्यजपः तरुणं सर्पपशाकं नवौदनं पिच्छिलानि
दधीनि चेत्येवं अल्पव्ययेन मिष्टमश्नाति ॥११॥

भाषार्थः—

तरुणमिति—हे सुन्दरि ! ग्राम में रहने वाले पुरुषनूतन २ सरसों की गंदलों
का साक, नवीन २ भात, तथा पिच्छिल अर्थात् मालाई वाले दधि (दही) इत्यादिक
सुन्दर मीठे २ पदार्थ अल्पव्यय मामूली ही खर्च से खा सकते हैं ।

इस श्लोक में आर्या ऋन्द है । आर्या में पांचों गण चतुर्मात्रिक ही होते
उसके अनुसार इस आर्या में भी उत्तरार्द्ध का तीसरा गण चतुर्मात्रिक ही होना चाहिए था,
परन्तु संयुक्त वर्ण पर होने पर पूर्व लघु गुरु हो जाता है ऐसे नवम श्लोक के वर्ण-
नानुसार 'ग्रा' इस संयुक्तवर्ण से पूर्व में वर्तमान 'रि' वर्ण गुरु होना चाहिए था । परन्तु
उसके गुरु होने से आर्या का पांचवां गण पञ्चमात्रिक हो जावेगा इससे अनिष्टापत्ति है,
अतः दशम श्लोक में वर्णन किया है कि पाद की आदि में स्थित क्रमनामक संयोग पर
होने पर पूर्व में वर्तमान गुरु को भी कहीं इष्टस्थल में लघुता हो जाती है । अतः पादा-
दि में वर्तमान संयुक्त 'ग्रा' इस से पूर्व वर्तमान 'रि' गुरु भी लघु हो गया, इसमें
आर्या का पञ्चमगण चतुर्मात्रिक होने पर कोई अनिष्टापत्ति नहीं है परन्तु यह कार्य वही
पर होता है । जहां इसके बिना अनिष्ट निवारण न हो सके । जहां पर अन्य विधि
से भी अनिष्टनिवारण हो सके वहां पर इस विधि का आश्रयण युक्त नहीं है । इसी
लिये दशम श्लोक में क्वचित् पद दिया है ॥११॥

अथ संख्यादिसंज्ञा आह—

अष्टौ वसवः १।१५ पादश्चतुर्भागः ४।१०

(टि) १ एतच्चाध उक्तसंख्यासंज्ञोपलक्षणम् । २ चतुर्भागः चतुर्थीश इत्यर्थः एतत्समेधु,
अन्येष्व्राह यथेति यस्य वृत्तस्य यादृशैः पादैर्न्यूनाक्षरैरधिकाक्षरैर्वा वृत्तं समाप्यते तस्य तस्य
तादृशा एव पादा ग्रहीतव्या इत्यर्थः ॥ विच्छेदस्य जिह्वाविरामस्य यतिरिति संज्ञा ज्ञेया ॥

यथावृत्तसमाप्तिर्वा ४।११ यतिर्विच्छेदः ६।१।

अन्धिभूतरसादीनां ज्ञेया संज्ञाऽत्र लोकतः ।

ज्ञेयः पादश्चतुर्थोऽशो यतिर्विच्छेदसंज्ञिका ॥१२॥

अन्धीति अत्रास्मिन् छन्दःशास्त्रे अन्धयः समुद्राश्चत्वारः (४) भूतानि पञ्च महाभूतानि (५) रसाः षट् (६) आदिशब्दग्रहणेन अश्वाः पर्वताः मुनयश्च सप्त (७) वसवश्च अष्टौ (८) ग्रहाः रन्ध्राणि च नव (९) दिशो दश (१०) रुद्राः एकादश (११) सूर्याः द्वादश (१२) विश्वेदेवाः त्रयोदश (१३) भुवनानि चतुर्दश (१४) इत्यादयो गृह्यन्ते । एतेषां संज्ञा (जातादिकवचनं) लोकतः लोकः शास्त्रान्तराणि अथवा लोक्यते ज्ञायते शब्दार्थनिबन्धोऽस्मिन्निति लोकः व्यवहारस्तत इत्यर्थः ज्ञेया अवगन्तव्या । “ अष्टौ वसव इति ” १।१५ एतच्चोप-
र्युक्तस्योपलक्षणं ज्ञेयम् । चतुर्थः अंशः पद्यस्य पादो ज्ञेयः ‘पादश्चतु-
र्भागः’ ४।१० ‘यथावृत्तसमाप्तिर्वा’ ४।११ इति तु पिङ्गलमुनिः
यतिः विरतिश्च विच्छेदसंज्ञिका ज्ञेया ॥

यतिर्जिह्वेष्टविश्रामस्थानं सद्भिर्निगद्यते ।

सा विच्छेदविरामाद्यैः पदैर्वाच्या निजेच्छया ॥ १ ॥

कचिच्छन्दस्यास्ते यतिरभिहिता पूर्वकृतिभिः

पदान्ते साशोभां व्रजति पदमध्ये त्यजति च ॥

पुनस्तत्रैवासौ स्वरविहितसन्धिः श्रयति तां

यथा कृष्णः पुष्पात्त्वतुलमहिमा मां करुणया ॥ २ ॥ इति गङ्गादासः

श्वेतमाण्डव्यमुख्यास्तु नेच्छन्ति मुनयो यतिम् ॥

इत्याह भट्टः स्वग्रन्थे गुरुर्मे पुरुषोत्तमः ॥ ३ ॥

इति च मञ्जरीकारः तत्र च बहुमहाकव्युदाहरणैर्मण्डितमेतत्
“यतिर्विच्छेदः” ६।१ इति पिङ्गलसूत्रम् ॥ १२ ॥

अन्वयः—

अत्र अग्निभूतरसादीनां संज्ञा लोकतः ज्ञेया चतुर्थः अंशः
पादः ज्ञेयः यतिः विच्छेद संज्ञिका (ज्ञेया) ।

भाषार्थः—

अन्धीति—इस छन्दःशास्त्र में अग्नि समुद्र चार (४) भूत अर्थात् महाभूत
(१) रस द्रवः (६) तथा आदि पद से युग चार (४) वेद (४) वाण पांच (५) ऋतु अङ्ग
(६) मुनि सात (७) वसु आठ (=) ग्रह नौ (९) दिशा दश (१०) छद् ग्यारह
(११) सूर्य बारह (१२) विश्वेदेवा तेरह (१३) भुवन चौदह (१४) तथा चन्द्र (१) नेत्र
(२) अग्नि तीन (३) इत्यादिक संज्ञाएं लोक अर्थात् अन्य शास्त्रों से अथवा
लौकिक व्यवहार से जान लेनीं । श्लोक के चतुर्थ भाग को पाद कहते हैं । विच्छेद
अर्थात् विरामसंज्ञक को यति कहते हैं ॥१२॥

वृत्तम् ५।१ सममर्द्धसमं विषमं च ५।२

युक्समं विषमं चायुक्स्थानं सद्भिर्निगद्यते ।

सममर्द्धसमं वृत्तं विषमं च तथा परम् ॥१३॥

युगिति सद्भिः विद्वद्भिः समं स्थानं द्वितीय-चतुर्थादि युक्
निगद्यते विषमं स्थानं प्रथम-तृतीयादि च अयुक् निगद्यते । चेन
अनोज-युग्मादि समस्य संज्ञा, अोजा-ऽयुग्मादि च विषमस्येते ज्ञेयम् ।
किञ्च समम् अर्द्धसमं तथा परम् अन्यत् विषममित्येवं त्रिविधं वृत्तं
ज्ञेयम् । अत्र “वृत्तम्” ५।१ इत्यधिकृत्याऽऽशास्त्रसमाप्ति, ‘सममर्ध-
समं विषमं च’ ५।२ इति पि० सू० ॥ १३ ॥

अन्वयः—

सद्भिः समं स्थानं युक् निगद्यते; विषमं स्थानं च अयुक् निगद्यते ।
तथा समम् अर्द्धसमं तथा परं विषममिति त्रिविधं वृत्तं ज्ञेयमिति
शेषः ॥ १३ ॥

भाषार्थः—

युगिति —विद्वान् जनों ने सम अर्थात् द्वितीय-चतुर्थादि स्थान को युक् कहा है, तथा विषम प्रथम-तृतीयादि स्थान को अयुक् कहा है । तथा चकार से अनोज युग्मादि भी सम की संज्ञा है । और ओज-अयुग्मादि विषम की संज्ञा है तथा सम अर्द्धसम और विषम ऐसे वृत्त तीन प्रकार का कहा है ॥१३॥

एतच्चयं लक्षयति—

अङ्घ्रयो यस्य चत्वारस्तुल्यलक्षणलक्षिताः ।

तच्छन्दःशास्त्रतत्त्वज्ञाः समं वृत्तं प्रचक्षते ॥१४॥

यस्येति यस्य वृत्तस्य चत्वारोऽङ्घ्रयः पादास्तुल्यलक्षणलक्षिताः तुल्येन समानेन एकेनेति यावत् लक्षणेन लक्षिता भवन्ति । तद् वृत्तं छन्दःशास्त्रतत्त्वज्ञाः एतच्छास्त्रपरमार्थवेत्तारः समं प्रचक्षते वदन्ति यथा श्रयादि ॥ १४ ॥

अन्वयः —

यस्य चत्वारोऽङ्घ्रयः तुल्यलक्षणलक्षिता भवन्तीति शेष तत् वृत्तं छन्दःशास्त्रतत्त्वज्ञाः समं प्रचक्षते ॥१४॥

भाषार्थः —

अङ्घ्रय इति—जिस वृत्त में चारों पाद समान अर्थात् एक ही लक्षण से लक्षित अर्थात् संगत हों, उस वृत्त को छन्दःशास्त्र के तत्त्ववेत्ता सम वृत्त कहते हैं । उदाहरणार्थ जैसे श्री इत्यादिक तृतीयाध्यायमें वर्णित किये जायेंगे ॥१४॥

प्रथमाङ्घ्रिसमो यस्य तृतीयश्चरणो भवेत् ।

द्वितीयस्तुर्यवद् वृत्तं तदर्धसममुच्यते ॥१५॥

प्रथमेति यस्य वृत्तस्य तृतीयः चरणः पादः प्रथमेन अङ्घ्रिणा पादेन समो भवेत् । द्वितीयः पादश्च चतुर्थपादवत् स्यात् तद् वृत्तम् अर्धसमम् उच्यते यथा द्रुतमध्यादि ॥१५॥

अन्वयः—

यस्य तृतीयश्चरणः प्रथमाङ्गिसमो भवेत्, द्वितीयस्तुर्यवत भवेत्
तत् अर्द्धसममुच्यते ॥१५॥

भाषार्थः—

प्रथमेति—जिस छन्द का तीसरा पाद प्रथम पाद के बराबर हो तथा द्वितीय
पाद चतुर्थ पाद के सदृश हो उस वृत्त को अर्द्धसम कहते हैं । उदाहरणार्थ जैसे द्रुतमध्या-
दिक चतुर्थाध्याय में वर्णित किये जायेंगे ॥१५॥

यस्य पादचतुष्केऽपि लक्ष्म भिन्नं परस्परम् ।

तदाहुर्विषमं वृत्तं छन्दःशास्त्रविशारदाः ॥१६॥

यस्येति यस्य पादचतुष्टयेऽपि परस्परं लक्ष्म लक्षणं भिन्नं
भेदयुक्तम् भवति छन्दःशास्त्रविशारदाः तद्विद्वांसः तद् वृत्तं विषमम्
आहुः कथयन्ति । यथा पदचतुरूर्द्धवादि ॥१६॥

अन्वयः—

यस्य पादचतुष्केऽपि लक्ष्म परस्परं भिन्नं भवेदिति शेषः तत्
वृत्तं छन्दःशास्त्रविशारदाः विषममाहुः ॥१६॥

भाषार्थः—

यस्येति—जिस वृत्त में चारों पाद परस्पर भिन्न २ लक्षणों से लक्षित अर्थात्
समन्वित हों उस वृत्त को छन्दःशास्त्र के वेत्ताओं ने विषम वृत्त कहा है । उदाहरणार्थ
जैसे पदचतुरूर्द्धवादिक वृत्त पञ्चमाध्याय में वर्णन किये जायेंगे ॥१६॥

आरभ्यैकाक्षरात्पादादेकैकाक्षरवर्धितैः ।

पृथक्छन्दो भवेत्पादैर्यावत् षड्विंशतिं गतम् ॥१७॥

आरभ्येति एकाक्षरात्पादादारभ्य आदौ कृत्वा एकैकाक्षरेण वर्धितै
वृद्धिं प्रापितैः पादैरित्थंभूतैः षड्विंशतिं यावत् (२६) गतं प्राप्तं
यावत्पर्यन्तं तत्पाप्तिः भवति तावत्पर्यन्तं पृथक्पृथक्छन्दो भवेत् ।
तथाच प्रथमजातावुक्तायां चत्वारोऽप्येकाक्षराः पादा भवन्ति ।

अत्युक्ताजातौ चत्वारोऽपि द्व्यक्षराः पादाः भवन्ति । इत्थं षड्विंशति यावत् यथा-अपवाहाख्यवृत्तस्थ चत्वारोऽपि पादाः षड्विंशतिवर्ण-प्रमाणा भवन्ति ॥१७॥

अन्वयः—

एकाक्षरात्पादादारभ्य एकैकाक्षरवर्धितैः पादैः षड्विंशति यावत् गतं पृथक् छन्दो भवेत् ॥१७॥

भाषार्थः—

आरभ्येति—एकाक्षर पाद वाली उक्ता जाति के एकाक्षर पादसे लेकर प्रति-जाति (हर जाति) के प्रत्येक पाद में एक २ अक्षर पढ़ाते जाओ, जब छब्बीस (२६) अक्षर का पाद बन जाय वहां तक सम्पूर्ण छन्द पृथक् २ अर्थात् भिन्न २ होते हैं ।

जैसे उक्ता नाम की प्रथम जाति के चारों पाद एक २ अक्षरों के होते हैं, ऐसे ही छब्बीसवीं उत्कृति नामक जाति के चारों पाद छब्बीस २ अक्षर के होते हैं । सो इस क्रम से एकाक्षर जाति से षड्विंशति २६ वर्णात्मक जातिपर्यन्त सम्पूर्ण छन्द भिन्न २ जातीय ही हुए ॥१७॥

तदूर्ध्वं चण्डवृष्ट्यादिदण्डकाः परिकीर्तिताः ।

शेषं गाथा त्रिभिः षड्भिश्चरणैश्चोपलक्षिताः ॥१८॥

तदिति तस्याः षड्विंशत्यक्षरजातेरूर्ध्वं यावत्पादाक्षराणि स्युः ते चण्डवृष्टिरादियेषां ते च ते दण्डकश्च चण्डवृष्ट्यादिदण्डकाः परिकीर्तिताः कथिताः । यत् शेषम् उक्तान्यच्छन्दः सा गाथा उक्ता । सा च त्रिभिः षड्भिश्च चरणैः पादैरुपलक्षिता बोधिता युक्ता वा भवति ॥१८॥

अन्वयः—

तदूर्ध्वं चण्डवृष्ट्यादिदण्डकाः परिकीर्तिताः । शेषं त्रिभिः षड्भिश्चरणैश्चोपलक्षिता गाथा उक्तेति शेषः ॥१८॥

भाषार्थः—

तदिति—षड्विंशतिवर्णात्मक (छब्बीस अक्षर वाली) उत्कृति से आगे

जितने २ पाद के अक्षर लें उनके अनुसार चण्डवृष्टि आदिक दण्डक हो जाते हैं जो तृतीयाध्याय के अन्त में वर्णन किये जायेंगे । जो कहे हुए छन्दों से अन्य कोई छन्द कहीं होता है उसे गाथा छन्द कहते हैं । वह गाथाछन्द कहीं २ पर तीन और छः २ पादों वाला भी होता है ॥ १८ ॥

इदानीं छन्दोजातीनामुद्देशमाह —

उक्ताऽत्युक्ता तथा मध्या प्रतिष्ठाऽन्या सुपूर्विका ।

गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पङ्क्तिरेव च ॥१९॥

उक्तेति उक्ता १ अत्युक्ता २ मध्या ३ प्रतिष्ठा ४ अन्या सुपूर्विका सुप्रतिष्ठा इत्यर्थः ५ गायत्री ६ उष्णिक् ७ अनुष्टुप् ८ बृहती ९ पङ्क्तिः १० इत्युक्ता इति द्वाविंशेनान्वयः उत्तरत्राप्येवम् ॥१९॥

त्रिष्टुप् च जगती चैव तथाऽतिजगती मता ।

शक्करी साऽतिपूर्वा स्यादष्ट्यष्ट्यष्टी ततः स्मृते ॥२०॥

त्रिष्टुप् त्रिष्टुप् ११ जगती १२ अतिजगती १३ शक्करी १४ सा शक्करी अतिपूर्वा स्याद् अतिशक्करी इत्यर्थः १५ ततोऽग्रे अष्टिः १६ अत्यष्टिः १७ च स्मृते ॥२०॥

धृतिश्चातिधृतिश्चैव कृतिः प्रकृतिराकृतिः ।

विकृतिः संकृतिश्चापि तथाभिकृतिस्तृकृतिः ॥२१॥

अन्वयः स्पष्टः

धृतिश्चेति धृतिः १८ अतिधृतिः १९ कृतिः २० प्रकृतिः २१ आकृतिः २२ विकृतिः २३ संकृतिः २४ अभिकृतिः २५ उत्कृतिः २६ ॥२१॥

इत्युक्ताश्छन्दसां संज्ञाः क्रमशो वच्मि साम्प्रतम् ।

लक्षणं सर्ववृत्तानां मात्रावृत्तानुपूर्वकम् ॥ २२ ॥

(टि०) १ नाममात्रेण वस्तुसंकीर्तनमुद्देशः । २ भूषणार्थमावात्र 'सम्परीति' सुट् ।

इति भट्टकेदारविरचितवृत्तरत्नाकरे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

इतीति इति अमुना प्रकारेण छन्दसां संज्ञा जात्याख्याः क्रमशः क्रमेण उक्ताः । सांप्रतं सर्ववृत्तानां श्रीप्रभृतीनां मात्रावृत्तान्यार्यादीनि अनुगतानि क्रमप्राप्तानि पूर्वं प्रथमं यस्मिंल्लक्षणे तन्मात्रावृत्तानुपूर्वकं लक्षणं (जातावेकवचनं) लक्षणानीत्यर्थः वच्मि वदिष्यामीत्यर्थः । वर्तमानसमीपे भविष्यति लट् ॥ २२ ॥ इति वृत्तरत्नाकराख्यछन्दः शास्त्रस्य रत्नसंग्रहटीकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

भाषार्थः—

उक्ता १ अत्युक्ता २ मध्या ३ प्रतिष्ठा ४ सुप्रतिष्ठा ५ गायत्री ६ उष्णिक् ७ अनुष्टुप् ८ वृहती ९ पङ्क्ति १० त्रिष्टुप् ११ जगती १२ अतिजगती १३ शक्करी १४ अतिशक्करी १५ अष्टि १६ अत्यष्टि १७ धृति १८ अतिधृति १९ कृति २० प्रकृति २१ आकृति २२ विकृति २३ संकृति २४ अमिकृति २५ और उत्कृति २६, यह छन्दों की संज्ञाएं अर्थात् जातियें क्रमशः कह दी हैं, अब आर्यादिक मात्रावृत्तों से लेकर सब वृत्तों का लक्षण आगे वर्णन करेंगे ।

इति भाषाप्रभाकरे प्रथमोऽध्यायः

अथार्याप्रकरणम् ।

लक्ष्मैतत्सप्तगणा गोपेता भवति नेह विषमे जः ।

षष्ठोऽयं नलघू वा थमेऽर्धे नियतमार्यायाः ॥ १ ॥

षष्ठे द्वितीयलात्परके न्ले मुखलाच्च सयतिपदानियमः ।

चरमेऽर्धे पञ्चमके तस्मादिह भवति षष्ठो लः ॥ २ ॥

त्रिष्वंशकेषु पादो दलयोराद्येषु दृश्यते यस्याः ।

पथ्येति नाम तस्याश्छन्दोविद्धिः समाख्यातम् ॥ ३ ॥

संलङ्घ्य गणत्रयमादिमं शकलयोर्द्वयोर्भवति पादः ।
 यस्यास्तां पिङ्गलनागो विधुलामिति समाख्याति ॥४॥
 उभयार्थयोर्जकारौ द्वितीयतुर्यौ गमध्यंगौ यस्याः ।
 चपलेति नाम तस्याः प्रकीर्तितं नागर जेन ॥ ५ ॥
 आद्यं दलं समस्तं भजेत लक्ष्म चपलागतं यस्याः ।
 शेषे पूर्वजलक्ष्मा मुखचपला सोदिता मुनिना ॥६॥
 प्राक्प्रतिपादितमर्द्धे प्रथमे प्रथमेतरे तु चपलायाः ।
 लक्ष्माऽऽश्रयेत सोक्ता विशुद्धधीभिर्जघनचपला ॥७॥
 “स्वरा अर्ध चार्यार्द्धम्” ४ । १४ “अत्रायुङ् न
 ज्” ४।१५ “षष्ठो ज्” ४।१६ “न्लौ वा” ४।१७ इति
 चात्र पिङ्गलपादसूत्राणि ॥४॥

(टि०) १ स्वराः सप्त ‘गण’ इत्यनुवृत्त्य वचनं विपरिणाम्य सप्त गणा अर्द्धे च गणस्य मात्रा
 द्वयात्मकम् (गुरुलक्षम्) आर्यार्द्धे प्रथमं स्यात् ॥ अत्र च अयुक् प्रथमतृतीयादिः गणः ज्
 जगणो व स्यात् षष्ठश्च ज जगणः स्यात् यद्वा न्लौ नगणो लश्च स्याताम् इत्यर्थकानि ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

तत्रार्याप्रकरणम् ।

अत्रैव समन्वयो यथा :—

$\begin{array}{ccccccc} १ & २ & ३ & ४ & ५ & ६ ज० & ७ गु० \\ \hline - & \overbrace{SS} & - & \overbrace{SS} & - & \overbrace{SS} & - & \overbrace{SS} & - & \overbrace{SS} & - & \overbrace{SS} & - & \overbrace{SS} & - & \overbrace{SS} & - & \overbrace{SS} \end{array}$

लक्ष्मैतत्सप्त गणा गोपेता भवति नेह विषमे जः ।

$\begin{array}{ccccccc} १ & २ & ३ & ४ & ५ ल० & ७ गु० \\ \hline - & \overbrace{SS} & - & \overbrace{SS} & - & \overbrace{SS} & - & \overbrace{SS} & - & \overbrace{SS} & - & \overbrace{SS} & - & \overbrace{SS} & - & \overbrace{SS} & - & \overbrace{SS} \end{array}$

षष्ठोऽयं नलघू वा प्रथमेऽर्धे नियतमार्यायाः ॥ १ ॥

साम्प्रतमार्यालक्षणमाह ॥ आर्यायाः प्रथमेऽर्धे एतल्लक्ष्म लक्षणं नियतं निश्चितं वर्तते । एतत्किं सप्त गणाश्चतुर्मात्रा गोपेताः अन्ते गेन गुरुणोपेता युक्ता भवन्ति । इहाऽस्यामार्यायां विषमे स्थाने प्रथम-तृतीय पञ्चम-सप्तम-गणरूपे जो जगणो मध्यगुरुः न भवति षष्ठ्याऽयं जगणो भवति । अथवा नलघू नः त्रिलघुर्नगणश्च (॥) लघुश्चेति द्वन्द्वे चतुर्लघुरित्यर्थः । नलघु इति पाठः समाहारद्वन्द्वेऽपि छन्दोभङ्गापत्तेरशुद्धः । नलघुर्वा इति पाठे नसहितो लघुरिति मध्यमलोपो बोध्यः । इत्यार्यायाः प्रथमदले निश्चितं लक्षणं भवति ।

अन्वयः ।

आर्यायाः प्रथमेऽर्धे एतल्लक्ष्म नियतं (यत्) सप्तगणा गोपेता भवन्ति, इह विषमे जो न, भवति (किन्तु) षष्ठोऽयं, न लघू वा (भवत इति विपरिणम्यते) ॥ १ ॥

भाषार्थः

लक्ष्मेति आर्या के प्रथम भाग का यह लक्षण निश्चित है कि इस में सात गणा होते हैं जो गुरु से युक्त होते हैं, अर्थात् जिनके अन्त में एक गुरु होता है । इस आर्या में विषम अर्थात् प्रथम-तृतीय-पञ्चम-सप्तम स्थानों में मध्यगुरु जगण नहीं होता ॥

छटा गण जगण होता है अथवा नलघु अर्थात् चार लघुरूप होता है जो लक्षण में घटा कर बतला दिये गये हैं ॥ १ ॥

शिष्येण पृष्टं क्वचिदार्थायः पदनियमोऽप्यस्ति ? गुरुराह ।

“न्लौ चेत्यादं द्वितीयादि” ४।१८ “सप्तमः प्रथमादि” ४।१९ “अन्त्ये पञ्चमः” ४।२० “षष्ठश्च ल” ४।२१ इति चात्र पि० सू०

समन्वयः

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ गु०
- ५ ५ - १ ५ १ - ५ १ १ - ५ ५ - १ १ ५ - १ १ १ १ - १ १ १ १ - ५ -
षष्ठे द्वितीयलात्परके न्ले मुखलाच्च सयतिपदनियमः ।

१ २ ३ ४ ५ ल० ७ गु०
- १ १ ५ - ५ ५ - १ १ ५ - ५ ५ - १ १ १ १ - १ - ५ ५ - ५
चरमेऽर्धे पञ्चमके तस्मादिह भवति षष्ठो लः ॥२॥

षष्ठे न्ले सति द्वितीयलात्पूर्वं परके न्ले सति मुखलात्पूर्वं सयति० चरमेऽर्धे पञ्चमके न्ले सति तस्मात् पञ्चमकात् पूर्वं सयति० इहोत्तरार्धे षष्ठो लो (मात्रारूपो) भवतीत्यन्वयः ।

षष्ठे इति षष्ठे स्थाने न्ले नलघुरूपे चतुर्लघुके (१ ॥) गणे कृते सति द्वितीयलात् तस्यैव षष्ठस्य चतुर्लघुरूपस्य गणस्य द्वितीयलघोः पूर्वमिति शेषः (दिग्भोगलक्षणपञ्चमीबलेन इष्टानुरोधात्)

(टि०) १ न्लौ चेत् यदि षष्ठो गणश्चतुर्लघुरूपो भवति तदा द्वितीयादि द्वितीया चरादारभ्य पदं प्रवर्तते ॥ सप्तमश्चेत् नलघुरूपस्तदा तस्य (सप्तमस्यैव) प्रथमाचरादारभ्य पदं प्रवर्तते ॥ अन्त्ये आर्योत्तरार्धे पञ्चमश्चेत् सर्वलघुः स्यात् तदापि तस्य (पञ्चमस्य) प्रथमाचरादतः पदं प्रवर्तते । अन्त्येऽर्धे षष्ठः यत्किञ्चित् षष्ठस्थानिकः लः लघुरेक एव स्यात् । इति क्रमेणैषामर्थाः ॥

प्रथमलघ्वन्ते सयतिपदनियमः यतिसहितस्य पदस्य सुप्तिङन्तरूपस्य नियमो नियमनं निरोधः समाप्तिरिति यावत् कर्तव्य इति शेषः । परके प्रत्यासत्या षष्ठापेक्षया परस्मिन् सप्तमे न्ते (। । । ।) गणे कृते सति मुखलात् सप्तमस्यैव प्रथमलघोः पूर्वं षष्ठगणान्ते सयतिपदनियमः । एतत्सर्वं पूर्वार्द्धस्य लक्षणमुक्तम् :—

चरमे द्वितीये पुनरर्द्धे पञ्चमके न्ते नलघुरूपे (। । । ।) सति तस्मात् पञ्चमगणात्पूर्वम् अर्थाच्चतुर्थगणान्ते । सयतिपदनियम इति सम्बध्यते । इह आर्योत्तरार्द्धे षष्ठो लः एको लघुरूप एव भवति नतु चतुर्मात्रात्मक इत्यर्थः । उत्तरार्द्धे एतावन्मात्रं विशेषं वदताऽन्यत्सर्वं पूर्वार्धसमं भवतीति द्योतितम् ॥ इदमेवात्रोदाहरणम्, उत्तरत्रापि तदेवेति ॥ २ ।

अन्वयः । रत्नसंग्रहे

भाषार्थः—

षष्ठ इति कृते स्थान में नलघु अर्थात् चतुर्लघु रूप गण हो तो उस षष्ठ गण के द्वितीयलघु के पूर्व अर्थात् प्रथमलघु के अन्त में यति अर्थात् विराम सहित पद सुप्तिङन्त रूप का नियम अर्थात् समाप्ति होती है । पर अर्थात् छटे से परे सप्तम गण के नलघु अर्थात् चतुर्लघुरूप होने से प्रथम अर्थात् सप्तम गण के प्रथमलघु के पूर्व कृटे गण के अन्त में विराम सहित पद का नियम (समाप्ति) होता है । यह सब इतने तक आर्या के प्रथमार्ध का लक्षण कहा है । अब द्वितीयार्धका कहते हैं । चरम अर्थात् द्वितीयार्ध में पञ्चम गण के नलघु (चतुर्लघु) रूप होने से उस पञ्चम गण के पूर्व चतुर्थ गण के अन्त में यतिसहित पद की समाप्ति होती है । इस आर्या के उत्तरार्ध में छठा गण एक लघुस्वरूप ही होता है, अर्थात् चतुर्मात्रिक नहीं होता । इतना ही उत्तरार्ध का पूर्वार्ध से भेद है बाकी सब पूर्वार्ध के ही समान है । इस लक्षण का यही उदाहरण है आगे भी सब जगह जो लक्षण है वही उदाहरण है ॥ २ ॥

“त्रिषु गणेषु पादः पथ्याद्ये च” ४।२२पि० सू०

समन्वयः

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ गु०
- ५ ५ - १ ५ १ - ५ ५ - १ १ ५ - ५ ५ - १ ५ १ - ५ ५ - ५

त्रिष्वं शकेषु पादो दलयोराद्येषु दृश्यते यस्याः ।

१ २ ३ ४ ५ ल० ७ गु०
- ५ ५ - १ ५ १ - ५ ५ - ५ ५ - ५ ५ - १ ५ १ - ५ ५ - ५

पथ्येति नाम तस्याश्छन्दोविद्भिः समाख्यातम् ॥ ३ ॥

त्रिष्विति यस्या आर्यायाः द्वयोर्दलयोराद्येषु त्रिष्वंशेषु गणेषु द्वादशमात्रात्मकेषु पादो दृश्यते द्वादशमात्रान्ते पादसमाप्तिर्भवतीत्यर्थः प्रथमः तृतीयश्च पादो द्वादशमात्रात्मको भवतीति यावत् । नागराजेन पिङ्गलमुनिना तस्या आर्याया नाम पथ्येति प्रकीर्तितम् कथितम् । सर्वमन्यदार्थातुल्यम् । सर्वत्रात्र ऋषिनामनिर्देशः समूलताप्रदर्शनार्थः ६

अन्वयः—

यस्यां दलयोराद्येषु त्रिषु अंशकेषु पादो भवति छन्दोविद्भिः तस्याः नाम पथ्येति समाख्यातम् ॥ ३ ॥

भाषार्थः—

त्रिष्विति जिस के पूर्वार्ध-उत्तरार्ध रूप दोनों दलों में आदि के तीन अंश १२ मात्रारूप तीनों गणों के अन्दर ही पाद की समाप्ति हो छन्दःशास्त्र के वेत्ताओं ने उसका नाम पथ्या कहा है शेष सब आर्या के समान है ॥ ३ ॥

“विपुलाऽन्या” ४।२३ इति पि० सू०

(टि०) १ यस्या आर्याया आद्ये चादन्त्ये (इत्यनुकृष्टम्) अर्द्धे आद्येषु त्रिषु गणेषु पादसमाप्यते सा पथ्या इत्यर्थः ॥ २ अन्या यस्या उभयोरर्द्धयोरन्यतरस्मिन् वा त्रिषु अंशकेषु पादो न विश्राम्यति सा विपुला ।

समन्वयः

१ २ज० ३ ४ज० ५ ६ ७ गु०
-॥ ५-॥ ५-॥ ५-॥ ५-॥ ५-॥ ५-॥ ५-॥

उभयार्धयोर्जकारौ द्वितीयतुर्यौ गमध्यगौ यस्याः ।

१ २ज० ३ ४ज० ५ ल० ७ गु०
-॥ ५-॥ ५-॥ ५-॥ ५-॥ ५-॥ ५-॥ ५-॥

चपलेति नाम तस्याः प्रकीर्तितं नागराजेन ॥ ५ ॥

उभयेति—यस्या आर्यायाः उभयार्द्धयोः पूर्वार्द्धोत्तरार्द्धयोः द्वितीयतुर्यौ द्वितीयचतुर्थौ जकारौ जगणौ गमध्यगौ गयोरभितः स्थितयोः गुर्वोः मध्यं गच्छत इति तौ तादृशौ स्यातां तस्या नाम नागराजेन चपलेति प्रकीर्तितं कथितम् । यथाऽत्र “र्धयोज” इति द्वितीयः “या” “का” इत्येतयोः पार्श्वद्वयावस्थितयोगुरुवर्णयोर्मध्ये स्थितो “द्वितीय” इति गणः तुर्यः सोऽपि पार्श्वद्वयावस्थितयोः ‘रौ’ ‘तु’ इति गुरुवर्णयोर्मध्ये स्थितः पैङ्गले त्वेषा महाचपला नाम्नोक्ता ॥ ५ ॥

अन्वयः—

यस्या उभयार्धयोः द्वितीय-तुर्यौ जकारौ गमध्यगौ स्यातां तस्याः नाम नागराजेन चपलेति प्रकीर्तितम् ॥ ५ ॥

भाषार्थः

उभयेति जिस आर्या के पूर्व तथा उत्तर दोनों अर्धों में द्वितीय और चतुर्थ गण जगण स्वरूप हों तथा वह जगण पूर्व तथा उत्तर में वर्तमान दोनों गुरुओं के मध्य में स्थित हों, अर्थात् जगण के पूर्व में भी तथा उत्तर में भी गुरु हो तो उसका नाम पिङ्गलाचार्य नागराज ने चपला कहा है । जैसे इसी में ‘र्धयोज’ यह मध्यगुरु रूप दूसरा जगण पूर्व में वर्तमान ‘या’ और उत्तर में वर्तमान ‘का’ इन दोनों गुरुओं के मध्य में स्थित है ऐसे ही ‘द्वितीय’ यह चतुर्थ जगण भी ‘रौ’ और ‘तु’ इन दोनों गुरुओं के मध्य में स्थित है । पिङ्गलाचार्य ने इस का नाम महाचपला कहा है ॥ ५ ॥

“पूर्वे मुखपूर्वा” ४।२४ इति पि० सू०

टि०) - १ पूर्वोऽर्द्धे चपलालक्षणं चेत् मुखचपला ।

समन्वयः

१ २ज० ३ ४ज० ५ ६ ७ गु०
 -५ ५- १ ५ १-५ ५- १ ५ १- ५ १- १ ५ १- ५ ५- ५-
 आद्यं दलं समस्तं भजेत लक्ष्म चपलागतं यस्याः ॥

१ २ ३ ४ ५ ल० ७ गु०
 -५ ५- ५ १ १- ५- १ १ १ १- ५ ५- १- ५ १ १- ५-
 शेषे पूर्वजलक्ष्मा मुखचपला सोदिता मुनिना ॥ ६ ॥

आद्यमिति यस्याः आर्याया आद्यं दलं प्रथमं पूर्वार्द्धं (कर्तृ)
 समस्तं चपलागतम् चपलायां समन्वितं लक्ष्म लक्षणं भजेत आश्रयेत्
 शेषे पश्चिमे द्वे पूर्वजं सामान्यार्याभिवं लक्ष्म लक्षणं यस्याः सा पूर्वज-
 लक्ष्मा भवति । सा मुनिना पिङ्गलेन मुखचपला (मुखे आदौ चपला
 यस्याः सा) उदिता कथिता ॥ ६ ॥

अन्वयः

यस्या आद्यं दलं समस्तं चपलागतं लक्ष्म भजेत शेषे पूर्वज
 लक्ष्मा सा मुनिना मुखचपला उदिता ॥ ६ ॥

भाषार्थः

आद्यमिति जिस आर्या का प्रथमार्ध सम्पूर्ण चपला (महाचपला) के लक्षण
 से लक्षित हो तथा उत्तरार्ध सामान्य आर्या के लक्षण से लक्षित हो पिङ्गलाचार्य ने
 उसका नाम मुखचपला कहा है ॥ ६ ॥

“जघनपूर्वेतरत्र” ४।२६ इति पि० सू०

समन्वयः

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ गु०
 -५ १ १- ५ १ १- ५ ५- १ १ ५- १ १ ५- १ १ ५- १ १ ५-
 प्राक्प्रतिपादितमर्थे प्रथमे प्रथमेतरे तु चपलायाः ।

(टि०) १ इतरत्र अन्त्यऽर्द्धं चेत् जघनचपला ।

१ २ज० ३ ४ज० ५ ल० ७ गु०
 -५५- १५१- ५५- १५१- ५५- १- १११- ५

लक्ष्माश्रयेत सोक्ता विशुद्धधीभिर्जघनचपला ॥ ७ ॥

इति पञ्चार्याभेदाः । •

प्रथमेऽर्धे प्राक् पूर्वं प्रतिपादितं कथितम् । “सप्त गणां गोपेता भवति नेह विषमे जः” इत्यादि लक्षणं भवति प्रथमेतरे तु पुनः चरमेऽर्धे चपलाया लक्ष्म लक्षणमाश्रयेत भजेत । सा विशुद्धधीभिः स्वच्छ-
 प्रज्ञैर्जघने पञ्चाङ्गागे चपला इवेति सा जघनचपला उक्ता कथिता ॥७॥

अन्वयः—

या प्रथमेऽर्धे प्राक् प्रतिपादितं, प्रथमेतरे तु चपलाया लक्ष्म आश्रयेत सा विशुद्धधीभिर्जघनचपला उक्ता ॥ ७ ॥

भाषार्थः—

प्रागिति जिस के प्रथम अर्द्ध में पहले कहा हुआ अर्थात् आर्या का सामान्य लक्षण, सप्तगणाः इत्यादिक मिलता हो तथा उत्तरार्ध चपला (महाचपला) के लक्षण में युक्त हो अर्थात् जो मुखचपला से विपरीत (उलटी) हो उस का नाम शुद्ध बुद्धि वाले विद्वानों ने जघनचपला कहा है, जिस का उदाहरण यही है ॥७॥

इत्यार्याप्रकरणम् ।

अधुना गीतिप्रकरणमाह ।

—

आर्याप्रथमदलोक्तं यदि कथमपि लक्षणं भवेदुभयोः ।
 दलयोः कृतयतिशोभां तां गीतिं गीतवान् भुजङ्गेश । १ ।
 आर्याद्वितीयकेऽर्धे यद्गदितं लक्षणं तत्स्यात् ।
 यद्युभयोरपि दलयोरुपगीतिं तां मुनिर्व्रूते ॥ २ ॥

“अन्त्येनोपगीतिः” ४।२६ इति पि० सू०

समन्वयः

१ २ ३ ४ ५ ल० ७ गु०
- ५ ५ - १ ५ १ - ५ ५ - ५ १ १ - ५ ५ - १ ५ ५ - ५

आर्याद्वितीयकेऽर्थे यद्गदितं लक्षणं तत्स्यात् ।

१ २ ३ ४ ५ ल० ७ गु०
- ५ १ १ - ५ १ १ - १ १ ५ - १ १ ५ - ५ १ - १ ५ ५ - ५

यद्युभयोरपि दलयोरुपगीतिं तां मुनिर्धूते ॥ २ ॥

आर्येति आर्याद्वितीयकेऽर्थे यत् पष्ठलध्वादि लक्षणं गदितं कथितं तल्लक्षणं यदि उभयोरपि दलयोः स्यात्तदा पिङ्गलो मुनिः तामुपगीतिं ब्रूते भणति ॥ २ ॥

अन्वयः -

आर्याद्वितीयकेऽर्थे यत् लक्षणं गदितं यदि तत् उभयोरपि दलयोः स्यात् तां मुनिः उपगीतिं धूते ॥२॥

भाषार्थः --

आर्येति आर्या के द्वितीय भाग का जो चरमेऽर्थे, इत्यादिक लक्षण कहा है, यदि वह किसी तरह दोनों खण्डों में मिल जावे तो पिङ्गलमुनि ने उसका नाम उपगीति कहा है ॥२॥

“उत्क्रमेणोदगीतिः” ४।३० इति पि० सू०

समन्वयः

१ २ ३ ४ ५ ल० ७ गु०
५ ५ - १ ५ - १ ५ - ५ १ १ - १ १ ५ - १ ५ ५ - ५

आर्याशकलद्वितयं व्यत्ययरचितं भवेद्यस्याम् ।

(टि०)-१ या ५५ आ प्रथमार्द्धेऽपि अन्त्येन अर्द्धेन समा सा उपगीतिः । २ उत्क्रमो व्युत्क्रमो अर्द्धव्यत्यय इति यावत् तेनोपलक्षिता आर्या उद्गीतिर्नामित्यर्थः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ गु०
 ५ ५-५ १ १-१ १ ५- ५५-५ ५-१ ५ १-५ ५-५

सोद्वगीतिः किल कथिता तद्वद्यत्यंशभेद संयुक्ता ॥ ३ ॥

यस्यां वृत्तौ, आर्यायाः शकलद्वितयं खण्डद्वयं व्यत्ययरचितं प्रथमे स्थाने द्वितीयं द्वितीयस्थाने प्रथमं भवेत् (प्रथमे दले मात्राः २७ द्वितीयदले मात्राः ३०) सा तद्वत् तेनैव प्रकारेण यतयश्च विरामस्थानानि अंशाश्च गणाः यत्यंशाः तेषां भेदस्तेन संयुक्ता उद्गीतिः कथिता किलशब्दो निश्चये (एतद्धेवं किल श्रूयते) ॥ ३ ॥

अन्वयः—

यस्याम् आर्याशकलद्वितयं व्यत्ययरचितं भवेत् सा तद्वद्यत्यंश भेदसंयुक्ता उद्गीतिः किल कथिता ॥३॥

भाषार्थः—

आर्येति आर्याके दोनों खण्ड यदि व्यत्यय से (बदल कर) अर्थात् प्रथम २७ मात्रिक खण्ड के स्थान में द्वितीय ३० मात्रिक खण्ड करके रखे जावें तो आर्या के समान यति आदि से युक्त उस छन्द को निश्चय से उद्गीति कहते हैं ॥३॥

“अर्द्धे वसुगण आर्यागीतिः” इति पि० सू० ४।३१

समन्वयः

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ गु० गु०
 ५ ५-५ ५-५ १ १ १ ५-५ ५-१ ५ १-१ ५-५

आर्यापूर्वार्द्धे यदि गुरुणैकेनाधिकेन निधने युक्तम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ गु० गु०
 १ १-५ ५-१ १ ५-१ ५ १-५ १ १-५ ५-५ ५-५

इतरत्तद्वन्निखिलं दलं यदीयमुदितेयमार्यागीतिः ॥ ४ ॥

इति गीतिप्रकरणम् ॥

यदि आर्यापूर्वार्द्धमेकेनाधिकेन गुरुणा निधने अन्ते युक्तं

(टि०) १ आर्याप्रथमार्धे वसवोऽष्टौ गणा यत्र तादृशे सति आर्यागीतिर्नमित्यर्थः॥

भवति । यदीयमितरदन्यत्निखिलं समस्तं तद्वत् तस्या एव पूर्वार्द्धव-
द्भवति । तदेयमार्यागीतिरुदिता । आर्यायां हि पूर्वार्धे सान्तगुरुकाः
सप्तगणाः । इह तु द्वयोरप्यर्द्धयोः अष्टौ अष्टौ गणाः ॥ 'अर्द्धं वसुगण
आर्यागीतिः' इति पि० सू० ४ । ३१ दर्शनात् ॥ ४ ॥

अन्वयः—

यदि आर्यापूर्वार्द्धं निधने एकेनाधिकेन गुरुणा युक्तं स्यात्,
यदीयमितरन्निखिलं तद्वत्, इयम् आर्यागीतिरुदिता ॥ ४ ॥

भाषार्थः—

आर्येति यदि आर्या का पूर्वार्द्ध एक अधिक गुरु से युक्त हो, अर्थात् यदि आर्या
का पूर्वार्द्ध सात गण और दो गुरुओं से युक्त कर दिया जाय, और जिसका उत्तरार्द्ध भी
सम्पूर्ण पूर्वार्द्ध के ही समान हो तो उसका नाम आचार्यों ने आर्यागीति कहा है ॥ ४ ॥

इति गीति (४) प्रकरणम्

अथ वैतीलीयप्रकरणम्

षड्विषमेऽष्टौ समे कलास्ताश्च समे स्युर्नो निरन्तराः ।
न समाऽत्र पराश्रिताः कला वैतालीयेऽन्ते रत्नौ गुरुः । १ ।
पर्यन्ते यौ तथैव शेषं त्वौपच्छन्दासिकं सुधीभिरुक्तम् । २ ।
आपातलिका कथितेयं भाद्गुरुकावथ पूर्ववदन्यत् । ३ ।
तृतीययुग्दक्षिणान्तिका समस्तपादेषु द्वितीयलः । ४ ।
उदीच्यवृत्तिर्द्वितीयलः सक्तोऽग्रेण भवेदयुग्मयोः ॥ ५ ॥
पूर्वेण युतोऽथ पञ्चमः प्राच्यवृत्तिरुदितेति युग्मयोः ॥ ६ ॥

यदा समावोजयुग्मकौ पूर्वयोर्भवति तत्प्रवृत्तकम् ॥७॥

अस्य युग्मरचिताऽपरान्तिका ॥ ८ ॥

अयुग्मगा चारुहासिनी । १ । इति वैतालीयप्रकरणम् । ६ ।

“वैतालीयं द्विःस्वरा अयुक्पादे युग्वसवोऽन्ते र्गार्गः”

इति ४।३२ पि० सू०

‘शेषे परेण युद्धं न साकम्’ ४ ॥३५॥ ‘षट् चामिश्रा
युजि’ ४ ॥३६॥ पि० सू० ॥ ३ ॥

समन्वयः

६ मात्रा २० ल० गु० ८ मात्रा २० ल० गु०
 ५ । १ । ५- ५ । ५- १ । ५- ५ । १ । ५- ५- ५ । ५- १ । ५

षड्विषमेऽष्टौ समे कलास्ताश्च समे स्युर्नो निरन्तराः ।

न समाञ्च पराश्रिता कला वैतालीयेऽन्ते रलौ गुरुः ॥१॥

षडिति विषमे पादे प्रथमतृतीयरूपे षट्कला मात्रा भवन्ति ।

समे द्वितीयचतुर्थरूपे ऋष्टौ कला भवन्ति च पुनस्ताः कलाः समे
 पादे निरन्तरा अव्यवहिता लघुरूपा एव केवला नो स्युः किन्तु
 गुरुमिश्रा एव तिष्ठन्तात्यर्थः । अत्र वैतालीये समा कला द्वितीया चतुर्थी
 षष्ठी च पराश्रिताः परायामग्रेस्थिताय माश्रिता मिलिता न भवति ।
 कोऽर्थः द्वितीया लघुरूपा कला तृतीयायां चतुर्थी पञ्चभ्यां षष्ठी च

(टि०) १—अयुक्पादे (१-३) द्विरावृत्ताः स्वराः त्रयः षड्मात्राः । युजि
 (२-४) पादे तु वसवोऽष्टौ मात्रा अन्ते तूभयत्र र्गार्गः रागलघुगुरुः शेषे उच्चमात्रा-
 नियमातिरिक्तस्थले युक् सममात्राः परेण साकं सह युक्ता न स्यात् । युजि समापादे षट् मात्रा
 अमिश्रा निरन्तरा न स्युः तदा वैतालीयं नामेति सूत्रत्रयार्थः ॥

सप्तम्यां न मिलेत् पूर्वाश्रितास्तु कामं स्युर्द्विती ॥ प्रथमायां चतुर्थी
तृतीयायामेवं च कामं स्यादिति यावत् । अन्ते विषमे षट्कलाग्रतः
समेऽष्टकलाग्रतश्च परत्र रत्नौ रगखलघू कार्या त गो गुरुक इति
वैतालीये छन्दसि इदं लक्षणं प्रोक्तम् ॥ १ ।

अन्वयः—

वैतालीये विषमे षट् कलाः, समे अष्टौ कलाः, ताश्च समे निरन्तरा
नो स्युः । अत्र समा कला पराश्रिता न; अन्ते रत्नौ गुरुश्च भवति ॥ १ ॥

भाषार्थः—

षडिति जिसके विषम (प्रथम-तृतीय) पाद में ङः तथा सम (द्वितीय-चतुर्थ)
पाद में आठ मात्रायें हों । सम (द्वितीय-चतुर्थ) पाद की मात्राएं निरन्तर यानी केवल
लघु २ वा गुरु ही २ न हों, किन्तु लघु गुरु मिश्रित ही हों तथा सम अर्थात् द्वितीय चतुर्थादि
मात्रायें पर मात्रा के आश्रित न हों पूर्व मात्रा के आश्रित चाहे हों और जिस के अन्त में
१ रगण १ लघु और १ गुरु हो उसको वैतालीय छन्द कहते हैं ॥ १ ॥

“गौपच्छन्दसिकम्” इति पि० सू० ४ ॥ ३३ ॥

समन्वयः

६ मात्रा २० य० ८ मात्रा २० य०
 $\overline{SSSS} \overline{SS} \overline{SS} \overline{SSSS} \overline{SS} \overline{SS} \overline{SS} \overline{SS}$

पर्यन्ते यौ तथैव शेषं त्रौपच्छन्दसिकं सुधीभिरुक्तम् ॥२॥

परीति पर्यन्ते समविषमपादयोः परणामष्ठानां चान्ते यौ रगण-
यगणौ भवतः शेषंतथैव षट्कला विषमेऽष्टो समे इत्यादि तत् सुधीभिः
परिङ्कतैः छन्दसां समीपमुपच्छन्दः तत्र भवम् औपच्छन्दसिकम् उक्तं
भणितम् ॥ २ ॥

अन्वयः—

पर्यन्ते यौ, शेषं तथैव, तत् सुधीभिः औपच्छन्दसिकम् उक्तम् ॥२॥

(टि०) १ यदि वैतालीयस्यान्ते एकोऽधिको ग् गुरुः शेषं सर्वं पूर्ववत् तदा
औपच्छन्दसिकं नामेत्यर्थः ।

भाषार्थः—

परीति जिसके अन्त में सगण और यगण हों, अर्थात् जिस के चारों पादों में वैतालीय से एक २ गुरु अधिक हो, तथा बाकी सब वैतालीय के ही समान हो उसे पण्डितजनों ने औपच्छन्दसिक नाम से कहा है ॥ २ ॥ •

“आपातलिका भौ ग्” इति पि० सू० ४ । ३४ ॥

समन्वयः

६ मात्राः भ० २ गु० ८ मात्राः भ० २ गु०
 S S | 1-S | 1-S S-S | 1 S | 1-S | 1-S S-

आपातलिका कथितेयं भाद्रगुरुकावथ पूर्ववदन्यत् ॥३॥

आपेति समविषमपादयोः पण्यमशानां च कलानामन्ते भात्
 भगणात् गुरुकौ द्वौ गुरु भवतश्चेत् अथानन्तरमन्यत् पूर्ववत्
 वैतालीयवत् भवति तदा आपातलिका नाम छन्दो भवति ॥

अन्वयः

भाद्रगुरुकौ; अथाऽन्यत्पूर्ववत्, इयम् आपातलिका कथिता ॥३॥

भाषार्थः—

भादिति जिस के सम और विषम पादों में क्रम से छः और आठ कलाओं के अन्त में एक भगण और दो गुरु हों, बाकी सब वैतालीय के समान हो, उसे आपातलिका कहते हैं ॥ ३ ॥

६ मात्राः २० ल० गु० ८ मात्राः २० ल० गु०
 1 S | S S | S- 1 S- 1 S | S S-S | S-1-S

तृतीययुग्दक्षिणान्तिका समस्तपादेषु द्वितीयलः ॥४॥

यदि पूर्वोक्तानां त्रयाणां समस्तेषु पादेषु चतुर्षु द्वितीयो लघु-
 मात्रा तृतीयेन सह युक् संमिलितो भवेत् तदा दक्षिणान्तिका नाम

(टि०) १ विषमे षण्मात्रातः समेऽष्टमात्रातश्च भगणो गुरुद्वयं च चेत् आपा-
 तलिका नामेत्यर्थः ॥

‘पञ्चमेन पूर्वः साकं प्राच्यवृत्तिः’ इति पि० सू० ४।३७

समन्वयः

६ मात्राः २० ल० गु० ८ मात्राः २० ल० गु०
 S S | 1-S | S-1-S- S | S | 1-S | S-1-S

पूर्वेण युतोऽथ पञ्चमः प्राच्यवृत्तिरुदितेति युग्मयोः ॥ ६ ॥

पूर्वेणेति अथेति यद्यर्थे यदि युग्मयोः समपादयोः पञ्चमो लघुः
 पूर्वेण युतः चतुर्थेन संयुक्तो भवति सा प्राच्यवृत्तिरुदिता कथिता
 मुनिनेति शेषः ॥ ६ ॥

अन्वयः—

अथ युग्मयोः पञ्चमः पूर्वेण युतो भवति; सा प्राच्यवृत्तिरु-
 दिता ॥ ६ ॥

भाषार्थः—

पूर्वेणेति यदि युक् अर्थात् द्वितीय-चतुर्थ पाद में पञ्चम लघु पूर्व अर्थात् चतुर्थ
 से युक्त हो, बाकी सब पूर्ववत् हो उसे प्राच्यवृत्ति कहते हैं ॥ ६ ॥

“ओभ्यां युगपत्प्रवृत्तकम्” इति पि० सू० ४।३८

समन्वयः

६ मात्राः २० ल० गु० ८ मात्राः २० ल० गु०
 1 S | S-S | S-1-S- S | S | 1-S | S-1-S

यदा समावोजयुग्मकौ पूर्वयोर्भवति तत्प्रवृत्तकम् ॥ ७ ॥

यदेति यदा पूर्वयोरुदीच्यवृत्ति-प्राच्यवृत्त्योः ओजयुग्मकौ
 विषमसमौ पादौ समौ तुल्यौ यथासंख्येन विषमसमसदृशौ भवत-
 स्तदा प्रवृत्तकं नाम छन्दो भवति । अस्य प्रथम तृतीयपादौ उदीच्यवृत्तेः

(टि०) १ पूर्वः चतुर्थः पञ्चमेन सह युतः चेत् प्राच्यवृत्तिर्नमित्यर्थः । २ उदीच्य-
 वृत्तिप्राच्यवृत्तिभ्यां युगपत् एकत्रैवेत्यर्थः । विशेषस्तु अस्याधः स्तनसंग्रहे ऽवलोकनीयः ।

प्रथम-तृतीयपादाभ्यां सदृशौ (अर्थात्तत्र प्रथम-तृतीयपादयोः द्वितीय मात्रा तृतीयया मिलिता स्यात्) द्वितीय-चतुर्थपादौ प्राच्यवृत्तेः द्वितीय-चतुर्थपादाभ्यां (अर्थात्तत्र द्वितीय-चतुर्थपादयोः पञ्चमी मात्रा चतुर्थ्या मिलिता स्यात्) समाविति तयोः प्रत्येकं तु अनियमोऽस्त्यन्यत्र इह तु नियमः कृतो यदवश्यमेव १।३ पादयोः द्वितीया तृतीया २।४ पादयोश्च पञ्चमी तुर्यया मिलिता स्यात् लक्ष्यं वीक्ष्य निश्चेयम् इति निष्कर्षः ॥ ७ ॥

अन्वयः—

यदा पूर्वयोः ओजयुग्मकौ समौ, तत् प्रवृत्तकं भवति ॥ ७ ॥

भाषार्थः—

यदेति जव पूर्व अर्थात् उदीच्यवृत्ति-प्राच्यवृत्ति छन्दों के विषम सम पाद, विषम सम पादों के सदृश हों अर्थात् जिसके प्रथम-तृतीय पाद उदीच्यवृत्ति के प्रथम-तृतीय पादों के सदृश हों, तथा द्वितीय-चतुर्थ पाद प्राच्यवृत्ति के द्वितीय-चतुर्थ पादों के सदृश हों, उसे प्रवृत्तक कहते हैं ॥ ७ ॥

“युगपरान्तिका” इति पि० सू० ४।४१

समन्वयः

८ मात्राः   २० ल० गु०
 $\overbrace{5 \mid 5 \mid 1 \mid 1} - \overbrace{5 \mid 5 \mid 1 \mid 5}$
 अस्य युग्मरचिताऽपरान्तिका ॥ ८ ॥

अस्येति अस्य प्रवृत्तकस्य युग्माभ्यां द्वितीयचतुर्थाभ्यां पादाभ्यां वा सम्पूर्णा रचिता भवति साऽपरान्तिका नाम छन्दः भवति । षोडश षोडश मात्राश्चतुर्विंशति पादेषु पञ्चमी च चतुर्थमात्रया युक्ता कार्या पूर्वत्र १।३ पादयोः न तथेति निष्कर्षः ॥ ८ ॥

(टि०) १ प्रवृत्तकस्य युग्माभ्यां रचितेत्यर्थः ।

अन्वयः—

अस्य युग्मरचिता अपरान्तिका भवति ॥ ८ ॥

भाषार्थः—

अस्येति—जिसके चारों पाद प्रवृत्तक के द्वितीय चतुर्थ पादों से रचित हों, अर्थात् जिसके चारों पाद सोलह २ मात्रा वाले हों, तथा पञ्चममात्रा चौथी से युक्त हो उसे अपरान्तिका कहते हैं ॥ ८ ॥

“अयुक्चारुहासिनी” इति पि० सू० ४४१

समन्वयः—

६ मात्राः   २० ल० गु०
 १ ५ । ५-५ । ५-१-५

अयुग्मगा चारुहासिनी ॥६॥ इति वैतालीयं प्रकरणम् ॥६॥

अयुग्मेति । अस्य प्रवृत्तकस्य अयुग्मगा अयुक्पादैः विषमपादै रचिता चारुहासिनी नाम भवति । सर्व पादेषु चतुर्दश २ मात्राः द्वितीया तृतीयया मिलिता कार्येति निष्कर्षः ॥ ६ ॥

अन्वयः -

अयुग्मगा चारुहासिनी भवति ॥ ६ ॥

भाषार्थः—

अयुग्मेति—जिसके चारों पाद प्रवृत्तक के विषम (प्रथम-तृतीय) पादों से रचित हों, अर्थात् जिसके चारों पादों में चौदह २ मात्रा हों तथा द्वितीयमात्रा तृतीयमात्रा से युक्त हो उसे चारुहासिनी कहते हैं ॥ ६ ॥

इति वैतालीयं प्रकरणम् ॥

(टि०) १ अयुक्पादाभ्यां रचितेत्यर्थः ।

अथ वक्रप्रकरणम् ॥

वक्रं नाद्यान्नसौ स्यातामब्धेर्योऽनुष्टुभि ख्यातम् ॥१॥

युजोर्जेन सरिद्धर्तुः पथ्यावक्रं प्रकीर्तितम् ॥२॥

अयुजोर्जेन वारिधैस्तदेव विपरीतादि ॥३॥

चपलावक्रमयुजोर्नकारश्चेत्पयोराशेः ॥४॥

यस्यां लः सप्तमो युग्मे सा युग्मविपुला मता ॥५॥

सैतवस्याखिलेष्वपि ॥६॥ भेनाव्धितो भाद्रिपुला ॥७॥

इत्थमन्या रश्चतुर्थात् ॥८॥ नोम्बुधेश्चेन्नविपुला ॥९॥

तोऽब्धेस्तपूर्वाऽन्या भवेत् ॥१०॥

अत्र “पादस्यानुष्टुब्बवक्रम्” ५ । ६ । इत्यधिकृत्य “न प्रथमात् स्नौ” ५ । १० इत्याह “द्वितीयचतुर्थयो रश्च” ५।११। “वाऽन्यत्” ५।१२ “य चतुर्थात्” ५।१३ इति पि०सू० समन्वयः

गु० म० य० ल० गु० म० य० गु०
 ५- ५ ५ ५- १ ५ ५- ५ ५- ५ ५ ५- १ ५ ५- १

वक्रं नाद्यान्नसौ स्यातामब्धेर्योऽनुष्टुभि ख्यातम् ॥१॥

वक्रेति आद्यात् प्रथमाक्षरात् (दिग्योगे पञ्चमी तथाब्धेरित्य-
 ज्ञापि) परतो नसौ नगणसगणौ न स्यातां भवेतां । किन्तु अब्धेः
 चतुर्थादक्षरात् परो यो यगणः स्यात् (समयोश्च पादयोराद्यक्ष-

(टि०) १ पादस्येति आसप्तमाध्यायान्तम् अनुष्टुप्-वक्रमिति पदद्वयं च पदचतु-
 र्द्विप्राग् अधिक्रियते । प्रथमाक्षरादप्ये स्नौ सगणनगणौ न कार्यौ, द्वितीयचतुर्थपादयोश्च
 प्रथमात् रगणो न कार्यः, अन्यत् सगणनगणभ्यां मगणादि त्रिकान्तरं वा कार्यं, चतुर्था-
 क्षरात् य (लुप्तविभक्तिकं) यगणश्च कार्यं इति सूत्रपञ्चकार्यः ॥

रादृङ् रगणोपि न कार्यः इति सम्प्रदायः) तदा अनुष्टुभि अनुष्टु-
प्रकरणे वक्त्रं नाम छन्दः ख्यातं प्रसिद्धम् । अर्द्धोऽयम् ॥ १ ॥

अन्वयः—

आद्यात् नसौ न स्यातां, अन्धैर्यः स्यात्, तदा अनुष्टुभि वक्त्रं
(नाम छन्दः) ख्यातम् ॥ १ ॥

भाषार्थः—

वक्त्रमिति—जिसमें प्रथम अक्षर से परे नगण और सगण न हों (और
समपाद में प्रथमाक्षर से परे सगण भी न होना चाहिये ऐसा सम्प्रदाय प्रसिद्ध है) तथा
चार अक्षरों से परे एक यगण हो वह अष्टाक्षरात्मक अनुष्टुप् प्रकरण में वक्त्र नामक
छन्द कहा है ॥ १ ॥

‘पथ्या युजो ज्’ इति पि० सू० ५।१४ ।

समन्वयः

ल० त० य० गु० गु० म० ज० गु०
१-५ ५ १-१ ५ ५ ५-५-५ ५ ५-१ ५ १-५

युजोर्येन सरिद्धर्तुः पथ्यावक्त्रं प्रकीर्तितम् ॥ २ ॥

युजोरिति-युजोः समपादयोः सरिद्धर्तुः समुद्राच्चतुर्थाक्षरात्
परतो येन यगणेन सहितं पथ्यावक्त्रं नाम छन्दः प्रकीर्तितं कथितं पिङ्गल-
मुनिना तद्यथा “पथ्या युजो ज्” ५।१४ विषमयोस्तु यगणः सामान्येन
पूर्वतः प्राप्तः ॥ २ ॥

अन्वयः—

युजोः सरिद्धर्तुः जेन पथ्यावक्त्रं प्रकीर्तितम् ॥ २ ॥

भाषार्थः—

युजोरिति—“युक्” द्वितीय-चतुर्थात्मक समपादों में सरिद्धर्ता अर्थात्

(टि०) १ चतुर्थादिति अनुवृत्त्य युजः पादस्य चतुर्थाक्षरात् अग्रे जगणः प्रयोज्यः
तदा पथ्येत्यर्थः ।

समुद्र की संख्या, चार (चतुर्थाक्षर) से परे जगण हो तथा विषम प्रथम-तृतीय पादों में पूर्ववत् चतुर्थाक्षर से परे यगण हो तो उस छन्द का पथ्यावक्त्र नाम कहा है ॥२॥

“विपरीतैकीयम्” इति पि० सू० ५।१५.

समन्वयः

ल० य० ज० गु० ल० भ० य० ल०
॥ ५ ५-१ ५ १-५ १-५ १ १-१ ५ ५-१

अयुजोर्जेन वारिधेस्तदेव विपरीतादि ॥ ३ ॥

अयुजोरिति-अयुजोर्विषमपादयोर्वारिधेश्चतुर्थाक्षरात् परतः जेन जगणेन सहितं विपरीतादि विपरीतशब्दादि तदेव पथ्यावक्त्रं विपरीत-पथ्यावक्त्रं नाम छन्दो भवतीत्यर्थः । अर्थात्समयोर्यगणो यथाप्राप्तः मुनिस्तु “विपरीतैकीयम्” इति सू० ५।१५ ॥३॥

अन्वयः--

अयुजोः वारिधेः जेन तदेव विपरीतादि भवति ॥३॥

भाषार्थः--

अयुजोरिति--अयुक् अर्थात् विषम (प्रथम-तृतीय) पादों में चतुर्थाक्षर से परे जगण हो तो वही (पथ्यावक्त्र ही) विपरीतादिक अर्थात् विपरीतपथ्यावक्त्र नामक छन्द होता है ॥३॥

“चपलायुजो न्” इति पि० सू० ५।१६

समन्वयः

ल० य० न० गु० ल० म० य० गु०
॥ १ ५ ५-१ १ १-५ १-५ ५ ५-१ ५ ५-१

चपलावक्त्रमयुजोर्नकारश्चेत्पयोराशेः ॥ ४ ॥

चपलेति । यदि अयुजोः विषमपादयोः पयोराशेः समुद्राच्चतुर्था-

(टि०) १ उक्तात् विपरीतलक्षणा पथ्येति एकीयं मतमित्यर्थः ॥२ अयुजः प्रथमस्य तृतीयस्य च चतुर्थाक्षरात् नगणः युक्पादस्य यगणस्तदा चपलेत्यर्थः ।

क्षरात् नकारो नगणो भवति तदा चपलावकत्रं नाम छन्दः स्यात्

अन्वयः--

अयुजोः पयोराशेः नकारश्चेत् चपलावकत्रं (भवति) ॥४॥

भाषार्थः -

चपलेति--यदि अयुक् अर्थात् विषम (प्रथम-तृतीय) पादों में "पयोराशि" समुद्रसंख्या चार (चतुर्थाक्षर) से परे नगण हो, तथा समपादों में पूर्ववत् (चतुर्थाक्षर से परे गण) हो तो चपलावकत्र नामक छन्द होता है ॥४॥

“विपुला युगलः सप्तमः” इति पि० सू० ५।१७

समन्वयः

म०   य० गु० गु० भ०   स० ल० गु०
 ५ ५ ५- ५ ५- ५- ५- ५ ५ ५- १ १ ५- १- ५

यस्यां लः सप्तमो युग्मे सा युग्मविपुला मता ॥ ५ ॥

यस्यामिति । यस्यां छन्दोव्यक्तौ युग्मे समपादे सप्तमो वर्णो लो लघुर्भवति सा युग्मविपुला मताऽभिप्रेता मुनेरिति शेषः “विपुला युगलः सप्तमः” वक्त्रमारभ्य सर्वे अर्द्धाः ॥ ५ ॥

अन्वयः--

यस्यां युग्मे सप्तमो लः, सा युग्मविपुला मता ॥५॥

भाषार्थः--

यस्यामिति--जिसमें सम अर्थात् द्वितीय-चतुर्थ पादों में सप्तम लघु हो, वह मुनि को युग्मविपुला नाम से इष्ट है, अर्थात् उसका मुनि ने युग्मविपुला नाम कहा है ॥५॥

सर्वतः सैतवस्य” इति पि० सू० ५।१८

(टि०) १ युगिति (लुप्तविभक्तिकं) युक्त्वादे सप्तमो वर्णो लः लघुश्चेत् विपुला नामेत्यर्थः । २ यद्यपि पथ्यायामपि युजोः सप्तमो लस्तथापि तत्र जगणेनैव अत्र तु न जभतैः । ननु जगणपक्षे तथापि सङ्करः इति चेत्तर्हि तत्र संज्ञाविकल्प एवास्तु इति विद्धि ॥ ३ सर्वतः सर्वेषु पादेषु सार्वविभक्तिस्तमिः । सप्तमो लश्चेत्सैतवस्येति विपुलेत्यर्थः ॥

समन्वयः

गु० य० ज० गु०
५-१ ५ ५-१ ५ १-५

सैतवस्याखिलेष्वपि ॥ ६ ॥

सैतवस्येति—सैतवस्याचार्यस्य मते यस्याः अखिलेषु समस्तेषु चतुर्षु पादेषु सप्तमो लघुर्भवति सा विपुला भवति ॥ इमं पादं चतुर्वारं पठित्वा श्लोकपूर्तिः । एवं सति एकत्रोदाहरणत्वसम्भवे अन्यत्राऽपि बोध्यम् ॥ ६ ॥

अन्वयः—

सैतवस्य अखिलेष्वपि सप्तमः (चेत्) लः विपुला भवतीति शेषः ॥ ६ ॥

भाषार्थः—

सैतवस्येति—सैतव आचार्य के मत में जिसके सम्पूर्ण चारों पादों में सप्तम लघु हो वह विपुला छन्द होता है ॥ ६ ॥

इतश्चतुर्विषये “अत्रौ न्तौ” इति पि० सू० ५।१६ ।

समन्वयः

गु० र० भ० गु०
५-५ १ ५-५ १ १-५

भेनाब्धितो भाद्विपुला ॥ ७ ॥

भेनेति । अब्धितः समुद्राच्चतुर्थाक्षराद्भेन भगणेन उपलक्षिता चेत् भविपुला भात् भकारात्परा विपुला भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

अन्वयः—

अब्धितः भेन भाद्विपुला भवति ॥ ७ ॥

(टि) १ यदि चतुर्थाक्षरात् भगण-रगणौ नगण-तगणौ वा स्यातां तदा पृथक् २

भविपुलादिनामानीत्यर्थः ॥

भाषार्थः—

भेनेति—अब्धि, समुद्र (चतुर्थाक्षर) से परे भगण हो तो भ से परे विपुला अर्थात् भविपुला नामक छन्द होता है ॥७॥

गु० य० र० गु०
 S- S S S S

इत्थमन्या रश्चतुर्थात् ॥८॥

इत्थमिति इत्थममुना प्रकारेण यदि चतुर्थाच्चतुर्थाक्षरात् रो रगणो भवति तदाऽन्या रविपुला भवतीत्यर्थः ॥ ८॥

अन्वयः—

इत्थं चतुर्थात् रश्चेत् अन्या (रविपुला भवति) ॥८॥

भाषार्थः—

इत्थमिति—इसी प्रकार यदि चतुर्थाक्षर से परे रगण हो तो अन्या अर्थात् रविपुला होती है ॥८॥

गु० य० न० गु०
 S- S S S S

नोम्बुधेश्चेन्न विपुला ॥९॥

नो इति अम्बुधेः समुद्राच्चतुर्थाक्षरात्परो यदि नो नगणस्तदा नविपुला भवति ॥ ९ ॥

अन्वयः—

चेत् अम्बुधेः नः नविपुला (भवति) ॥९॥

भाषार्थः—

न इति—अम्बुधि अर्थात् चतुर्थाक्षर से परे यदि नगण हो तो नविपुला नामक छन्द होता है ॥९॥

गु० म० त० गु०
 S- S S S S S

तोऽब्धेस्तत्पूर्वान्या भवेत् ॥१०॥ इति वक्त्रप्रकरणम् ॥

ते इति अब्धेश्चतुर्थाक्षराद्यदि तस्तदा तत्पूर्वा तकारपूर्वा अन्या विपुला तविपुला भवतीत्यर्थः ॥१०॥

अन्वयः—

चेत् अन्धेः तः तत्पूर्वा अन्या भवेत् ॥१०॥

भाषार्थः—

त इति—अन्धे' चतुर्थाक्षर से परे यदि तगण हो तो वह तकार है पूर्व जिसके ऐसी अन्या विपुला अर्थात् तविपुला होती है ॥१०॥

मञ्जयां तु विषमवृत्तान्ते वक्रप्रकरणमाह तद्यथा ।

“भवत्यर्द्धसमं वक्रं विषमञ्च कदाचन ॥

तयोर्द्वयोरुपान्तेऽत्र छन्दस्तदधुनोच्यते” ॥

इत्याद्युक्तवान्ते ।

पञ्चमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः ॥

गुरु षष्ठं च पादानां शेषेष्वनियमो मतः ॥

प्रयोगे प्रायिकं प्राहुः केप्येतद्वक्रलक्षणम् ॥

लोकेऽनुष्ठुबिति ख्यातं तस्याऽष्टाक्षरता कृता ॥

इति वक्रप्रकरणम् ॥

अथ मात्रासमान्याह—

द्विकगुणितवसुलघुरचलघृतिरिति ॥१॥

मात्रासमकं नवमो लघोऽन्त्यः ॥२॥

जो न्लावथाम्बुधेर्विश्लोकः ॥३॥

तद्युगलाद्धानवासिका स्यात् ॥४॥

वाणाष्टनवसु यदि लश्चित्रा ॥५॥

उपचित्रा नवमे पर्युक्ते ॥६॥ (अष्टाभ्यो भाद्गावुपचित्रा)

यदतीतकृतविविधलक्ष्मयुतैः।मात्रासमादिपादैः कलितम् ।

अनियतवृत्तपरिमाणसहितं।प्रथितं जगत्सुपादाकुलकम्७।

वृत्तस्य लो विना वर्णैर्गा वर्णा गुरुभिस्तथा ।
 गुरवो लैर्दले नित्यं प्रमाणमिति निश्चितम् ॥८॥
 “गीत्यार्या लः” इति पि० सू० ४।४८ ।

समन्वयः

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६

द्विक गु णि त व सु ल घु र च ल धृ ति रि ति ॥ १ ॥

द्विकेति द्वावेव द्विकौ द्वाभ्यां गुणिता वसवोऽष्टौ लघवो यस्यां
 सा द्विकगुणितवसुलघुः अचलधृतिर्नाम छन्दो भवति ॥ तथा पादा-
 कुलकच्छन्दो यावद्द्विकगुणितवसुलघुरिति वर्तते । तेनोत्तरत्र षोड-
 शमात्रा अधिक्रियन्ते अत्रेतिशब्देन ‘गीत्यार्या लः’ इति पि० सू० ४।४८ ।
 उक्ता गीत्यार्येति संज्ञाऽपि बोधिता तत्र च “शिखा विपर्यस्ताद्धा”
 ४।४९। इति छन्दोऽन्तरमप्युक्तम् ॥ १ ॥

अन्वयः—

द्विकगुणितवसुलघुः अचलधृतिरिति भवति ॥१॥

भाषार्थः—

द्विकेति—‘द्विक्’ दो से गुने हुए ‘वसु’ आठ लघु अर्थात् सोलह लघु हों
 तो अचलधृतिनामक छन्द होता है । (परन्तु पिङ्गलाचार्य ने अपने सूत्र में इसका
 नाम गीत्यार्या तथा शिखा नामक और छन्द भी लिखा है) ॥१॥

“गन्ता द्विर्वसवो मात्रासमकं नवमः इति पि० सू० ४।४

(टि०) १ यत्र पादे द्विर्वसवः (अनुवृत्तमिदं पूर्वसूत्रतः) षोडश लघवो भवन्ति
 सा गीत्यार्या नाम जातिः । लग्नहणे प्रकृते पुनर्लग्नहणं केवलैकमात्रिकत्वार्थम् । २ यत्र
 पादे गन्ता गुर्वन्ता द्विर्वसवः षोडश लः (मात्राः) नवमश्च लघुः शेषं परेणेत्यादि
 पूर्ववत् ।

ल०

गु०

१-२ ३-४ ५ ६ ७-८ ९ १० ११-१२ १३-१४ १५-१६
मा त्रा स म कं न व, मो ल्गो ऽन्त्यः ॥२॥

मात्रेति । यत्र नवमो ल् लघुः अन्त्यः अन्ते भवश्च ग् गुरुः
स्यात् तत् मात्रासमकं नाम छन्दः स्यात् । षोडशमात्राश्चाऽत्र । नव-
मान्त्ययोर्लघुगुरुनियमाच्छेषे नियमाभावः सूचितः ॥ २ ॥

अन्वयः—

यत्र नवमो ल् अन्त्यो ग् तन् मात्रासमकं भवति ॥२॥

भाषार्थः—

मात्रेति—जिसकी सोलह मात्राओं में नवम मात्रा १ लघुरूप तथा अन्तिम
(सोलहवीं) मात्रा १ गुरुरूप हो वह मात्रासमक नाम छन्द होता है ॥२॥

विश्लोकः पञ्चमाष्टमौ । ४ । ४४ । पि० सू०

ज०

१-२ ३-४ ५ ६-७-८ ९-१० ११-१२ १३-१४ १५-१६
जो न्ता व था म्बु धे वि श्लो कः ॥ ३ ॥

ज इति यदि अम्बुधेश्चसृम्यो मात्राभ्यः परो जगणो भवति
अथ अथवा कुत्र चित् न्तौ नगण-लघू (॥॥॥) भवतस्तदा स विश्लोको
नाम छन्दो भवति ॥ ३ ॥

अन्वयः—

अम्बुधेर्जः, अथ न्तौ (चेत्) तदा विश्लोको भवति ॥३॥

भाषार्थः—

ज इति—यदि अम्बुधि अर्थात् चार मात्राओं के अन्त में जगण हो, अथवा
नगण-लघु अर्थात् चार लघु हों तो विश्लोकनामक छन्द होता है ॥३॥

(टि०) १ यत्र पञ्चमाष्टममात्रे लघुरूपे । २ अत्र जगणो न्तोस्तूदाहरणं मृग्यम् ।

द्वादशंश्च वानवासिका । ४ । ४३ पि० सू०

समन्वयः

ज०

१-२ ३-४ ५-६ ७-८ ९ १०-११ १२ १३-१४ १५-१६

त द्युग ला द्वा न वा सि की स्यात् ॥४॥

तदिति--तद्युगलादम्बुधियुग्मात् अष्टाभ्यो मात्राभ्यः परो यदि जो जगणः अथवा कचित् न्लौ नगण-लघू (॥॥) भवतः (पूर्वतोऽनुवर्त्ये-दमेवं व्याख्यानम्) तदा वानवासिका नाम छन्दो भवति ॥ ४ ॥

अन्वयः—

चेत् तद्युगलात् जः, अथ न्लौ वानवासिका स्यात् ॥४॥

भाषार्थः

तदिति—यदि उस अम्बुधि के युगल अर्थात् आठ मात्राओं से परे जगण अथवा न-लघु (॥॥ चार लघु) हों तो वानवासिका नाम छन्द होता है ॥४॥

चित्रा नैवमश्च । ४ । ४५ । पि० सू०

समन्वयः

ल० ल०ल०

१-२ ३-४ ५-६ ७-८ ९ १० ११-१२ १३-१४ १५-१६

वा णाष्टनवसु यदि ल श्रि त्रा ॥

वाणेति—वाणाष्टनवसु पञ्चमाष्टमनवममात्रासु यदि लो लघुः अर्थात् लघुरूपास्ताः ५ । ८ । ९ । मात्रा भवन्ति शेषं पूर्ववत् तदा चित्रा नाम छन्दो भवति ॥ ५ ॥

अन्वयः—

यदि वाणाष्टनवसु लः, चित्रा भवति ॥५॥

भाषार्थः—

वाणेति—वाण अर्थात् पांचमी और आठमी तथा नवमी मात्राओं में यदि लघु हो अर्थात् ५ । ८ । ९ मात्राएं केवल लघुरूप हों तो चित्रा छन्द होता है ॥५॥

(टि०) १ यत्र मात्रासमकस्य पादे द्वादशी चात् नवमी च मात्रा लघुरूपा सा ।
२ यस्य नवमी चात् पञ्चमाष्टम्यौ माते लघुरूपे सा ।

परयुक्तेनोपचित्रा । ४ । ४६ पि० सू०

समन्वयः

१ २ ३-४ ५-६ ७ ८ ९-१० ११ १२ १३-१४ १५-१६

उप चित्रा नव मे पर यु क्ते ॥६॥

उपेति मात्राषोडशके अष्टाभ्यो मात्राभ्यः नवमे परयुक्ते दशमयुक्ते सति उपचित्रा भवति ॥ ६ ॥

अन्वयः—

नवमे परयुक्ते सति उपचित्रा भवति ॥६॥

भाषार्थः—

उपेति - यदि नवमी मात्रा दशमी से युक्त हो अर्थात् गुरु हो तो उपचित्रा छन्द होता है ॥६॥

अन्यत्र विशेषः ।

१-२ ३-४ ५-६ ७-८ ९-१० ११ १२ १३-१४ १५-१६
(अ ष्टा भ्यो भा द्वा बु ष चि त्रा) ॥

(अष्टाभ्य इति यस्याम् अष्टाभ्यो मात्राभ्यः परस्मात् भगणाद् द्वौ गुरु भवतः सा उपचित्रा स्यात्) ॥

अन्वयः—

(चेत् अष्टाभ्यो भाद् गौ उपचित्रा भवति)

भाषार्थः—

अष्टाभ्य इति—यदि आठमी मात्रा से परे एक भगण और दो गुरु हों तो उपचित्रा छन्द होता है ॥ यह उपचित्रा का लक्षण पुस्तकान्तर में प्रतिपादन किया है)

(टि०) १ नवम इत्यनुवृत्त्य तृतीयया विपरिणम्य नवमेन दशमेन सहैकीभूतेनेत्यर्थः ।
२ क्योंकि गुरु होने से ही दो मात्राएं एकाक्षर में संयुक्त मिल सकती हैं क्योंकि गुरुही द्विमात्रिक हुआ करता है ।

एभिः पादाकुलकम् । ४ । ४७ । पि० सू०

समन्वयः

ल० ल०ल० गु०
 १ २ ३-४ ५ ६ ७ = ६ १० ११-१२ १३ १४ १५-१६
 य द ती त कृत विविध ल द्म यु तैः ।
 ज० गु०
 १-२ ३-४ ५-६-७ = ६-१० ११-१२ १३ १४ १५-१६
 मा त्रा समादि पा दैः क लि तम् ।
 ज० गु०
 १ २ ३ ४ ५-६ ७ = ६ १०-११ १२ १३ १४ १५-१६
 अनि य त वृ त्त प रि मा ण स हि तं ।
 ज० गु०
 १ २ ३-४ ५ ६-७ = ६-१० ११-१२ १३ १४ १५-१६
 प्रथि तं ज गत्सु पा दा कु ल कम् ॥८॥

यदिति ॥ यत् छन्दः अतीते पूर्वत्र कृतानि विविधानि नाना-
 रूपाणि यानि लक्ष्माणि लक्षणानि तद्युक्तैः प्रागुक्तानां मात्रासमादीनां
 पञ्चानां पादैः कलितं तथा ऽनियतं नियमरहितं वृत्तमेकवृत्तलक्षणं तेन
 तथा यद् (वृत्तस्य) षोडशमात्रात्मकं परिमाणं तेन सहितमेवंविधं
 तत् पादाकुलकं नाम छन्दो जगत्सु संसारे प्रथितं प्रसिद्धं भवति ॥८॥

अन्वयः--

यत् अतीतकृतविविधलक्ष्मयुतैः, मात्रासमादिपादैः कलितम्
 अनियतवृत्तपरिमाणसहितं तत् जगत्सु पादाकुलकं प्रथितम् ॥८॥

(टि०) १ एषां पञ्चानां मध्ये यैः कैश्चिदपि पादैः मिथितैरित्यर्थः । नन्वेवम् उपजा-
 तितः को भेदः?, शृणु तत्र प्रतिपादमेकलक्षणयोगः अत्र तु अनेकलक्षणयोगोऽपि यथा यद-
 तीतेत्यत्रैव आद्ये मात्रासमकविश्लोकचित्राणां । द्वितीये विश्लोकोपचित्रयोः । तृतीये मात्रा
 समकवानवासिकयोः । तुर्ये उपचित्राविश्लोकयोः । केचित्तु अन्वयसंज्ञया सर्ववृत्तविषयक-
 मेतदिति प्राहुः ।

भाषार्थः—

यदिति—जो छन्द अतीत अर्थात् पूर्व में (अभी) किये हुए अनेक प्रकार के लक्षणों से युक्त मात्रासमक आदि छन्दों के छन्दों से बना हो, (इसी बात को विस्तृत करता है) जिसमें किसी एक वृत्त का लक्षण नियत न हो । किन्तु एक पाद में किसी वृत्त का, दूसरे में किसी वृत्त का, इस प्रकार भिन्न २ पादों में भिन्न २ लक्षण मिलें । तथा जो षोडशमात्रात्मक परिमाण से युक्त हों अथवा एक ही पाद में कई लक्षण मिल जावें तो वह छन्द जगत में पादाकुलक के नाम से प्रसिद्ध है ॥८॥

वृत्ते लघुगुरुसंख्याज्ञानोपायमाह

सांग्येन न समा लां ग्लः । ४ । ५३ ॥ पि० सू०

समन्वयः

वृत्तस्य लो विना वर्णैर्गा, वर्णा गुरुभिस्तथा ॥

गुरवो लैर्दले नित्यं प्रमाणमिति निश्चितम् ॥६॥

अन्वयः—

वृत्तस्य लो वर्णैर्विना गा ज्ञेया इति शेषः, वृत्तस्य लो गुरुभिर्विना वर्णा ज्ञेयाः । तथा वृत्तस्य लो लैर्विना दले सति इति शेषः गुरवो भवन्ति इति प्रमाणं नित्यं निश्चितम् ॥६॥

वृत्तस्येति ॥ वृत्तस्य लो मात्रा वर्णैर्विना गा गुरवो ज्ञेया इत्याहारः । लो वर्णा गा इत्यादिभिः शब्दैस्तत्तत्संख्या लक्ष्यते । ततश्चा-

(टि०) १ सा गुरुसंख्या, वेदितव्या, येन यावद्भिः अक्षरैः लां लघूनां मात्राणां, समाः समसङ्ख्याः, ग्लः न स्युः, अपितु न्यूनसङ्ख्या एव । ग्लः इति अक्षराणि अभिधीयन्ते, तेषां गुरुलघुरूपत्वात् । अयम् अभिप्रायः, आर्यादिषु शास्त्रे यावत्स्यः मात्राः उपदिष्टाः तावन्ति अक्षराणि यथासङ्ख्यं न पूर्यन्ते, सा तत्र गुरुसंख्या वेदितव्या, अवशिष्टा लघुसंख्या । तत्रायम् उपयोगः कदाचित् पृच्छति चत्वारिंशदक्षरायाम् आर्यायां कति गुरवः सम्पद्यन्ते, कति वा लघवः ? इति तदा सप्तपञ्चाशन्मात्रोपदिष्टायाम् आर्यायां मात्रासंख्यायां चत्वारिंशदक्षरसंख्याम् अपनीय तत्र ये अवशिष्यन्ते, तान् गुरुन् उपदिशेत् । ते च सप्तदश शेषान् तु त्रयोविंशतिलघून् उपदिशेत् ।

यमर्थः। यदि वृत्तस्य मात्रावर्णयोः संख्या विज्ञाता गुरुलघुसंख्या चाज्ञाता तदा मात्रासंख्यातो वर्णसंख्यामपनीयाऽवशिष्टा गुरुसंख्या ज्ञेयेति, वर्णसंख्यातश्च गुरुसंख्यामपनीयाऽवशिष्टा लघुसंख्या ज्ञेयेत्याशयः । यदि तु मात्राणां गुरुणां च ज्ञातसंख्यात्वं वर्णांश्चाज्ञातसंख्यास्तदा तज्ज्ञानोपायमाह वर्णा इति तथा वृत्तमात्रा गुरुभिर्विना वर्णा ज्ञेयाः । वृत्तमात्रा संख्यातो गुरुसंख्यामपनीयाऽवशिष्टा वर्णसंख्येत्यर्थः । वृत्तमात्रालघुसंख्यायाः संज्ञाने सति गुरुज्ञाने प्रकारान्तरमाह । गुरव इति । वृत्तस्य ला इत्यनुषङ्गः । वृत्तस्य मात्रा लैः लघुभिर्विना कृता दले अर्थे कृते सति गुरवो ज्ञेयाः । वृत्तमात्रासंख्यातो लघुसंख्यामपनीयाऽवशिष्टां संख्यामर्द्धीकृत्य तावत्प्रमाणा गुरुसंख्येत्यर्थः । उक्तां गुर्वादिसंख्यामुपसंहरति नित्यमिति । इत्यमुना प्रकारेण गुर्वादीनां प्रमाणं नित्यं सर्वदा निश्चितं भवतीति शेषः ॥ यथाऽत्रैव वृत्तस्येत्यादिपृथमपादे मात्रासंख्याः चतुर्दश (१४) वर्णसंख्या अष्टौ (८) तथा भागे दत्ते [१५] शिष्टा षट् (६) तत्संख्याका एवाऽत्र गुरवो गणनीयाः । तथा पुनरत्रैव वृत्तमात्रा संख्या (१४) गुरुसंख्या षट् (६) तथा भक्ते [१५] शिष्टा अष्टौ (८) तत्संख्याका एवात्र पादे वर्णाः सन्ति । पुनरत्रैव वृत्तसंख्या (१४) लघुसंख्या द्वे (२) तथा शेषिते [१५] जाता द्वादश (१२) पुनः अर्द्धीकरणे शिष्टाः (६) तथा च तत्संख्याका (६) एवात्र गुरवः सन्ति “साग्येन न समा लां ग्लः” इति चात्र पि० सू० । ४ । ५३ ॥ उपलक्षणमात्रम् ॥ ६॥

भाषार्थः--

वृत्तस्येति अब इस श्लोक से वृत्त में गुरु लघु तथा वर्णों के संख्या-विज्ञान की रीति बताते हैं, वृत्त के ल अर्थात् मात्रासंख्या में से वर्णसंख्या को घटा दो, जितनी संख्या बाकी बचे उस पाद में उतने ही गुरु जानने, वृत्त की मात्रासंख्या में से गुरु संख्या को घटा दो जितने बचे उतने उसमें वर्ण होते हैं, अब गुरुसंख्या ज्ञान का दूसरा प्रकार बतलाता है । कि वृत्त की मात्रासंख्याओं में से लघुसंख्या घटा दो जो बाकी बचे उसका फिर आधा करो, जितने शेष रहें उसमें उतने ही गुरु जानने । परन्तु

इनमें गुरुसंख्याविज्ञानमें मात्रासंख्या और वर्णसंख्या का, तथा वर्णसंख्याज्ञान में मात्रा-संख्या और गुरुसंख्या का ज्ञान प्रथम अवश्य होना चाहिये । नित्यमिति-इस प्रकार इन गुर्वादिकों का प्रमाण निश्चय से है । जैसे इसी “वृत्तस्य” श्लोक में मात्रासंख्या १४ में से वर्णसंख्या ८ को घटा दो तो बाकी जो संख्या बचे उतने ही अर्थात् ६ गुरु होंगे । मात्रासंख्या १४ में से गुरुसंख्या ६ को घटा दो तो बाकी जो बचे उतनेही अर्थात् आठ वर्ण होते हैं । (गुरुज्ञान का दूसरा प्रकार) तथा मात्रासंख्या १४ में से लघुसंख्या दो को घटा दो जो बाकी बचे १२ उन का आधा करो तो जितने हुवे उतने ही अर्थात् छः (६) गुरु होते हैं । ऐसे ही अन्यत्र ज्ञान कर लेना चाहिये ॥६॥

इति मात्रासमप्रकरणम्

अथ शिखापूकरणम्

शिखिगुणितदशलधुरचितमपगतलघुयुगलमपरीमदम-
खिलम् ॥ सगुरु शकलयुगलकमपि सुपरिघटितललितपद-
वितति भवति शिखा । १ । विनिमयविहितशकलयुगल-
लघुललितपदविततिरचितगुणनिचया । श्रुतिसुखकृदि-
यमपि जगति जि जशिर उपगतवति सति भवति खजाँ । २
अष्टावर्द्धे गा द्वयभ्यस्ता यस्याः साऽनङ्गक्रीडोक्ता ॥
दलमपरमपि वसुगुणितसलिलनिधि
लघुकविरचितपदवितति भवति ॥ ३ ॥
त्रिगुणनवलधुखसितिगुरुरिति
दलयुगकृततनुरतिरुचिरा ॥ ४ ॥

इति भट्टकेदाररचिते वृत्तरत्नाकरे द्वितीयोऽध्यायः

चूलिकैकोनत्रिंशदेकत्रिंशदन्ते ग् । ४ । ५२ । पि० सू०

(टि०) यत्र प्रथमेऽर्द्धे एकोनत्रिंशत् लघुरूपा मात्राः । द्वितीयेऽर्द्धे चैकत्रिंशत् तयोश्चान्तयोः स्थितौ द्वौ लकारावुन्मूल्य प्रत्येकम् एको गुरुः क्रियते सा चूलिका नामेत्यर्थः ।

समन्वयः

$$\left\{ \begin{array}{l} \text{ल० गु०} \\ २ = ५ \end{array} \right.$$

शिखिगुणितदशलघुरचितमपगतलघुयुगलमपरमिदमखिलम् ॥ $\left\{ \begin{array}{l} \text{गु० १} \\ ३० \text{ ल० } ५ \end{array} \right.$

सगुरु शकलयुगलकमपि सुपरिघटितललितपदनिचिति भवति शिखा

शिखीति । शिखी अग्निः अत्र त्रितिसंख्या ३ तेन लक्ष्यते एवञ्च

शिखिभिस्त्रिभिर्गुणिता ये दशलघवस्तैस्त्रिंशल्लघुभिरित्यर्थः रचितं निर्मितं यत्तत् । अथ च अपगतं लघुयुगलं लघुद्वयं यस्मात्तत् । एवं प्रथमं

दलं । तथाऽपरं द्वितीयं दलमुक्तमखिलं सम्पूर्णं लघुद्वयेनाऽन्यूनं त्रिंश

न्मात्राकमित्यर्थः तथा शकलयुगलकमपि दलद्वयमपि सगुरु अन्ते-

अधिकैकगुरुयुक्तम् ॥ कोऽर्थः प्रथमे दलेऽष्टाविंशतिलघवः अन्ते गुरुश्च

द्वितीये च त्रिंशल्लघवः अन्ते गुरुश्चेति एवं दलद्वये द्विपष्टिलघव

इत्यर्थः । तथा सुपरिघटितानि शोभनप्रकारेण बद्धानि ललितानि मनो-

ह्वानि यानि पदानि तेषां निचितिः रचना यस्मिंस्तच्छिखा नाम छन्दो

भवति । पिङ्गलमुनिना तु शिखेत्युपक्रम्य “चूलिकैकोनत्रिंशदेकत्रिंश-

दन्ते ग ४ । ५२ । इति सूत्रे चूलिका शिखानामनोक्ता ॥१॥

समन्वयः

अन्वयः—

शिखिगुणितदशलघुरचितम् अपगतलघुयुगलम् (प्रथमम्) अपरम् इदमखिलम्, शकलयुगलकमपि सगुरु, सुपरिघटितललित पदनिचितिः शिखा भवति ॥१॥

भाषार्थः—

शिखीति ‘शिखी’ अग्नि संख्या तीन से गुणे हुवे दश लघु अर्थात् तीस लघुओं में रचित तथा दो लघु जिसमें से कम कर दिये जायें, अर्थात् दो कम तीस (अष्टाईस) में जिसका प्रथम पाद रचित हो, द्वितीयपाद सम्पूर्ण यही हो अर्थात् तीस लघु वाला हो, दोनों शकल (खण्ड) अन्त में एक २ गुरु से युक्त हों । तथा सुन्दर रीति से जिसमें ललित (मनोहर) २ पदों की रचना हो, ऐसा शिखा नामक छन्द होता है ॥ परन्तु पिङ्गल मुनि ने इसका नाम सूत्र में चूलिकाशिखा लिखा है ॥१॥

समन्वयः

३०ल० गु०

५

विनिमयविहितशकलयुगललघुललितपदविततिरचितगणनिचया ।

२८ल० गु०

५

श्रुतिसुखकृदियमपि जगति वि जशिर उपगतवति सति भवति खजा ।

विनिमयेति विनिमयेन वैपरीत्येन विहितं यत्सकलयुगलं तस्य-
ये लघवस्तैर्ललिता या पदविततिः पदश्रेणिस्तया रचिता निबद्धा ग(गु)-
णनिचया ग(गु)णसमूहा यस्यां स श्रुत्योः कर्णयोः सुखं करोतीति
श्रुतिसुखकृत् वि अकारे जकारस्य शिरसि उपरि उपगतवति सति
खजा नाम अर्थात् खञ्जानामकं छन्दो भवतीत्यर्थः ॥२॥

अन्वयः—

विनिमयविहितशकलयुगललघुललितपदविततिविरचितग(गु)-
णनिचया श्रुतिसुखकृत् वि जशिर उपगतवति सति इयं खजा भवति ।२।

भाषार्थः—

विनीति—जिसमें शिखा के दोनों अधों को विनिमय (बदल बदल) कर
अर्थात् प्रथम दल ३० लघु वाला तथा द्वितीय २८ लघु वाला और दोनों के अन्त में
एक २ गुरुयुक्त कर रखे जावें, तथा उनके लघुओं से ललित (मनोहर) पदों की श्रेणी
से जिसके ग(गु)ण समूह को अनुवद्ध किया जाय, वह कानों को (सुनने मात्र से) सुख
प्रदान करने वाला अकार को जकार के सिर पर चले जाने पर खजा नाम का अर्थात्
खञ्जा नाम का छन्द होता है । (खजा के जकार से ऊपर अकार को युक्त कर दो तो
खजा का खञ्जा बन ही जाता है) ॥२॥

“शिखा विपर्यस्तार्द्धा” ४ । ४२ “ल पूर्वश्चेज्ज्योतिः ४।५०

“गेश्वत्सौम्या” इति पि० सू० ४ । ५१ ।

(टि०) १ गीत्यायां चेत् विपर्यस्तार्द्धा अयमर्थः अर्द्धं च सर्वलघु अर्द्धं च सर्वगुरु
इति तदा शिखाख्यां लभते, तत्र यदि पूर्वोऽर्द्धो भागः लः सर्व (३२) लघुरूपः परि-
शेषात् उत्तरश्च सर्व (१६) गुरुः तदा ज्योतिर्नाम शिखा यदि पूर्वभागः गः सर्वगुरुरूपः
तदा सौम्या नाम शिखेति विन्यासभेदेन नामद्वयं शिखाया एवेति सूत्रत्रयार्थः ।

समन्वयः

१६ गु०

अष्टावर्धे गा द्वयभ्यस्ता यस्याः साऽनङ्गक्रीडोक्ता ॥

३२ ल०

दलमपरमपि वसुगुणितसलिलनिधिलघुकविरचितपदवितति भवति ॥

अष्टाविति ॥ यस्या अर्धे प्रथमदले द्वयभ्यस्ता द्विगुणिताः अष्टौ गा गुरवः षोडश गुरव एव स्युरित्यर्थः । तथाऽपरं द्वितीयमपि दलं वसु-
भिरष्टभिर्गुणिताः सलिलनिधयश्चत्वारो लघवो यस्मिन् तेन समुदायेन
कविभी रचिता पदविततिः पदश्रेणिर्यस्य तत् । अर्थात् पूर्वार्धे षोडश-
गुरव उत्तरार्धे द्वात्रिंशल्लघवः कार्या इति । सा अनङ्गक्रीडा नाम छन्दो
भवति समस्तोऽयं श्लोकः । ‘गश्चेत् सौम्या’ इति लः पूर्वश्चे-
ज्ज्योतिः” इति पि० सूत्रे तु विन्यासभेदेन शिखाद्वैविध्ये नामान्त-
रेणोक्तिः ॥३॥

अन्वयः—

यस्या अर्धे द्वयभ्यस्ता अष्टौ गाः अपरमपि दलं वसुगुणित-
सलिलनिधिलघुकविरचितपदवितति, सा अनङ्गक्रीडा उक्ता । ३॥

भाषार्थः—

अष्टाविति—जिसके प्रथमार्ध में दो से गुणे हुए आठ अर्थात् सोलह गुरु हों
तथा द्वितीयार्ध में ‘वसु’ आठ से गुणे हुवे ‘सलिलनिधि’ चार अर्थात् दत्तीस लघुओं
से पदों की श्रेणी विरचित की हो तो अनङ्गक्रीडा नामक छन्द होता है ॥३॥

समन्वयः

ल० १७ गु० १

त्रिगुणनवलघुरवसितिगुररिति दलद्युगकृततत्तुरिह रुचिरा ॥४॥

इति मात्राप्रकरणम्

त्रयो गुणा आवृत्तयो येषान्ते नवलघवो यस्याः सा त्रिगुणनव-
लघुः सप्तविंशतिलघुवम् इत्यर्थः अवसितौ अवसाने गुरुर्यस्याः सा

(टि०) १ पैङ्गले तु वृत्तिकापूर्वार्द्धतुल्यमुत्तरार्द्धं विधायैषा निवेश्या तद्भवदिशेष्टं ।

अवसितिगुरुः इत्येवं दलयुगेन खण्डयुगेन कृता तनुर्यस्याः सा दल-
युगकृततनुः रुचिरेति नाम छन्दः ॥४॥

इति वृत्तरत्नाकरारख्यछन्दो ग्रन्थस्य रत्नसंग्रहटीकायां मात्रा-
प्रकरणवृत्तौ द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

अन्वयः--

त्रिगुणनवलघुः, अवसितिगुरुः, इति दलयुगकृततनुः इह रुचिरा
भवति ॥४॥

भाषार्थः--

त्रिति—जिसमें तीन बार आवृत्त किये (तीन से गुणे) हुए नौ लघु अर्थात्
सत्ताईस लघु हों, तथा अवसान (अन्त) में एक गुरु हो इसी प्रकार दोनों दलों का तनु
शरीर अर्थात् बन्ध हो तो रुचिरा नामक छन्द होता है ॥४॥

इति मात्राप्रकरणम्

इति वृत्तरत्नाकरस्य रत्नसंग्रहे भावाप्रभाकरस्य द्वितीयोऽध्यायः ।

अथेदानीं समवृत्ताध्यायमुपक्रमते ।

ग्री ॥ गौ स्त्री ॥ मो नारी ॥ रो मृगी ॥ म्गौ
चेत्कन्या ॥ भ्गौ गिति । इक्तिः ॥ त्यौ स्तस्तनुमध्या
शशिवदना न्यौ ॥ त्सौ चेद्वसुमती ॥

समन्वयः

(उक्तायाम्) ग्रीः ॥१॥

(उक्तायां १ जातौ) गिति अत्रोत्तरत्र च यत्रान्वयो न स्यात् तत्र
यदि तदेति प्रायोऽध्याहारः । यदि ग्, गुरुर्वर्णः पादे २ एकैको भवति
तदा श्रीः नाम छन्दो भवति ॥१॥

अन्वयः--

यदि ग्, तदा श्रीः छन्दो भवतीत्यध्याहार्यम् ।

भाषार्थः—

गिति यदि चारों पादों में केवल १-१ गुरु हो तो उसे श्री नाम छन्द कहते हैं ।

समन्वयः

(अत्युक्तायाम्) गौ स्त्री ॥२॥

(अत्युक्तायाम् २ जातौ) गाविति यदि पादे पादे गौ द्वौ २ गुरु
भवतस्तदा स्त्री नाम छन्दो भवति ॥२॥

अन्वयः--

यदि गौ तदा स्त्री छन्दो भवतीत्यध्याहारः ।

भाषार्थः--

गाविति यदि चारों पादों में केवल दो २ गुरु ही हों तो उसे स्त्री नाम छन्द
कहते हैं ।

समन्वयः

मगणः

(मध्यायाम्) मो नारी ॥३॥

(मध्यायां ३ जातो) म इति यदि पादे पादे एकैको मो मगणो भवति तदा नारी नाम छन्दो ज्ञेयः ॥

अन्वयः—

यदि मः तदा नारी छन्दो भवति इति शेषः ।

भाषार्थः

म इति यदि चारों पादों में केवल तीन गुरु आला १-१ मगण हो तो नारी नामक छन्द होता है ।

समन्वयः

रगणः

S S S

रो मृगी ॥३॥

र इति यदि रो रगणो भवेत् तदा मृगी नाम छन्दः स्यात् ॥३॥ (य कैसा)

अन्वयः—

यदि रः तदा मृगी छन्दो भवति इति शेषः ।

भाषार्थः—

र इति यदि चारों पादों में केवल मध्यमधुरूप १—१ रगण ही हो तो उसका नाम मृगी छन्द होता है ।

समन्वयः

म०

गु०१

S S S S

(प्रतिष्ठायाम्) मगौ चेत् कन्या ॥४॥

एवं यावन्तः छन्दोभेदा भवन्ति तावन्त एवमवतार्याः (प्रतिष्ठायाम्) (४) जातौ मगाविति चेत् यदि प्रतिपादं मगौ मगण-गुरु भवतस्तदा कन्या नाम छन्दो भवति ॥ ननु एतासां प्रतिष्ठान्तानां सूत्रानुक्तवाद-प्रामाण्यमिति चेन्न “द्विकौ ग्लौ” ॥२० “परे पूर्णम्” ॥३४ इति रूपप्रस्तारकथने प्रदर्शितत्वात् (यगौ ब्रीडा ॥ जग लासिनी । भगौ सुमुखी ॥ सुमतिः सगौ ॥ गौ समृद्धिः) ॥३॥

(टि०) १ एवमपे टीकायां स्थूलाक्षरैः पुस्तकान्तरोपलब्धानि छन्दांसि धृतानि ज्ञेयानि ॥

अन्वयः—

चेत् भगौ कन्या छन्दो भवति ।

भाषार्थः—

भगविति यदि चारों पादों में एक २ भगण तथा एक २ गुरु हो अर्थात् चारों अक्षर गुरु ही हों तो उसे कन्या छन्द कहते हैं ।

समन्वयः

$$\begin{array}{cccc} & \text{भ०} & \text{गु०} & \text{गु०} \\ \text{५} & \text{११} & \text{५} & \text{५} \end{array}$$

(सुप्रतिष्ठायाम्) भगौ गिति पङ्क्तिः । ५॥

(सुप्रतिष्ठायां ५ जातौ) भगविति यदि भगौ भगणो द्वौ गुरु च भवतः तदा पङ्क्तिर्नाम छन्दो भवति । अन्यत्राधिक्यम् (गौ गिति प्रीतिः .. सती जगौ गः ॥ मन्दा तलगैः) ॥५॥

अन्वयः—

यदि भगौ ग् इति च तदा पङ्क्तिः छन्दो भवति ।

भाषार्थः—

भगविति यदि चारों पादों में एक २ भगण तथा दो २ गुरु हों तो उस का नाम पङ्क्ति होता है ॥

“तनुमध्या त्यौ” ६।२ इति पि० सू० ।

समन्वयः

$$\begin{array}{cccc} & \text{त०} & \text{य०} & \\ \text{५} & \text{५} & \text{११} & \text{५} & \text{५} \end{array}$$

(गायत्र्याम्) त्यौ स्तस्तनुमध्या ॥६॥

(गायत्र्याम् ६ जातौ) त्याविति यदि पादे पादे त्यौ तगण यगणौ स्तः भवतस्तदा तनुमध्या नाम छन्दो भवति ॥

अन्वयः—

यदि त्यौ स्तः तदा तनुमध्या छन्दो भवति ।

भाषार्थः—

त्याविति यदि चारों पादों में एक २ तगण तथा एक २ यगण होवे तो उसे तनुमध्या छन्द कहते हैं ।

समन्वयः

न० य०
॥ १ ॥ १ ॥ ५ ५

शशिवदना न्यै ॥७॥

शशीति यदि न्यै नगण-यगणौ स्यातां तदा शशिवदना ॥

अन्वयः--

यदि न्यौ तदा शशिवदना भवति ।

भाषार्थः—

शशीति जिसके चारों पादों में एक २ नगण तथा एक २ यगण हो उसे शशिवदना कहते हैं ।

समन्वयः

त० स०
५ ५ १ - १ १ ५

त्सौ चेद्वसुमती ॥८॥

त्साविति चेद्यदि त्सौ तगण-सगणौ भवतस्तदा वसुमती नाम उक्तेति । एतदन्तं पादान्ते एव यतिरित्याम्नायः (विद्युल्लेखा मो मः । मौ सावित्रीमाहुः । औ यस्याः सा नदी ॥ म्सौ प्रोक्तं मुकुलम् ॥ मालिनी मर्भ्यां स्यात् ॥ सयुगं रमणी ॥ स्याद्रौ स्रग्विणी । ययौ सोमराजी । स्यान्मसौ सोमकुलम् । कामलतिका म्यौ ॥ सूत्रचतुष्टयमेतत्सेतुटीकाटिप्पियाम् ॥

अन्वयः--

चेत् त्सौ तदा वसुमती भवति ।

भाषार्थः--

त्साविति यदि चारों पादों में एक २ तगण और एक २ सगण हो तो उसका नाम वसुमती होता है ।

—०—
मूलम्

मधु यदि ननगाः ॥ कुमारललिता ज्सौ ग् ॥ म्सौ गः
स्यान्मदलेखा ॥

—०—

समन्वयः

$$\begin{array}{ccc} \text{न०} & \text{न०} & \text{गु०} \\ \hline 11 & 1-1 & 11-5 \end{array}$$

(उष्णिहि) मधु यदि ननगाः ॥१॥

(उष्णिहि ७ जातौ) मध्विति यदि ननगाः द्वौ नगणौ एको गुरुश्च

भगति तदा मधुसङ्गं छ दो भवति ॥७॥

अन्वयः —

यदि ननगाः तदा मधु छन्दो भवति ।

भाषार्थः—

मधु इति यदि दो नगण और एक गुरु हो तो मधु छन्द होता है ।

“कुमारललिता सौ ग” इति पि० सू० ६।३ ॥

समन्वयः

$$\begin{array}{ccc} \text{ज०} & \text{स०} & \text{गु०} \\ \hline 151 & 115 & 5 \end{array}$$

कुमार ललिता सौ ग ॥२॥

कुमारेति सौ जगण-सगणौ ग् गुरुश्च चेत्तदा कुमारललिता ।

अन्वयः—

यदि सौ ग् तदा कुमारललिता भवति ।

भाषार्थः—

कुमारेति यदि एक पाद में १ जगण १ सगण और एक गुरु हो तो कुमारललिता छन्द होता है ॥

समन्वयः

$$\begin{array}{ccc} \text{म०} & \text{स०} & \text{गु०} \\ \hline 55 & 5 & 1155 \end{array}$$

मसौ गः स्यान्मदलेखा ॥३॥

मसाविति यदा मसौ मगण-सगणौ गः गुरुश्च भवेत्तदा मदलेखा ।

प दान्ते यतिः । (सरगैर्हसमाला ॥ मधुमति ननगाः चूडामणि-

स्तभगात् ॥ (कचित्) मधुमती नभगाः) ॥७॥

अन्वयः—

यदा स्तौ गः तदा मदलेखा स्यात् ।

भाषार्थः—

स्ताविति यदि एक स्मरण एक सगण और एक गुरु हों तो मदलेखा नामक छन्द होता है ।

—:०:—

मूलम्

भौ गिति चित्रपदा गः ॥ मो मो गो गो विद्यु-
न्माला ॥ माणवकं भात्तलगाः ॥ मनौ गौ हंसरुतमेतत्
जौ समानिका गलौ च ॥ प्रमाणिका जरौ लगौ ॥
वितानमाभ्यां यदन्यत् ॥

“चित्रपद भौ गौ” इति षि० सू० ६।५ ॥

समन्वयः

भ०   भ०   गु०
५।१-   ५।१-५५

(अनुष्टुभि) भौ गिति चित्रपदा गः ॥१॥

(अनुष्टुभि = जातौ) भाविति यदा भौ द्वौ भगणौ ग् गः गुरु-
द्वयं च भवति तदा चित्रपदा नाम छन्दो भवति । पादान्ते यतिः ॥८॥

अन्वयः—

यदा भौ ग् गः तदा चित्रपदा भवति ।

भाषार्थः—

भाविति जिसमें दो भगण तथा दो गुरु हों उसे चित्रपदा कहते हैं ।

“विद्युन्माला मौ गौ” इति पि० सू० ६।६ ॥

समन्वयः

म०   म   गु०२
५   ५   ५   ५   ५५   ५५

मो मो गो गो विद्युन्माला ॥२॥

म इति यदा मो मो द्वौ मगणौ गो गो द्वौ गुरु च स्यातां तदा
विद्युन्माला नाम छन्दः । चतुर्भिर्यतिरत्र ॥

अन्वयः—

यदा मो मो गो गः तदा विद्युन्माला भवति ।

भाषार्थः—

म इति जिसमें दो मगण तथा दो गुरु हों उसे विद्युन्माला कहते हैं ।

“माणवककीडितकं भ्तौ ल्गौ” इति पि० सू० ६ । ७ ॥

समन्वयः

भ० त० ल० गु०
५ । १-५ ५ । १-५

माणवकं भात्तलगाः ॥३॥

माणवकमिति यदि भात् भगणात् परेतलगाः तगण लघु गुरवो
भवन्ति तदा माणवकं नाम छन्दः । चतुर्भिः २ यतिः ॥

अन्वयः—

यदि भात् तलगाः तदा माणवकं भवति ।

भाषार्थः—

माणवेति जिसमें भगण से परे तगण एक लघु और एक गुरु हों उसे माणवक
कहते हैं ।

“हंसरुतं म्नौ गौ” इति प्रा० पि० सू० ६ । ८ ॥

समन्वयः

म० न० गु० २
५ ५ ५ । १-५-५

म्नौ गौ हंसरुतमेतत् ॥४॥

म्नाविति यदि म्नौ मगण-नगणौ गौ द्वौ गुरु च चेत्तत् हंसरुतं
नाम छन्दः ॥

अन्वयः—

यदि म्नौ गौ एतत् हंसरुतं छन्दो भवति ।

भाषार्थः -

स्नाविति जिसमें एक मगण एक नगण और दो गुरु हों उसका नाम हंसरुत है ।

समन्वयः $\begin{array}{c} \text{र०} \quad \text{ज०} \quad \text{गु० ल०} \\ \text{५} \mid \text{५} - \mid \text{५} \mid \text{५} - \mid \end{array}$

जौ समानिका गलौ च ॥५॥

जाविति यदि जौ रगण जगणौ गलौ गुरु-लघू च भवतस्तदा समानिका नाम छन्दः ॥

अन्वयः—

यदा जौ गलौ च तदा समानिका भवति ।

भाषार्थः—

जाविति जिसमें एक रगण एक जगण एक गुरु और एक लघु हो उसे समानिका कहते हैं ।

समन्वयः $\begin{array}{c} \text{ज०} \quad \text{र०} \quad \text{गु० ल०} \\ \text{१} \mid \text{५} \mid \text{५} \mid \text{५} - \mid \text{५} \end{array}$

प्रमाणिका जरौ लगौ ॥६॥

प्रमाणकेति यदा जरौ जगण-रगणौ लगौ लघु-गुरु च तदा प्रमाणिका नाम छन्दः । नगस्वरूपिणीत्यस्या नामान्तरं श्रुतबोध्यादौ तद्यथा 'द्वितुर्यषष्ठमष्टमं गुरु प्रयोजितं यदा ।

तदा निवेदयन्ति तां बुधा नगस्वरूपिणीम् ॥

अन्वयः—

यदा जरौ लगौ तदा प्रमाणिका भवति ।

भाषार्थः—

प्रमेति जिसमें जगण रगण लघु और एक गुरु हों उसे प्रमाणिका कहते हैं ।

“वितानमन्यत्” इति पि० सू० ५ । ८ ॥

समन्वयः $\begin{array}{c} \text{ज०} \quad \text{त०} \quad \text{गु०} \\ \text{१} \mid \text{५} \mid \text{५} - \mid \text{५} \mid \text{५} - \mid \end{array}$

वितानमाभ्यां यदन्यत् ॥७॥

वितानमिति आभ्यां समानिका-प्रमाणिकाभ्यां यदन्यदनुद्-
 ष्जातीयं छन्दः तद्वितानं नाम भवति । तत्र च केचिद्बहुधा नियमं
 विदधति । परन्तु सूत्रकृताऽनुकृत्यान्न तत्प्रमाणायामः ॥ “वितानमन्यत्”
 इति सामान्यत एव तत्सूत्रम् । यतिः पीदान्ते अनियता वा ।
 (नाराचिका तरौ लगौ ॥ नागरकं भरौ लगौ ॥ * जौं जगौ
 च सिंहलेखा ॥ ८ ॥

अन्वयः—

आभ्यां यत् अन्यत् तत् वितानं भवति ।

भाषार्थः -

विनानमिति इव समानिका तथा प्रमाणिका छन्दः से जो अन्य अवशिष्ट हो
 उसे वितान कहते हैं ।

— ० —

मूलम्

रान्नसाविह हलमुखी ॥ भुजगाशिशुभृता नौ मः ॥

— ० —

“हलमुखी नौ स्” इति पि० सू० ६ । ६ ॥

समन्वयः

$$\begin{array}{ccc} \text{र०} & \text{न०} & \text{स०} \\ \hline \text{५} & \text{१५} & \text{॥ ॥ ॥ ५} \end{array}$$

(वृ-त्यां) रान्नसाविह हलमुखी ॥ १ ॥

अथ वृहत् १ (६) जातौ इहास्मिन् शास्त्रे यदि रात् गणात्परौ
 नसौ नगण-सगणौ भवतस्तदा हलमुखी नम छन्दः स्यात् । त्रिभिः
 षट्भिश्च यतिः ॥

अन्वयः -

इह यदि रात् नसौ तदा हलमुखी भवति ।

(टि०) १ एतच्चिन्हचिन्हितमात्रे च सर्वत्र सेतुपुस्तकटिप्पणीतः पाठान्तरं
 निष्क्रान्तं ज्ञेयम् ॥

भाषार्थः—

रादिति यदि रगण से परे नगण और सगण हों तो इस छन्दशास्त्र में उरुका नाम हलमुखी कहा है।

“भुजगाशिशुभृता नौ स्” इति पि० सू० ६।७॥

समन्वयः

न० न० म०
||| · ||| - S S S

भुजगशिश्नृता नौ मः ॥२॥

भुजगेति यदि नौ द्वौ नगणौ ततो मो मगणश्च भवति तदा
भुजगशिशुभृता नाम छन्दो भवति । सप्तभिर्द्वाभ्यां च यतिः । (भद्रि-
केति रनरैरियम् ॥ भमसैर्युक्ता रुक्मवती (मणिवन्धः)

समन्वयः

$$\begin{array}{ccccccc} \text{म०} & \text{स०} & \text{ज०} & \text{गु०} \\ \hline \text{५} & \text{५} & \text{५-११} & \text{५} & \text{५} & \text{५} & \text{५} \end{array}$$

(पङ्क्तौ) म्सौ जगौ शुद्धविराडिदं मतम् ॥१॥

पङ्क्त्यां (१०) जातौ यदि म्सौ मगण-सगणौ जगौ जगण-गुरु
च भवतस्तदा शुद्धविराड् इति मतमभिप्रेतम् । पादान्ते यतिः ॥

अन्वयः

यदि म्सौ जगौ इदं शुद्धविराट् मतम् ।

भाषार्थः—

म्साविति यदि मगण सगण और जगण से परे एक गुरु हो तो शुद्धविराट्
छन्द होता है ।

‘पणवो म्नौ यगौ’ इति पि० सू० ६ । ११

समन्वयः $\begin{array}{ccccccc} \text{म०} & \text{न०} & \text{य०} & \text{गु०} \\ \hline \text{५} & \text{५} & \text{५-१} & \text{११-१५} & \text{५} & \text{५} & \text{५} \end{array}$

म्नौ यगौ चेति पणवनामेदम् ॥२॥

म्नाविति यदा म्नौ मगण-नगणौ जगौ जगण-गुरु च भवतस्तदा
पणवनामकं छन्दः । पञ्चभिः २ यतिः ।

अन्वयः—

यदि म्नौ यगौ च इति इदं पणवनाम भवति ।

भाषार्थः

म्नाविति यदि सगण नगण और यगण से परे १ गुरु हो तो वह पणव नाम
छन्द होता है ।

‘मयूरसारिणी जौ गौ’ इति पि० सू० ६ । १२

समन्वयः $\begin{array}{ccccccc} \text{र०} & \text{ज०} & \text{र०} & \text{गु०} \\ \hline \text{५} & \text{५} & \text{५} & \text{५} & \text{५} & \text{५} & \text{५} \end{array}$

जौ रगौ मयूरसारिणी स्यात् ॥३॥

जाविति यदि जौ रगण-जगणौ रगौ रगण-गुरु च भवतस्तदा
मयूरसारिणी नाम छन्दः स्यात् । पादान्ते यतिः ॥

अन्वयः

यदि जौ रगौ तदा मयूरसारिणी स्यात् ।

भाषार्थः

जाविति यदि रगण जगण रगण और गुरु हों तो उसे मयूरसारिणी छन्द
कहते हैं ।

“रुक्मवती भ्मौ सगौ” इति पि० सू० ६ । १२ ॥

समन्वयः

भ० म० स० गु०
५ ११-५ ५ ५-१ १ ५ ५

भ्मौ सगयुक्तौ रुक्मवतीयम् ॥४॥

भ्माविति यदि भ्मौ भगण-भगणौ सगाभ्यां सगण-गुरुभ्यां
युक्तौ भवतस्तदा इयं रुक्मवती नाम छन्दो भवति । पादान्ते यतिः ॥

अन्वयः—

यदि भ्मौ सगयुक्तौ इयं रुक्मवती भवति ।

भाषार्थः—

भ्माविति जिसमें भगण भगण सगण और एक गुरु हों उसे रुक्मवती छन्द
कहते हैं ।

“मत्ता भ्मौ सगौ” इति पि सू० ६ । १४ ॥

समन्वयः

म० भ० स० गु०
५ ५ ५-५ ११-१ १ ५-५

ज्ञेया मत्ता मभसगयुक्ता ॥५॥

ज्ञेयेति यदा मभसगैः भगण-भगण-सगण-गुरुभिर्युक्ता भवति
तदा मत्ता ज्ञेया । चतुर्भिः षड्भिश्च यतिः ॥

अन्वयः—

मभसगयुक्ता मत्ता ज्ञेया ।

भाषार्थः—

ज्ञेयेति जिसमें मगण-भगण-सगण और गुरु हों उसे मत्ता छन्द कहते हैं ।

समन्वयः

$$\begin{array}{ccccccc} \text{भ०} & & \text{म०} & & \text{स०} & & \text{गु०} \\ \hline \text{५} & | & \text{५} & | & \text{५} & | & \text{५} \end{array}$$

चम्पकमाला चेद्भमसाद्भगः ॥६॥

चम्पकेति चेद्यदि भमसाद् भगण-भगण सगणात् गो गुरुर्भवति तदा चम्पकमाला नाम छन्दः स्यात् । पञ्चभिः २ यतिः ॥ इयं (६।१२) सूत्रोक्ता (पृ० ७५ प० ८) रुक्मवत्येव यतिभेदेन भिन्नतयोपन्यस्ता । तदुक्तं श्रुतबोधे

तन्वि ! गुरु स्यादाद्यचतुर्थं पञ्चमषष्टं चान्त्यमुपान्त्यम् ।

इन्द्रियवाणैर्यत्र विरामः सा कथनीया चम्पकमाला ॥

अन्वयः—

चेत् भमसात् गः तदा चम्पकमाला भवति ।

भाषार्थः—

चम्पेति यदि भगण-भगण और सगण से परे एक गुरु हो तो उसे चम्पकमाला कहते हैं ।

समन्वयः

$$\begin{array}{ccccccc} \text{न०} & \text{र०} & & \text{ज०} & \text{गु०} \\ \hline | & | & | & | & | & | & | \end{array}$$

नरजगैर्भवेन्मनोरमा ॥७॥

नेति यदि नरजगैः नगण-रगण-जगण-गुरुभिः रचिता भवेत्तदा मनोरमा नाम छन्दो भवति । अत्रापि पादान्ते एव यतिः ॥१०॥

अन्वयः—

नरजगैः मनोरमा भवेत् ।

भाषार्थः—

नरेति जिसमें नगण रगण जगण और एक गुरु हो उसे मनोरमा कहते हैं ।

“उपस्थिता त्जौ जगौ” ६। १५ इति पि० सू०

समन्वयः

$$\begin{array}{ccccccc} \text{त०} & & \text{ज०} & & \text{ज०} & & \text{गु०} \\ \text{५} & \text{५} & \text{१-१} & \text{५} & \text{१-१} & \text{५} & \text{१-५} \end{array}$$

तजौ जो गुरुण्यमुपस्थिता ॥८॥

तजाविति तजौ तगण-जगणौ जो जगणश्च गुरुणा सह स्युः तदेयमु-
पस्थिता उक्ता मुनिना । पादे यतिः २+८ इत्येके (दीपकमाला चेद्भमौ
जगौ ॥ ज्ञेया हंसी भभनगयुक्ता ॥ त्रिसगा अपि मेघवितानम् ।
रश्च सौ सगुरुर्मणिरागः ॥

अन्वयः—

यदि तजौ जो गुरुणा तदा उपस्थिता भवति ।

भाषार्थः—

तजाविति जिसमें एक तगण दो जगण और एक गुरु हो उसे उपस्थिता कहते हैं

—•—

(मूलम्)

स्यादिन्द्रवज्रा यदितौ जगौ गः। उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततोगौ
अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः।
इत्थं किलान्यास्वपि मिश्रितासु स्मरन्ति जातिष्विदमेव
नाम ॥

मान्द्रपदं भ्तौ नगलघुभिश्चानजजलगैर्गदिता सुमुखी ॥
दोधकवृत्तमिदं भभभाद्गौ ॥ शालिन्युक्ता म्तौ तगौ-
गोऽब्धिलोकैः॥ वातोर्मियं कथिता भ्मौ तगौ गः ॥ पञ्च-
रसैः श्रीर्भतनगगैः॥ भ्मौ न्लौ गः स्याद्भ्रमरविलसितम् ।
रान्नराविह रथोद्धता लगौ॥ स्वागेततिरनभाद्गुरुयुग्मम् ।

ननसगगुरुरचिता वृत्ता ॥ ननरलगुरुभिश्च भद्रिका ॥
 श्येनिका रजौ रलौ गुरुर्यदा । मौक्तिकमाला यदि
 भतनाद्गौ ॥ उपस्थितमिदं जसौ ताद्गकारौ ॥

—:०:—

“इन्द्रवज्रा तौ जगौ ग्” ६ । १६ इति पि० सू०

समन्वयः   त०   त०   ज०   गु० गु०
                            $\underbrace{S \ S \ 1-S \ S \ 1-1 \ S \ 1-S \ S}$

(त्रिष्टुभि) स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः ॥१॥

(त्रिष्टुभि(१)जातौ) स्यादिति यदि तौ द्वौ तगणौ जगौ जगण-

गुरु गो गुरुश्च भवति तदा इन्द्रवज्रा नाम छन्दः स्यात् । ५ । ६ यतिः ॥

अन्वयः—

यदि तौ जगौ गः तदा इन्द्रवज्रा स्यात् ।

भाषार्थः—

स्यादिति यदि दो तगण एक जगण और दो गुरु हों तो इन्द्रवज्रा नामक छन्द होता है ।

“उपेन्द्रवज्रा उत्तौ जगौ ग्” ६ । १७ इति पि० सू०

समन्वयः   ज०   त०   ज०   गु०
                            $\underbrace{1 \ S \ 1-S \ S \ 1-1 \ S \ 1-S \ S}$

उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ ॥२॥

उपेन्द्रेति यदि जतजा जगण-तगण जगणास्ततोऽग्रतो गौ द्वौ

गुरु भवतस्तदा उपेन्द्रवज्रा नाम छन्दो भवति । ५ । ६ यतिः ॥

अन्वयः—

यदि जतजाः ततः गौ तदा उपेन्द्रवज्रा भवति ।

भाषार्थः—

उपेति यदि जगण तगण और जगण से परे दो गुरु हों तो उपेन्द्रा नामक क्रन्द होता है ।

“आद्यन्तावुपजातयः” ६। १७ इति फि० सू०

समन्वयः

ज० त० ज० गु०२ त० त० ज० गु०२
 1 5 1-5 5 1 1 5 1-5 5-5 5 1-5 5 1-5 5 1-5 5

अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः ॥

अनन्तरेति अनन्तरशब्देन पाश्चात्यवृत्तद्वयमिन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्राख्यं गृह्यते । यासाम् इमौ यदीयौ पादौ अनन्तरमुदीरिते अनन्तरोदीरिते ते च ते लक्ष्मणी लक्षणे भजतः तौ अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ स्यातां (जातौ द्विवचनं नेत्रादीनां द्विष्टा जातिरिति न्यायात्) ता उपजातय उपजाति-नामकानि वृत्तानि उच्यन्ते ॥

इत्थं किलान्यास्वपि मिश्रितासु स्मरन्ति जातिष्विदमेव नाम ॥३॥

इत्थमिति अनेन प्रकारेण अन्यास्वपि जातिषु जगत्यादिषु सर्वासु यथासम्भवं मिश्रितासु मिलितासु सतोषु पूर्वाचार्या इदमेव नाम स्मरन्ति । यथा कुमारसम्भवे “अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा” “हिमालयो नाम नगाधिराजः” अत्र स्मरन्तीत्यनेन कविप्रयोगानुरोधेन मिश्रणं विवक्षितमिति सूचितम् । परस्परपादमिश्रणे चतुर्दश्या भेदाः तथा चोक्तम् । एकत्र पादे चरणद्वये वा पादत्रये वाऽन्यतरः स्थितश्चेत् । तयोरिहान्यत्र तदोहनोयाश्चतुर्दशोक्ता उपजातिभेदाः ॥

अन्वयः—

यदीयौ पादौ अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ स्यातां ता उपजातयो भवन्ति । इत्थं किल अन्यासु अपि जातिषु मिश्रितासु सर्वाषु इदम् एव नाम स्मरन्ति ।

भाषार्थः—

अनन्तरेति जिसके पादों में पूर्वोक्त इन्द्रवज्रा तथा उपेन्द्रवज्रा के लक्षण मिश्रित हो जाय वह उपजाति छन्द कहलाता है । इस तरह जहां और भी जगत्यादि जातिएं मिली हुई दीख पड़ें वहां भी विद्वान् लोक इसी (उपजाति) नाम से स्मरण करते हैं । जैसे रत्नसंग्रह में उदाहरण दिया है । महाकविप्रयोगों के अनुरोध से ही मिश्रण होता है यह “स्मरन्ति” इस पद का अभिप्राय है ॥

समन्वयः भ० त० न० गु० ल०

$$\begin{array}{ccccccc} \sim & \sim & \sim & \sim & \sim & \sim & \sim \\ 5 & 1 & 1 & 5 & 5 & 1 & 1 & 1 & 1 & 5 & 1 \end{array}$$

सान्द्रपदं भ्तौ नगलघुभिश्च ॥४॥

सान्द्रेति भ्तौ भगण-तगणौ नगलघुभिः नगण-गुरु-लघुभिश्च युतौ स्यातां तदा सान्द्रपदं नाम छन्दो भवति । पादे यतिः ॥

अन्वयः—

यदि भ्तौ नगलघुभिर्युतौ तदा सान्द्रपदं भवति ।

भाषार्थः—

सान्द्रेति जिसमें भगण और तगण, नगण-गुरु और लघु से युक्त हों उसे सान्द्रपद वृत्त कहते हैं ।

सुमुखी नृजौ जलौ ग् ॥ २ ॥ इति प्राकृतपैङ्गले सू०

समन्वयः न० ज० ज० ल० गु०

$$\begin{array}{ccccccc} \sim & \sim & \sim & \sim & \sim & \sim & \sim \\ 1 & 1 & 1 & 5 & 1 & 5 & 1 & 1 & 5 \end{array}$$

नजजलगैर्गदिता सुमुखी ॥५॥

नेति नजजलगैः नगण जगण-जगण-लघु गुरुभि कल्पा सुमुखी नाम कथिता ॥

अन्वयः—

नजजलगैः सुमुखी गदिता ।

भाषार्थः---

नेतिजिसमें एक नगण दो जगण एक लघु और एक गुरु हों उसे सुमुखी छन्द कहते हैं।

“दोधकं भौ भौ ग्” ६। १६ इति पि० सू०

समन्वयः

भ० भ० भ० गु० २

५ १ ५ १ ५ १ ५ ५

दोधकवृत्तमिदं भभभाद्रौ ॥ ६॥

दोधकेति यदि भभभात् भगणत्रयात् गो द्वौ गुरु भवतस्तदा इदं दोधकं नाम वृत्तं स्यात् । पादान्ते यतिः ॥

अन्वयः--

चेत् भभभात् गो इदं दोधकवृत्तं कथितम्

भाषार्थः---

दोधकेति जिसमें तीन भगणों से परे दो गुरु हों वह दोधक नामक वृत्त होता है।

“शालिनी स्तौ तगौ समुद्रमृषयः” (४-७यतिः) ६। २० इति पि० सू०

समन्वयः

म० त० त० गु० गु०

५ ५ ५-५ ५ १-५ ५ १-५ ५

शालिन्युक्ता स्तौ तगौ गोब्धिलोकैः ॥ ७॥

शालिनीति यदि स्तौ भगण-तगणौ तगौ गः तगणौ द्वौ गुरु च भवतः अथ च अब्धिलोकैः चतुर्भिः सप्तभिश्च अक्षरैर्यतिर्भवति तदा शालिनी नाम उक्ता । अत्र छन्दसि चतुर्वर्णैर्भ्यः एका यतिः कार्या, ततः सप्तवर्णैर्भ्यो द्वितीया यतिर्विधेया । परमत्र यदि यतिर्न स्यात् तदा छन्दोऽप्यलीकम् ॥

अन्वयः---

यदि स्तौ तगो गः, अब्धि लोकैः यतिः तदा शालिनी उक्ता ।

भाषार्थः—

शालिनीति जिसमें एक भगण दो तगण और दो गुरु हों और चार तथा सात अक्षरों के अन्त में यति (विगम) हो वह शालिनी नामक छन्द होता है ।

“वातोर्मी भौ तौ ग् चतुःस्वरा” ६।२० इति पि० सू०

समन्वयः

म० भ० त० गु०गु०
 S S S-S I I S S I-S--S

वातोर्मीयं गदिता भौ तौ गः ॥८॥

वातोर्मीति यदि भौ भगण-भगणौ तौ तगण-गुरु गो गुरुश्च भवति तदा इयं वातोर्मी नाम । ४ । ७ यतिः

अन्वयः—

यत्र भौ तौ गः इयं वातोर्मी गदिता ।

भाषार्थः—

वातोर्मीति जिसमें भगण भगण तगण और दो गुरु हों । तथा चार और सात अक्षरों के अन्त में यति हो उसे वातोर्मी कहते हैं ।

समन्वयः

भ० त० न० गु०२
 S I I S S I I I I--S S

पञ्चरसैः श्रीर्भतनगैः स्यात् ॥९॥

पञ्चेति यदि पञ्चरसैः पञ्चभिः षड्भिश्च यतिर्भवति भतनगैः भगण-तगण-नगणैर्गुरुभ्यां च रचिता भवति तदा श्रीर्नाम छन्दः स्यात् । ५।६ यतिः

अन्वयः—

यत्र पञ्चरसैः यतिः, भतनगैः रचिता श्रीः स्यात् ।

भाषार्थः—

पञ्चेति जिसमें पांच और सात अक्षरों के अन्त में यति हो तथा भगण तगण नगण और दो गुरुओं से बना हो उसे श्री छन्द कहते हैं ।

“भ्रमरविलसितं भ्रौ न्लौ ग्” ६।२१ इति पि० सू०

समन्वयः

म० भ० न० ल० गु०
 $\overbrace{S} \quad \overbrace{S} \quad \overbrace{S-} \quad \overbrace{S} \quad \overbrace{1-1} \quad \overbrace{1-1} \quad \overbrace{S}$
 भ्रौ न्लौ गः स्याद् भ्रमरविलसिता ॥१०॥

भ्राविति यदि भ्रौ मगण-भगणौ न्लौ नगण-लघु गो गुरुश्चेति
 भवति तदा भ्रमरविलसिता नाम स्यात् । ४ । ७ यतिः

अन्वयः--

यदि भ्रौ न्लौ गः तदा भ्रमरविलसिता स्यात् ।

भाषार्थः--

भ्राविति जिसमें मगण भगण नगण लघु और गुरु हों उसे भ्रमरविलसिता कहते हैं ।

“रथोद्धता नौ लौ ग्” ६ । २२ इति पि० सू०

समन्वयः

र० न० र० ल० गु०
 $\overbrace{S} \quad \overbrace{S} \quad \overbrace{1-1} \quad \overbrace{1-5} \quad \overbrace{S} \quad \overbrace{1-5}$

रान्नराविह रथोद्धता लगौ ॥११॥

रादिति इह छन्दोजातौ यदि रात् रगणात्परौ नरौ नगण-रगणौ
 लगौ लघु-गुरु च भवतस्तदा रथोद्धता नाम । पादे यतिः ॥

अन्वयः--

इह चेत् रात् नरौ लगौ च तदा रथोद्धता भवति ।

भाषार्थः--

रादिति यदि रगण सं परं नगण रगण लघु और गुरु हों तो रथोद्धता छन्द
 होता है ।

“स्वागता नौ भौ ग्” ६ । २३ इति पि० सू०

समन्वयः

र० न० भ० गु०
 $\overbrace{S} \quad \overbrace{S} \quad \overbrace{1-1} \quad \overbrace{1-5} \quad \overbrace{1-5} \quad \overbrace{S}$

स्वागतेति रनभाद्गुरुयुग्मम् ॥१२॥

स्वागतेति यदि रनभात् रगण-नगण-भगणात् गुरुयुग्मं द्वौ गुरु
भवतरतदा स्वागतेति छन्दो भवति । पादे यतिः ॥

अन्वयः—

चेत् रनभात् गुरुयुग्मं स्वागता इति भवति ।

भाषार्थः—

स्वागतेति रगण नगण और भगण से परे दो गुरु हों तो स्वागता छन्द होता है ।

‘वृत्ता नौ सौ ग्’ ६ । २४ इति पि० सू०

समन्वयः

न० न० स० गु० २
||| - ||| - ||| ५ - ५ ५

ननसगगुरुरचिता वृत्ता ॥१३॥

नेति ननसगगुरुभिः नगण-नगण-सगण-गुरु-गुरुभी रचिता वृत्ता

नाम छन्दः । ४।५ यति ॥ इयम्पृथ्वीत्यपि कैश्चिदुच्यते । पृथ्वीति अत्य
प्रधां (२४० २ सू० १७) छन्देन्तरमपि वक्ष्यते । अस्य वृत्तेति तस्य
पृथ्वीति च नामैव सूत्रकृन्मतम् ॥

अन्वयः—

ननसगगुरुरचिता वृत्ता भवति ।

भाषार्थः—

नेति यदि दो नगण एक सगण और दो गुरु हों तो वृत्ता नामक छन्द होता है

“भद्रिका नौ लौ ग्” इति प्रा० पि० सू० ॥१३॥

समन्वयः

न० न० २० ल० गु०
||| - ||| - ५ ५ - ५ ५

ननरलगुरुभिश्च भद्रिका ॥१४॥

नेति ननरलगुरुभिः नगण-नगण-रगण-लघु-गुरुभिः क्लृप्ता

भद्रिका नाम छन्दो भवति । पादे यतिः । चन्द्रकेति नामान्तरं कचिदस्य ।

तदपि सूत्रानुक्कलं न । चन्द्रिकानामकपृथक्छन्दसः (अ० ज० श्लो० ६ सू० ६)
तेनोक्तेः ॥

अन्वयः—

ननरलगुरुभिः च भद्रिका भवति

भाषार्थः—

नेति जिसमें दो नगण एक रगण एक लघु और एक गुरु हो वह भद्रिका नामक
वृत्त होता है ।

‘श्येनी जौ लौ ग्’ ६।२६ “विलासिनी जौ जगौ ग्” ६।२७
इति पि० सू०

समन्वयः

र० ज० र० ल० गु०
५ १ ५ - १ ५ १ ५ १ ५

श्येनिका रजौ रलौ गुर्यदा ॥१५॥

श्येनिकेति एवं यदा रजौ रगण-जगणौ रलौ-रगण-लघु गुरुश्च
तदा श्येनिका नाम छन्दः स्यात् । पादे यतिः ॥ वेतिकेति नामान्तरं क्वचित्
सूत्रानुक्कलं त्विदमेव पैङ्गले “विलासिनी जौ जगौ ग्” ॥६।२७ इत्य-
धिकमपि दृश्यते ॥

अन्वयः—

यदा रजौ रलौ गुरुः च तदा श्येनिका भवति ।

भाषार्थः —

श्येनिकेति जब रगण जगण रगण लघु और गुरु हो तब श्येनिका छन्द होता है ।

“उपस्थितं जसौ लौ ग्” इति पि० सू० ६।२५ ॥

समन्वयः

ज० स० त० गु० २
१ ५ ५ - १ ५ ५ ५ १ ५ ५

उपस्थितमिदं जसौ ताद्वकारौ ॥१६॥

उपेति यदा जसौ जगण सगणौ ततः तात् तगणात्परौ गकारौ द्वौ गुरु
 च भवतस्तदा उपस्थितमिदं छन्दः स्यात् । पदे यतिः ॥ मः सो जो
 वेतिका रजौ गुरुर्यदा ॥ जौ जगौ गुरुणेयमुपस्थितोक्ता ॥ मौक्तिक-
 माला यदि भतनाद्गौ ॥ उपचित्रमिदं सससा लगौ ॥ कुपुरुष-
 जनिता ननौ गौ गः ॥ अनवसिता न्यौ भगौ गु यदन्ते ॥

अन्वयः—

यदा जसौ तात् गकारौ च तदा इदमुपस्थितं भवति ।

भाषार्थः—

उपेति जब जगण सगण तगण से परे दो गुरु हों तब उपस्थित नामक वृत्त होता है ।

(मूलम्)

चन्द्रवर्त्म गदितं तु रनभसैः ॥ जतौ तु बंशस्थमुदी-
 रितं जरौ ॥ स्यादिन्द्रबंशा ततजैरसंयुतैः ॥ इह तोट-
 कमम्बुधिसैः प्रथितम् ॥ द्रुताविलम्बितमाह नभौ भरौ ॥
 वसुयुगविरतिनौ म्यौ पुटोऽयम् ॥ प्रमुदितवदना
 भवेन्नौ ररौ ॥ नयसहितौ न्यौ कुसुमविचित्रा ॥
 रसैर्जसजसा जलोद्धतगतिः ॥ भुजंगप्रयातं भवेद्यै-
 श्वतुर्भिः ॥ रैश्चतुर्भिर्युता स्रग्विणी संमता ॥ भुवि
 भवेन्नभजरैः प्रियंवदा ॥ त्यौ त्यौ मणिमाला छिन्न
 गुहवक्त्रैः ॥ धीरैरभाणि ललिता तभौ जरौ ॥ जजाविह
 मौक्तिकदाम जजौ च ॥ विभावरी तु सा जरौ जरौ

यतः ॥ प्रमिताक्षरा सजसमैरुदिता ॥ ननभरसाहिता-
ऽभिहितोज्ज्वला ॥ पञ्चाश्वैश्छिन्ना वैश्वदेवी ममौ यौ ॥
अब्ध्यङ्गैर्जलधरमाला म्भौ स्मौ ॥ इह नवमालिनी
नजपरौ भ्यौ ॥ स्वरशराविरतिर्ननौ ररौ प्रभा ॥
भवति नजावथ मालती जरौ ॥ इति वद तामरसं
न जजाद्यः ॥

“चन्द्रवर्त्म नौ भ्सौ” इति प्रा० पै० सू० १

समन्वयः

र० न० भ० स०
५ १ ५-१ १ १-५ १ १ १ ५

(जगत्याम्) ॥ चन्द्रवर्त्म गदितन्तु रनभसैः । १॥

[जगत्याम् १२ जातौ] रनभसैः रश्च नश्च भश्च सश्च रनभसा
रगण नगण-भगण-सगणास्तैः कृतं चन्द्रवर्त्मति नाम छन्दः गदितं कथित-
म् ४ । ८ यतिः ॥

अन्वयः—

रनभसैः तु चन्द्रवर्त्म गदितम् ।

भाषार्थः—

चन्द्रेति यदि रगण नगण भगण ओर सगण हों तो आचार्यों ने चन्द्रवर्त्म
छन्द कहा है ।

“वंशस्था ज्तौ ज्रौ” इति पि० सू० ६ । २६ ॥

समन्वयः

ज० त० ज० र०
१ ५ १-५ ५ - १ ५ १ ५ १ ५

जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ ॥ २॥

जेति यदि जश्च तश्च जतौ जगण-तगणौ तु पुनः जरौ जगण-
रगणौ च भवतस्तदा वंशस्थं नाम छन्दः उदीरितं कथितम् । पादे यतिः
अन्वयः —

जतौ जरौ तु वंशस्थम् उदीरितम् ।

भाषार्थः—

जताविति यदि जगण तगण जगण और रगण हों तो वंशस्थ कहते हैं ।

“इन्द्रवंशा तौ ज्रौ” इति पि० सू० ६ । ३० ॥

समन्वयः

त० त० ज० र०
५ । ५-५ ५ ।-५ ५ ।-५ ५ । ५

स्यादिन्द्रवंशा ततजै रसंयुतैः ॥३॥

स्यादिति रसंयुतैः अन्ते रगणेन संयुक्तैः ततजैः तगण-तगण-
जगणैः इन्द्रवंशा स्यात् । पादे यतिः ॥

अन्वयः—

रसंयुतैः ततजैः इन्द्रवंशा स्यात् ।

भाषार्थः—

स्यादिति रगण से युक्त दो तगण और एक जगण हो तो इन्द्रवंशा छन्द होता है ॥

“तोटकं सः” इति पि० सू० ६ । ३२ ॥

समन्वयः

स० स० स० स०
॥ ५-॥ ५ ॥ ५ । ५

इह तोटकमम्बुधिसैः प्रथितम् ॥४॥

इहेति इह छन्दोजातौ अम्बुधिसैः चतुर्भिः सगणैः तोटकं
प्रथितम् । ६ । ६ यतिः ॥

अन्वयः—

इह अम्बुधिसैः तोटकं प्रथितम् ।

भाषार्थः—

इहेति यहां जिसमें चार सगण हों वह तोटक नाम से प्रसिद्ध होता है ।

(टि०) १ चत्वारः सगणा इति भादः ।

“द्रुतविलम्बितं नभौ भ्रौ” इति पि० सू० ६। ३१ ॥

समन्वयः   न०   भ०   भ०   र०
 ॥ १ ॥ ५   ॥ १ ॥ ५   ॥ १ ॥ ५   ॥ ५
 द्रुतविलम्बितमाह नभौ भ्रौ ॥५॥

द्रुतेति यदा नभौ नश्च भश्चेति नगण भगणौ भरो भगण-रगणौ
 च भवतस्तदा द्रुतविलम्बितमाह उक्तवन् मुनिः । (पादे यतिः) तथा
 च सूत्रं ‘द्रुतेति’

अन्वयः—

चेत् नभौ भ्रौ द्रुतविलम्बितम् आह ।

भाषार्थः—

द्रुतेति १ नगण २ भगण और १ रगण हों तो उसे मुनि ने द्रुतविलम्बित नाम से कहा है ।

“पुटो नौ म्यौ वसुसमुद्रः” इति पि० सू० ६। ३३ ॥

समन्वयः   न०   न०   म०   य०
 ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ ५   ५   ५-१ ५ ५
 वसुयुगविरतिर्नौ म्यौ पुटोऽयम् ॥६॥

वस्विति यदि नौ द्वौ नगणौ म्यौ मगण यगणौ च यत्र ।
 वसवोऽष्टौ युगानि चत्वारि च तैर्यतिर्यत्र, सोऽयं पुटो नाम छन्दः ॥

अन्वयः—

चेत् नौ म्यौ वसुयुगविरतिः अयं पुटो भवति ।

भाषार्थः—

वसु इति यदि दो नगण एक मगण और एक यगण हो और आठ तथा चार
 अक्षरों के अन्त में यति हो तो पुटनामक छन्द होता है ।

“चञ्चलादिका नौ रौ” इति सू० ६। ३७ ॥

समन्वयः   न०   न०   र०   र०
 ॥ १ ॥ १-॥ १ ॥ ५   ५   ५   ५
 प्रमुदितवदना भवेनौ रौ ॥७॥

(टि०) १ यतिस्थानम् = १ ४ इत्यर्थः ।

प्रमुदितेति नौ द्वौ नगणौ ररौ द्वौ रगणौ च यत्र भवतः सा प्रमुदितवदना नाम भवेत् । पादे यतिः ॥ पैङ्गले तु “चञ्चलाक्षिका इति नाम्नोक्ता ॥

अन्वयः—

यदि नौ ररौ तदा प्रमुदितवदना भवेत् ।

भाषार्थः—

प्रेति दो नगण और दो रगण हों तो प्रमुदितवदना छन्द होता है । परन्तु पिङ्गलाचार्य ने इसे चञ्चलाक्षिका कहा है ।

“कुसुमाविचित्रा न्यौ न्यौ” ६ । ३६ ॥

समन्वयः   न०   य०   न०   य०
                   | | | | ५   ५ | | | | ५ ५

नयसहितौ न्यौ कुसुमविचित्रा ॥ ८ ॥

नेति यत्र न्यौ नगण यगणौ नयसहितौ नगण-यगणसंयुक्तौ स्यातां सा कुसुमविचित्रा नाम स्यात् । पादे यतिः ॥ ‘ततं नौ औ ६ । ३५ इत्यधिकमुक्तं पैङ्गले ॥

अन्वयः--

नयसहितौ न्यौ कुसुमविचित्रा भवति ।

भाषार्थः -

नेति नगण और यगण से युक्त नगण और यगण हों तो कुसुमविचित्रा छन्द होता है ।

जलोद्धतगतिर्जसौ जसौ रसैर्तव इति पि० सू० ६ । ३७ ॥

समन्वयः   ज०   स०   ज०   स०
                   | ५ | | | ५ | ५ | | | ५

रसैर्जसजसा जलोद्धतगति ॥ ६ ॥

(टि० ११ वसुयुगविरतिर्ननौरौ प्रमेति मल्लिनाथः । नयुगयुगजं तु गौरी मतेति कौमुदीकारः । २ यतिस्थानम् (६।६) इत्यर्थः ।

रसैरिति यत्र रसैः षड्भिः २ यतिः । तथा जसजसा जगण
सगण-जगण-सगणाः स्युः सा जलोद्धतगतिर्नाम छन्दः ॥

अन्वयः—

चेत् जसजसा रसैः (यतिः) जलोद्धतगतिः भवति ।

भाषार्थः—

रसैरिति जगण-सगण से परे पुनः जगण-सगण हों । और छः २ अक्षरों के
अन्त में यति हो तो जलोद्धतगति नामक छन्द होता है ।

भुजङ्गप्रयातं यैः इति पि० सू० ६ । ३८ ॥

समन्वयः   य० य०   य० य०
                 १ ५ ५-१ ५ ५-१ ५ ५

भुजङ्गप्रयातं भवेद्यैश्चतुर्भिः ॥१०॥

भुजङ्गेति चतुर्भिः यैः यगणैर्भुजङ्गप्रयातं नाम छन्दो भवेत् । ६।६ यतिः

अन्वयः—

यैः चतुर्भिः भुजङ्गप्रयातं भवेत् ।

भाषार्थः—

भुजङ्गेति यदि चार यगण हों तो भुजङ्गप्रयात छन्द होता है ।

स्रग्विणी रैः इति पि० सू० ६ । ३९ ॥

समन्वयः   र० र०   र० र०
                 ५ १ ५-५ १ ५-५ १ ५-५ १ ५

रैश्चतुर्भिर्युता स्रग्विणी संमता ॥११॥

रैरिति चतुर्भि रैः रगणैः युता स्रग्विणी सम्मता अभिमता
मुनेः । पादे यतिः ॥ तथाच सूत्रम् ॥ “स्रग्विणी रः” ६।३९ इति

अन्वयः—

चतुर्भिः रैः युता स्रग्विणी संमता ।

(टि०) १-२ चत्वार इति भावः ।

भाषार्थः—

रैरिति जिसमें चार रगण हों उसे स्रग्विणी नाम से कहा है ।

प्रियंवदा न्मौ औ प्रा० पै० सू०

समन्वयः   न०.   भ०   ज०   र०
 ॥ १-५ ॥ १ ॥ ५ ॥ १-५ ॥ ५

भुवि भवेन्नभजरैः प्रियंवदा ॥१२॥

भुवीति नभजरैः नगण—भगण—जगण रगणैः भुवि पृथिव्यां
 प्रसिद्ध प्रियंवदेति नाम छन्दो भवेत् । पादे यतिः ॥

अन्वयः—

नभजरैः भुवि प्रियंवदा भवेत् ।

भाषार्थः—

भुवीति जिसमें नगण भगण जगण और रगण हों वह पृथिवी में प्रियंवदा
 नाम से प्रसिद्ध है ।

मणिमाला त्यौ त्यौ इति प्रा० पि० सू०

समन्वयः   त०   य०   त०   य०
 ५ ५ १-१ ५ ५-५ ५ १-५ ५

त्यौ त्यौ मणिमाला छिन्ना गुहवक्त्रैः ॥१३॥

त्याविति यत्र त्यौ तगण—यगणौ त्यौ पुनः तगण-यगणौ च
 स्यातां सा मणिमाला नाम । परं गुहवक्त्रैः छिन्ना गुहः कार्तिकेयस्तस्य
 कत्राणि मुखाणि षट् तत्संख्यया यतिर्विधेयेत्यर्थः ॥

अन्वयः—

यत्र त्यौ त्यौ गुहवक्त्रैः छिन्ना सा मणिमाला भवति ।

भाषार्थः—

त्याविति जिसमें तगण—यगण से परे तगण-यगण हों, और गुह अर्थात्
 कार्तिकेय के मुख अर्थात् छः से परे यति हो, तो मणिमाला छन्द होता है ।

“ललिता तभौ जौ” इति प्रा० पै० सू०

समन्वयः   त०   भ०   ज०   र०
                  ५ ५ १-५ १ ॥ ५ ६-५ १ ५

धीरैरभाणि ललिता तभौ जरौ ॥१४॥

धीरैरिति यत्र तभौ तगण—भगणौ जरौ जगण-रगणौ च स्यातां
 सा धीरैर्मनीषिभिः ललिता इति अभाणि उक्ता । पादे यतिः ॥

अन्वयः—

चेत् तभौ जरौ धीरैः ललिता अभाणि ।

भाषार्थः—

धीरैरिति यदि तगण भगण जगण और रगण हों तो धीर पुरुषों ने उस
 छन्द का नाम ललिता कहा है ।

“मौक्तिकदाम जः” इति प्रा० पै० सू०

समन्वयः   ज०   ज०   ज०   ज०
                  १ ५ १-१ ५ १-१ ५ १ ५ १

जजाविह मौक्तिकदाम जजौ च ॥१५॥

जेति यत्र जजौ जजौ चत्वारो जगणाः तत् मौक्तिकदाम नाम
 छन्दः इह अस्मिन् शास्त्रे स्यात् । पादे यतिः ॥

अन्वयः—

चेत् जजौ जजौ च इह मौक्तिमदाम भवति ।

भाषार्थः—

जेति जिस वृत्त में चारों जगण हों उसे इस छन्दःशास्त्र में मौक्तिकदाम
 वृत्त कहा है ।

समन्वयः   ज०   र०   ज०   र०
                  १ ५ १-५ १ ५ १-५ १ ५

विभावरी तु सा जरौ जरौ यतः ॥१६॥

(टि०) १ चत्वार इत्यभिप्रायः

विभेति यतो यत्र (सार्वविभक्तिकस्तसिः) जरौ जगण—रगणौ
तु पुनः जरौ जगण—रगणौ भवतः सा विभावरी नाम । ६ । ६ यतिः
स्वमोचचामरमस्थैव नामान्तरम् ॥ (पृ० ६८ । प० ४)

अन्वयः—

यतः जरौ जरौ सा विभावरी भवति ।

भाषार्थः—

विभेति जिस वृत्ता में जगण-रगण से परे पुनः जगण-रगण हों उसे विभावरी
वृत्ता कहते हैं ।

“प्रमिताक्षरा स्जौ सौ” इति पि० सू० ६ । ४०

$\frac{\text{स०}}{115} \frac{\text{ज०}}{15} \frac{\text{स०}}{1-15} \frac{\text{स०}}{15}$

प्रमिताक्षरा सजससैरुदिता ॥१७॥

प्रमितेति सगण—जगण—सगण—सगणैः प्रमिताक्षरा नाम
उदिता कथिता ।

अन्वयः—

सजससैः प्रमिताक्षरा उदिता ।

भाषार्थः—

प्रमितेति सगण—जगण से परे दो सगण और हों तो उसका नाम प्रमित-
क्षरा बहा है ।

“महोज्ज्वला नौ भ्रौ” इति प्रा० पै० सू०

मन्वयः $\frac{\text{न०}}{111-111-5} \frac{\text{न०}}{11-5} \frac{\text{भ०}}{1-5} \frac{\text{र०}}{15}$

ननभरसहिता ऽभिहितोज्ज्वला ॥१८॥

नेति नगण—नगण-भगण-रगणैः या सहिता सा उज्ज्वला
अभिहिता कथिता मुनिनेति शेषः ॥

अन्वयः—

ननभरसहिता उज्ज्वला अभिहिता ।

भाषार्थः

नेति जिसमें प्रथम दो नगण और अनन्तर में १ भगण और १ राण हों उसका नाम उज्ज्वला कहा है ।

“वैश्वदेवी मौ याविन्द्रियऋषयः” इति प्रा० पि० सू०

समन्वयः

म० म० य० य०
५ ५ ५-५ ५ ५-५ ५ ५-५ ५ ५

पञ्चाश्वैशिङ्गना वैश्वदेवी ममौ यौ ॥१६॥

पञ्चेति यत्र ममौ द्वौ भगणौ ततो यौ द्वौ यगणौ च स्यातां सा वैश्वदेवी । परन्तु पञ्चाश्वैशिङ्गना पञ्चाक्षरैः प्रथमा यतिः ततोऽश्वैः समभिर्द्वितीया यतिः कार्या ॥

अन्वयः—

चेत् ममौ यौ पञ्चाश्वैः छिन्ना वैश्वदेवी भवति ।

भाषार्थः—

पञ्चेति जिसमें प्रथम दो भगण हों और अनन्तर में दो यगण हों तथा पांच और सात अक्षरों के अन्त में यति (विराम) हो उस छन्द का नाम वैश्वदेवी होता है ।

“जलधरमाला म्भौ स्मौ समुद्रवसवः” इति प्रा० पि० ०

समन्वयः

म० भ० स० म०
५ ५ ५-५ १ १-१ ५ ५-५ ५ ५

अवध्यङ्गैः स्याज्जलधरमाला म्भौ स्मौ ॥२०॥

अवधीति यत्र अवध्यश्चत्वारोऽङ्गान्यष्टौ अत्राङ्गशब्देन (यमनिय-
मासन—प्राणायाम—प्रत्याहार—ध्यान—धारणा—समाधयो योगाङ्गानि
गृह्यन्ते) तैर्विरामः तथा म्भौ भगण भगणौ स्मौ सगण—भगणौ च स्या-

(टि०) १ यतिस्थानम् पञ्च पदं च (तदुत्तरम्) २ यति स्थानं ४-८ उत्तरम् ॥

तां सा जलधरमाला नाम छन्दो भवति । प्रा० पैङ्गले तु गाथाभेदत्वेन
 “जलधरमाला भौ स्मौ समुद्रवसव” इति सू० उक्तम् ।

अन्वयः—

भौ स्मौ, अब्धज्ञैः यतिः च तदा जलधरमाला भवति ।

भाषार्थः—

अब्धीति जिसमें मगण-भगण और सगण-मगण हों तथा अब्धि चार और अब्ध
 आठ जो यमनियमादिक योगशास्त्र में वर्णित हैं उनसे अर्थात् चार तथा आठ अक्षरों के
 अन्त में यति (विराम) हो तो जलधरमाला नामक छन्द होता है ।

“नवमालिनी न्जौ भ्याविति” इति पि० सू० ६।४४

समन्वयः   न०   ज०   भ०   य०
                   111-51-511-5

इह नवमालिनी नजपरौ भ्यौ ॥२१॥

इहेति यदि नजपरौ नगण-जगणाभ्यां परौ भ्यौ भगण यगणौ-
 स्तस्तदा इह जातौ नवमालिनी नाम भवति । ८ । ४ यतिः ।

अन्वयः—

चेत् नजपरौ भ्यौ इह नवमालिनी मता ।

भाषार्थः—

इहेति नगण और जगण से परे भगण और यगण हों तो नवमालिनी छन्द
 होता है ।

समन्वयः   न०   न०   र०   र०
                   111-111-51-51-5

स्वरशरविरतिर्नौ रौ प्रभा ॥२२॥

स्वरेति यत्र स्वरैः सप्तभिस्ततः शरैः पञ्चभिर्विरतिर्विरामः ।
 तथा ननौ द्वौ नगणौ रौ द्वौ रगणौ च भवतः सा प्रभा नाम छन्दः ॥

(टि०) १ यतिस्थानम् ४—८ न उत्तरमित्यर्थः ।

अन्वयः—

चेत् ननौ रौ, स्वरशरविरतिः च प्रभा नाम भवति ।

भाषार्थः

स्वरेति जिसमें दो नगण और दो रगण हों, तथा स्वर सात और शर पांच से यति हो उसे प्रभा वृत्त कहते हैं ।

“मालती न्जौ ज्रौ” इति प्रा० पि० सू०

समन्वयः   ज०   ज०   ज०   र०
                   | | | - | 5 | - | 5 | - | 5 | 5

भवति नजावथ मालती जरौ ॥२३॥

भवतीति यत्र नजौ नगण-जगणौ अथ जरौ जगण-रगणौ
 स्तः सा मालती नाम छन्दो भवति । ५ । ७ यतिः ॥

अन्वयः—

चेत् नजौ अथ जरौ मालती भवति ।

भाषार्थः—

भवतीति जिसमें नगण जगण और जगण रगण हों तथा पांच और सात म यति हो उसे मालती वृत्त कहते हैं ।

“तामरसं न्जौ ज्यौ” इति प्रा० पि० सू० ६।१३ “कान्तो-
 त्पीडा भ्मौ स्मौ ६।४१ वाहिनी त्यौ म्यावृषिकामशराः”

६।४२ पि० सू०

समन्वयः   न०   ज०   ज०   य०
                   | | | - | 5 | - | 5 | - | 5 | 5

इति वद तामरसं नजजाद्यः ॥

इतिति यत्र नजजात् नगण-जगण-जगणात्परो यो यगणः इति

दि० १ अते: ७-५ स्थानमित्यर्थः ।

षड्भिश्च यतिर्विरामः स्यात्तथा नौ द्वौ नगणौ ततौ द्वौ च तगणौ गो-
गुरुश्च स्यात् सा क्षमा नाम छन्दः ॥

अन्वयः—

यत्र नौ ततौ गः, तुरगरसयतिः च स्यात् सा क्षमा ।

भाषार्थः—

तुरगेति जिस में दो नगण दो तगण और एक गुरु हो, तथा जिस में तुरग
(घोड़े) और रस ६ से आगे यति हो उसे क्षमा नाम वृत्त कहते हैं ।

प्रहर्षिणी म्नाौ औ ग् त्रिकदशकौ इति पि० सू० ७।१॥

समन्वयः म० न० ज० र० गु०

५ ५ ५-१ १ १-१ ५ ५ ५ ५

औ औ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षणीयम् ॥२॥

म्नाविति यत्र म्नाौ मगण-नगणौ औ जगण-रगणौ गो गुरुश्च
स्यात् । तथा त्रिदशयतिः त्रिभिरक्षरैस्ततो दशाक्षरैश्च यतिर्विरामः
स्यात् इयं प्रहर्षिणी नाम छन्दः ॥

अन्वयः—

यत्र म्नाौ औ गः त्रिदशयतिः च, इयं प्रहर्षिणी मता ।

भाषार्थः—

म्नाविति जिस वृत्त में मगण नगण जगण रगण और गुरु हों तथा तीन
और दश अक्षरों के अन्त में यति हो तो प्रहर्षिणी नाम वृत्त होता है ।

“रुचिरा ज्मौ सौ ग् चतुर्नवकौ इति पि० सू० ७।२ ॥

समन्वयः ज० भ० स० र० गु०

१ ५-५ १-१ ५-५ ५-५

चतुर्ग्रहैरिह रुचिरा ज्मौ सरौ गः ॥३॥

चतुरिति यत्र ज्मौ जगण-भगणौ तथा सरौ सगण-रगणौ गो

(टि०) यतिस्थाने ३ । १० इत्यर्थः ॥

गुरुश्चा स्यात् । सा रुचिरा नाम छन्दः । इह छन्दसि चतुर्गुहैः चतुर्भिर-
क्षरैः प्रथमा यतिः, ततो ग्रहैर्नवभिरक्षरैर्द्वितीया यतिः कार्या ।

अन्वयः—

यत्र ज्भौ सरौ गः, चतुर्गुहैः यतिः, सा इह रुचिरा ।

भाषार्थः—

चतुरिति जिसमें जगण भगण संगण रगण और एक गुरु हों तथा चार
'ग्रह' संख्या नौ से यति हो उसका नाम इस छन्दशास्त्र में रुचिरा कहा है ।

मत्तमयूरं स्तौ य्सौ ग् समुद्रनवकौ इति प्रा० पि० सू० ॥५॥

म० त० य० स० गु०
५ ५ ५-५ ५ १- ५ ५-१ ५-५

वेदै रन्ध्रैस्तौ यसगा मत्तमयूरम् ॥४॥

वेदैरिति यत्र वेदैश्चतुर्भिरक्षरैः रन्ध्रैर्नवभिश्च यतिः । तथा स्तौ
मगण-तगणौ यसगाः यगण-सगण-गुरवश्च स्युः तत् मत्तमयूरं
नाम छन्दः ।

अन्वयः—

यत्र स्तौ यसगाः, वेदैः, रन्ध्रैः च यतिः, तत् मत्तमयूरम् ।

भाषार्थः—

वेदैरिति जिसमें मगण तगण यगण सगण और एक गुरु हों, और 'वेद-
चार तथा 'रन्ध्र' नौ से यति हो उसे मत्तमयूर छन्द कहते हैं ।

“मञ्जुभाषिणी स्जौ स्जौ ग्” इति प्रा० पि० सू० ॥५॥

समन्वयः स० ज० स० ज० गु०
१ ५-१ ५ १-१ ५-१ ५ १-५

सजसा जगौ भवति मञ्जुभाषिणी ॥५॥

सेति यत्र सजसा सगण-जगण-सगणाः स्युः जगौ जगण-गुरु
च स्तः सा मञ्जुभाषिणी नाम । ५ । च यतिः ॥

(टि०) १ यते: ४—६ स्थानमित्यर्थः ।

अन्वयः —

चेत् सजसा जगौ च मञ्जुभाषिणी भवति ।

भाषार्थः—

सजेति सगण जगण सगण और जगण गुरु हों तो मञ्जुभाषिणी
कृन्द होता है ।

“चन्द्रिका नौ तौ ग् मुनिरसैः” इति प्रा० पि० सू० १६॥

समन्वयः न० न० त० त० गु०

१११-१११-५ ५ १-५ ५ १ ५

ननततगुरुभिश्चन्द्रिकाऽश्वर्तुभिः ॥६॥

नेति ननततगुरुभिः नगण-नगण-तगण-तगण-गुरुभिः रचिता
चन्द्रिका नाम छन्दः । अत्र अश्वैः सप्तभिस्ततः ऋतुभिः षड्भिश्च यतिः
कार्या ॥ उपस्थितमिदं जसौ त्सौ सगुरुकौ चेत् ॥ यमौ रौ विख्याता
चञ्चरीकावली गः ॥ जसौ सजगावतिरुचिराऽम्बुधिग्रहैः ॥ नस-
रयुगगैश्चन्द्रलोखर्तुलोकैः । ऋतुमुनियति विद्युन्ननौ तौ गुरुः ॥
* जतौ सजौ गो भवति मञ्जुहासिनी ॥ नवनन्दिनी सजससै-
र्गुरुयुक्तैः ॥ कुटिलगतिर्नजौ सप्तभिस्तौ गुना ॥

अन्वयः

चेत् अश्वर्तुभिः यतिः ननततगुरुभिः युता चन्द्रिका भवति ।

भाषार्थः—

नेति जिस में दो नगण दो तगण और एक गुरु हों, ‘अश्व, सात तथा
‘ऋतु’ छः से यति हो तो चन्द्रिका नामक वृत्त होता है ।

“गौरी नौ त्सौ ग्” इति पि० सू० ७ । ४ ॥ अधिकं दृश्यते ॥

(टि०) १ यतेः ७—६ स्थाने इत्यर्थः ॥

(मूलम्)

स्तौ न्सौ गावक्षग्रहविरतिरसंबाधा ॥ ननरसलघुगैः
 स्वैरपराजिता ॥ ननभनलगिति प्रहरणकलिका ॥
 उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः ॥ सिंहोन्नतेय-
 मुदितामुनिकाश्यपेन ॥ उद्धर्षिणीति गादिता मुनिसै
 तवेन ॥ रामेण सेयमुदिता मधुमाधवीति ॥

‘असंबाधा स्तौ न्सौ गाविन्द्रिर्यनवकौ’ इति पि० सू० ७१५
 समन्वयः

म० त० न० स० गु० २
 ५ ५ ५-५ ५ । । । । । ५-५ ५

(शक्यार्थम्) स्तौ न्सौ गावक्षग्रहविरतिरसंबाधा । १ ॥

(अथ शक्यार्थं (१४) जातौ) स्ताविति यदा स्तौ मगण तगणौ न्सौ
 नगण-सगणौ गौ द्वौ गुरु च तदा असंबाधा नाम छन्दो भवति । अत्र
 अक्षैरिन्द्रियैः पञ्चभिः ग्रहैः नवभिश्च यतिः कार्यः ॥

अन्वयः—

यत्र स्तौ न्सौ गौ, अक्षग्रहविरतिः च सा असम्बाधा ।

भाषार्थः—

स्ताविति जिस में मगण तगण और नगण सगण तथा दो गुरु हों, और
 ‘अक्ष’ इन्द्रियों की संख्या पांच तथा ‘ग्रह’ की संख्या नौ से यति हो तो
 असम्बाधा नाम छन्द होता है ।

(टि०) १ यतिस्थाने ५ । ६ इत्यर्थः ।

‘अपराजिता नौ सौं लगौ स्वरैऋषयः’ इति पि० सू० ७६

समन्वयः   न०   न०   र०   स०   ल०गु०
                  111-111-5   15-1   15-1-5

ननरसलघुगैः स्वरैरपराजिता ॥ २० ॥

नेति ननरसलघुगैः नगण नगण-रगण-सगण-लघु-गुरुभी रचिता-
 ऽपराजिता नाम छन्दः । अत्र स्वरैः स्वराश्च स्वराश्च तैः इत्ये तशेषे
 सप्तभिः २ यतिः कार्या ॥

अन्वयः ---

या ननरसलघुगैः युता स्वरैः २ च यतिः सा अपराजिता भवति ।

भाषार्थः---

नेति जो दो नगण, एक रगण एक सगण, एक लघु, और एक गुरु से युक्त
 हो । तथा सात २ अक्षरों के अन्त में यति हो वह अपराजितानामक छन्द
 होता है ।

“प्रहरणकलिका नौ भ्नौ लगौ च” इति पि० सू० ७।६

समन्वयः   न   न०   भ०   न   ल०गु०
                  111-111-5   11-1   111-5

ननभनलगिति प्रहरणकलिका ॥ ३ ॥

नेति ननभनलगिति नश्च नश्च भश्च नश्च लश्च ग्च तेषां समाहारः
 ननभनलग् नगण नगण भगण-नगण-लघु-गु-व इति यत्र सा
 प्रहरणकलिका नाम छन्दः ५।६ यतिः ॥

अन्वयः —

ननभनलगिति प्रहरणकलिका भवति ।

भाषार्थः

नेति जिस में दो नगण, एक भगण, एक नगण, एक लघु, और एक गुरु हो
 वह प्रहरणकलिकानामक छन्द होता है ।

(टि०) १ यतेः ७—७ स्थाने इत्यर्थः ।

“वसन्ततिलका तभौ जौ गौ॥ ७ । = “सिंहोन्नता
काश्यपस्य॥ ७ । = ॥उद्धर्षिणी सैतवस्य॥ ७।६ इति पि० सू०

समन्वयः त० भ० ज० ज० गु० गु०
 ५ ५ १-५ १ १-१ ५ १-१ ५ १-५-५

उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः ॥

सिंहोन्नतेयमुदिता मुनिकाश्यपेन ॥

उद्धर्षिणीति गदिता मुनिसैतवेन ॥

रामेण सेयमुदिता मधुमाधवीति ॥ ४ ॥

उक्तेति यत्र तभजा तगण-भगण-जगणा जगौ जगण-गुरु गः

पुनः गुरुश्च सा वसन्ततिलका नाम उक्ता यथासम्भवं यतिः । मता-
 न्तरमाह सिंहेति इयं वसन्ततिलका काश्यपेन मुनिना सिंहोन्नता
 उक्ता भणिता । तथा इयं सैतवेन मुनिना उद्धर्षिणी निगदिता ।
 सा इयं रामेण त्रिदुषा मधुमाधवी इति नाम्ना उदिता कथिता ॥
 ननतजगुरौः सप्तयतिर्नदी स्यात् । लक्ष्मीरन्तविरामा म्सौ तभौ
 गुरुयुग्मम् ॥ त्रिननगगिति वसुयति सुपवित्रम् ॥ मध्यक्षमा युग-
 दशविरमा भौ न्यौ गौ ॥ (इदमेव कुटिलमित्यन्ये) नजभजला
 गुरुश्च भवति प्रमदा ॥ सजसा यलौ गिति शरग्रहैर्मञ्जरी ।
 नजभजगैर्गुरुश्च वसुपट्कुमारी ॥ नरनरैर्लगौ च रचितं सुकेशरम् ।
 इन्दुवदना भजसनैः सगुरुयुगैः ॥ द्विःसप्तच्छिदि लोला म्सौ भौ
 गौ चरणे चेत् ॥ * सजसा यलगाश्च वसुधा सपञ्चग्रहैः ॥ * युगदि-
 ग्भिः कुटिलमिति मतं स्भौ न्यौ गौ ॥ * नजभजलग्युता धृतिरियं

(टि० १ नागेनेति २ श्रीपिङ्गलेन कथितेति च पाठान्तरम् ॥

कथिता ॥ *म्भौ न्यौ गौ चेज्जलधिदश च हंसश्येनी ॥ *म्भौ
न्यौ लग्नौ चेद्भवति जगति चन्द्रौतसः ॥ *देवरवरतनु भननलघुगैः ।
* मस्तो नो मो गौ-यदि गदिता वासन्तीयम् ॥ * ननततगयुगैः
सप्तभिर्वै वसन्तः ॥

अन्वयः—

यत्र तभजा जगौ गः, सा वसन्ततिलका उक्ता । इयं मुनि
काश्यपेन सिंहोन्नता-उदिता । मुनिसैतवेन उद्धर्षिणी इति गदिता । सा
इयं रामेण मधुमाधवी इति उदिता ॥

भाषार्थः—

उक्तेति जिसमें तगरा भगरा जगरा और दो गुरु हों वह वसन्ततिलका
नामक छन्द कहा है । (इसमें मतान्तर प्रदर्शन कराता है) परन्तु मुनि काश्यप
जी ने इस (वसन्ततिलका) का नाम सिंहोन्नता कहा है । तथा सैतव मुनि ने इसका
उद्धर्षिणी नाम कहा है । और आचार्य राम ने (यदि 'रामेण सेयमुदिता' की जगह
'श्रीपिङ्गलेन कथिता' पाठ हो तो 'श्रीपिङ्गलाचार्य' ने ऐसा अर्थ हो सकता है) इसे
मधुमाधवी नाम से प्रकट किया है ।

मूलम्

द्विहतहयलघुरथ गिति शशिकला ॥ स्रगिति भवति
रसनवकयतिरियम् ॥ वसुमुनियतिरिह माणिगुण-
निकरः ॥ मा बाणाः स्युर्यस्यां सा कामक्रीडा
संज्ञातव्या ॥ ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलौकैः ॥
भवति नजौ भजौ रसहितौ प्रभद्रकम् ॥ सजना नयौ
शरदशकविरतिरेला ॥ भ्रौ म्यौ यान्तौ भवेतां सप्ता-
ष्टकैश्चन्द्रलेखा ॥

—:०:—

“चन्द्रावती नौ नौ स्” ७ । १० इति पि० सू०

ल० १४

गु०

समन्वयः

| | | | | १ | | | | | १ | | | | ५

(अतिशक्त्याम्) द्विहतहयलघुरथ गिति शशिकला ॥१॥

(अथाऽतिशक्त्यां १५ जातौ) द्विहता द्वाभ्यां गुणिता हयाः सप्त जाताश्चतुर्दश प्रागेव तावन्तो लघवो यत्र अथ तदनु ग् इति एको गुरुश्च सा शशिकला नाम छन्दो भवति । ७ । ८ यतिः ॥

अन्वयः—

द्विहतहयलघुः, अथ गः, इति शशिकला भवति ।

भाषार्थः—

द्विती दो से गुणित (गुणे हुए) सात अर्थात् सात से दूने चौदह लघु जिस में प्रथम हों, और अन्त में एक गुरु हो तो शशिकलानामक छन्द होता है । इसमें ७-८ में यति होती है ॥

“मालतुनवकौ चेत्” इति पि० सू० ७ । १२ ॥

समन्वयः

१४ल०

गु०
५

स्रगिति भवति रसनवकयतिरियम् ॥२॥

स्रगिति यदि इयं शशिकला रसनवकयतिः षड्भिः नवभिश्च यतिर्यस्याः तादृशी भवति तदेत्यनया रीत्या स्रग् नाम छन्दो भवति ॥

अन्वयः—

इयं रसनवकयतिः स्रक् इति भवति ।

भाषार्थः—

स्रगिति यदि इस (शशिकला) ही में ७-८ को छोड़कर ‘रस, छः और नौ’ के अन्त में यति हो तो इसी का स्रक् नाम हो जाता है । अर्थात् शशिकला और स्रक्

(टि०) १ यतेः (६-६) स्थानं तदा माला इत्यर्थः ।

में गुरु लघु का भेद नहीं होता वह सब समान ही होते हैं । केवल यति का भेद हो जाने से इनके दो नाम हो जाते हैं । ७-८ में यति से शशिकला, ६-६ में लक् । पिङ्गलाचार्य ने इस (लक्) का नाम 'मूला' अपने सूत्र में लिखा है ।

“मणिगुणनिकरोऽष्टावृषयः” इति पि० सू० ७ । १३ ॥

समन्वयः

वसुमुनियतिरिह मणिगुणनिकरः ॥३॥

वस्त्विति इह अस्यां शशिकलायां यदि वसु-मुनिभिः अष्ट-सप्त-भिर्यतिर्यत्र तादृशी तदेयं मणिगुणनिकरो नाम छन्दः स्यात्
अन्वयः—

इह वसुमुनियतिः मणिगुणनिकरो भवति ।

भाषार्थः—

वसु इति इस शशिकला ही में यदि आठ और सात के अन्त में यति हो तो इसी का नाम मणिगुणनिकर हो जाता है ।

“सारङ्गिका माः पञ्च” इति शा० पि० सू० १ ॥

समन्वयः

म० म० म० म० म०
 $\underbrace{S\ S\ S}_{S-S}\ \underbrace{S\ S\ S}_{S-S}\ \underbrace{S\ S\ S}_{S-S}\ \underbrace{S\ S\ S}_{S-S}\ \underbrace{S\ S\ S}_{S-S}$

मा वाणाः स्युर्यस्यां सा कामक्रीडा संज्ञातव्या ॥४॥

मेति यस्यां वाणाः पञ्च मा मगणाः स्युः सा कामक्रीडा संज्ञा-
तव्या बोध्या ॥

अन्वयः—

यस्यां वाणाः माः स्युः सा कामक्रीडा संज्ञातव्या ।

भाषार्थः—

मा इति जिसमें वाण अर्थात् पांच मगण हों उसका नाम कामक्रीडा जानना ।

“मालिनी नौ म्यौ य्” इति पि० सू० ७ । १४ ॥

(टि०) १ यतेः (८-७) स्थानमित्यर्थ । २ इदं प्राकृतपैङ्गले नामान्तरेणोक्तम् ॥

भवतः तथा शरदशकविरतिः पञ्चभिस्ततो दशभिर्वर्णैर्विरतिर्यतिः यत्र सा एला नाम छन्दः ।

अन्वयः—

यत्र सजना नयौ, शरदशकविरतिश्च, सा एला भवति ।

भाषार्थः—

सेति जिसमें सगण जगण नगण और नगण यगण कमशः हों, तथा 'शर' पांच और दश के अन्त में यति हो वह एलानामक छन्द होता है ।

चन्द्रलेखा औ म्यौ यू स्वराष्टभिः इति प्रा० पि० सू० ७ ॥

समन्वयः   म०   २०   म०   य०   य०
                  ५ ५ ५—५ । ५-५ ५ ५ । ५ ५ । ५ ५

औ म्यौ यान्तौ भवेतां सप्ताष्टकैश्चन्द्रलेखा ॥८॥

आविति यदि औ मगण-रगणौ म्यौ मगण-यगणौ च यान्तौ यगणान्तौ भवेतां । यतिश्च सप्तभिरष्टाभिश्चाऽक्षरैर्भवेत्सा चन्द्रलेखा-संज्ञा स्यात् ॥ नजभजरैर्विराजितमिदं सुकेसरम् ॥ चन्द्रलेखाभिधा रौ म्यौ यो विरामः स्वराष्टौ ॥ ननततभरकृताङ्गैः स्वरैरुपमालिनी । चित्रा नाम छन्दो यस्यां स्युस्त्रयो मास्ततो यौ । * भवतः सजौ सजयुतौ वृषभस्ततो यः ॥ रान्नभद्वितयरैरुदितं रमणीयकम् ॥

अन्वयः—

यत्र औ म्यौ यान्तौ भवेतां सप्ताष्टकैः यतिः च सा चन्द्रलेखा भवति ॥

भाषार्थः—

आविति जिसमें मगण-रगण तथा मगण-यगण अन्त में यगण से युक्त हों, तथा सात और आठ के अन्त में यति हो वह चन्द्रलेखा नामक छन्द होता है ।

(टि०) १ सप्तभिरष्टाभिश्च यतिरित्यर्थः ।

मूलम्

—०—

भ्रत्रिनगैः स्वरात्स्वमृषभगजविलसितम् ॥

नजभजरैः सदा भवति वाणिनी गयुक्तैः ॥

जरौ जरौ जगाविदं वदन्ति पञ्चचामरम् ॥

—:०:—

ऋषभगजविलसितं भ्रौ नौ न्गौ स्वरनवकौ इतिपि० सू० ७।१५

समन्वयः

भ० र० न० न० न० गु०
 ५ १ १-५ ५ ५- १ १ १ १ १- १ १ १- ५

(अष्टध्याम्) भ्रत्रिनगैः स्वरात्स्वमृषभगजविलसितम् ॥१॥

(अथ अष्टध्याम् १६ जानौ) भ्रेति भ्रौ भगण-रगणौ त्रिना नगणत्रितयं

ततो गो गुरुरेकः एभिः ऋषभगजविलसितं नाम छन्दोऽत्र स्वरात्सप्तभ्यः
 खं यतिः । इदञ्च सूत्रोक्तनवकयतेरप्युपलक्षणं पादान्ते यतेः स्वतः
 सिद्धेर्न तदुक्तिः ॥

अन्वयः—

भ्रत्रिनगैः ऋषभगजविलसितम् अत्र स्वरात्खं भवति ॥१॥

भाषार्थः—

भ्रेति एक भगण एक रगण तथा तीन नगण के अन्त में एक गुरु हो तो ऋष-
 भगजविलसित छन्द होता है । और इसमें 'स्वर' सात के अन्त में यति होती है ॥

“वाणिनी न्जौ भ्जौ गौ” इति प्रा० पि० सू०

समन्वयः

न० ज० भ० ज० गु०
 १ १ १-५ १ १-५ ५ १ ५ १ ५-५

नजभजरैः भवति वाणिनी गयुक्तैः ॥२॥

नेति नजभजरैः नगण-जगण भगण-जगण-रगणैर्गयुक्तैर्गुरुसहितै
 रचिता वाणिनी नाम छन्दो भवति । यथासम्भवं यतिः ॥

(टि०) १ यतिः ५—६ तोऽथे इत्यर्थः ।

अन्वयः—

नजभजरैः गयुक्तैः रचिता तदा वाणिनी भवति ।

भाषार्थः—

नेति यदि नगण जगण भगण जगण और रगण, अन्तर्में एक गुरु से युक्त हों तो वाणिनी छन्द होता है ॥

समन्वयः ज० र० ज० र० ज० गु०

। ५।-५ । ५ । ५ । ५ । ५-। ५ । ५-

जरौ जरौ जगाविदं वदन्ति पञ्चचामरम् ॥२॥

जेति यत्र जरौ जगण रगणौ पुनः जरौ जगण रगणौ जगौ जगण-गुरु च इदं छन्दः पञ्चचामरं नाम छन्दोविद्वांसो वदन्ति कथयन्ति २ । २ यतिर्यथेष्टम्वा ॥ चित्रसंज्ञमीरितं रजौ रजौ रगौ च वृत्तम् ॥ जरौ जरौ ततो जगौ च पञ्च चामरं वदेत् । संकथिता भरौ नरनगाश्च धीरललिता ॥ पञ्चभकारयुताऽश्वगतिर्यदि चान्त्यगुरुः ॥ * नजभभभेन गेन च स्या न्मणिकल्पलता ॥

अन्वयः—

यत्र जगौ जरौ जगौ च; इदं पञ्चचामरम् भवति ।

भाषार्थः—

जेति जिसके आरम्भ में जगण-रगण तथा पुनः जगण-रगण और अन्त में जगण गुरु हों तो पञ्चचामर छन्द होता है ॥

मूलम्

— ० —

रसैरुद्रैश्छिन्ना यमनसभला गः शिखरिणी
जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः ॥
दिङ्मुनि बंशपत्रपातितं भरनभनलगैः ॥

रसयुगहयैर्नसौ श्रौ स्तौ गो यदा हरिणी तदा ॥
 मन्दाक्रान्ता जलधिषड्गैर्भौ नतौ ताद्गुरु चेत् ॥
 यदि भवतो नजौ भजजला गुरुर्नकुट्टकम् ॥
 मुनिगुहकार्णवैः कृतयतिं वद कोकिलकम् ।

“शिखरिणी न्सौ न्तौ भ्तौ गुरुद्रुः” इति पि० सू० ७।२०॥

समन्वयः य० म० न० स० भ० ल० गु०

1 5 5 5 5 - 1 1 1 1 5-5 1 1 1-5

(अत्यष्ट्याम्) रसै रै शिखिन्ना यमनसभला गः शिखरिणी ॥ १ ॥

(अथ अत्यष्ट्यां १७ जातौ) यत्र यमनसभलाः यगण-मगण-
 नगण-सगण-भगण-लघवो गो गुरुश्च स्युः सा रसैः षड्भिः रुद्रैरेका-
 दशभिश्च छिन्ना कृतविरतिः शिखरिणी नाम छन्दः स्यात् ॥

अन्वयः—

यमनसभला गः शिखरिणी, सा च रसैः रुद्रैः छिन्ना भवति ।

भाषार्थः—

रसैरिति जिस में यगण मगण नगण, सगण भगण लघु और गुरु हों वह
 शिखरिणी नामक छन्द होता है, तथा इस में छः और ग्यारह के अन्त में यति होती है ॥

“पृथ्वी ज्सौ ज्सौ स्तौ वसुनवकौ” इति पि० सू० ७।१७

समन्वयः ज० स० ज० स० य० ल० गु०

1 5 1 1 1 5 1 5 1 1 5-1 5 5-1-5

जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरु ॥ २ ॥

जेति यत्र जसौ जगण सगणौ जसयलाः जगण-सगण-यगण
 लघवो गुरुश्च सा वसुभिः अष्टभिस्ततो ग्रहैः नवभिश्च यतिर्यस्याः सा
 पृथ्वी नाम छन्दः ॥

(टि०) १ यतिस्तु ६—११ वर्णान्ते ।

अन्वयः—

यत्र जसौ, जसयलाः गुरुः, वसुग्रहयतिश्च; सा पृथ्वी भवति ॥२॥

भाषार्थः—

जेति जिस में जगण सगण, पुनः जगण सगण तथा यगुण लघु और गुरु हों,
अथ च आठ और नौ में यति हो वह पृथ्वी नाम छन्द होता है ।

“वंशपत्रपतितं औ भ्नौ न्लौ ग् दिर्गृषयः” इति पि० सू० ७ =

समन्वयः भ० र० न० भ० न० ल० गु०

५ । १- ५ । ५- १ । १- ५ । १ । १ । १- ५

दिङ्मुनि वंशपत्रपतितं भरनभनलगैः ॥ ३ ॥

दिगिति भरनभनलगैः भगण-रगण-नगण-भगण नगण-लघु-
गुरुभिः रचितं दिङ्मुनि दिशो दश मुनयः सप्त च यतेः स्थानत्वेन यत्र
तत् वंशपत्रपतितं नाम छन्दः । यद्वा दिङ्मुनियति वंशपत्रपतितमिति
मध्यमपदलोपि एकं पदम् ॥

अन्वयः—

भरनभनलगैः वंशपत्रपतितम्, अत्र दिङ् मुनि च यतिस्थानं भवति ॥

भाषार्थः—

दिगिति जिस में भगण रगण नगण भगण नगण लघु और एक गुरु यह हों -
वह वंशपत्रपतितनामक छन्द होता है, तथा इस में दश और सात में यति होती है ॥

“हरिणी न्सौ औ स्लौ गृतुसमुद्रमृषयः” इति पि० सू० ७।१६

समन्वयः न० स० म० र० स० ल० गु०

१ । १- १ । ५- ५ ५ ५- ५ १ । ५- १ । ५ १- ५

रसयुगहयैन्सौ औ स्लौ गो यदा हरिणी तदा ॥ ४ ॥

रसेति यत्र रसैः षड्भिस्ततो युगैश्चतुर्भिस्ततो हयैः सप्तभिर्यतिः
तथा नसौ नगण-सगणौ औ मगण-रगणौ स्लौ सगण-लघू गो गुरुश्च
तदा हरिणी नास छन्दः स्यात् ॥

(टि०) १ यति स्थाने १० । ७ च । २ यतेः ६ । ४ । ७ स्थानानीत्यर्थः ॥

अन्वयः—

चेत् न्सौ भ्रौ स्लौ गः, रसयुगहयैश्च यतिः, हरिणी भवति
भाषार्थः—

रसेति जव क्रमशः नगण सगण मगण रगण तथा सगण लघु और गुरु
हों, तथा छः चार सात में क्रमशः यति हो, तब हरिणी नामक छन्द होता है ॥

“मन्दाक्रान्ता म्भौ न्तौ त्गौ ग समुद्रर्तुस्वराः” इति पि० सू०

समन्वयः   म०   भ०   न०   त०   त०   गु०२
                 ५ ५ ५- ५ १ १- १ १ ५   ५ १- ५ ५ १- ५ ५

मन्दाक्रान्ता जलधिखड्गैर्म्भौ न्तौ ताद्गुरु चेत् ॥५॥

मन्देति चेद्यदि जलधिभिश्चतुर्भिः षड्भिः अगैः सप्तभिश्च यतिः
तथा म्भौ मगण-भगणौ न्तौ नगण-तगणौ ततः ततः तगणात् गुरु च
द्वौ स्यातां तदा मन्दाक्रान्ता नाम छन्दः ॥

अन्वयः—

चेत् म्भौ न्तौ तात् गुरु, जलधिषड्गैः यतिश्च तदा मन्दा-
क्रान्ता भवति ॥

भाषार्थः—

मन्देति यदि मगण भगण नगण और दो तगणों से परे दो गुरु हों, तथा
चार छः और सात में क्रम से यति हो तो मन्दाक्रान्तानामक छन्द होता है ॥ ५ ॥

“अवितथं न्जौ भ्जौ ज्लौ ग्” इति पि० सू० ८।१४

समन्वयः   न०   ज०   भ०   ज०   य० ल० गु०
                 १ १ १- ५ १ ५ १ १- ५ १- ५ ५ १- ५

यदि भवतो नजौ भजयला गुरुर्नर्कुटकम् । ६ ॥

यदीति यदि नजौ नगण-जगणौ भवतः ततो भजयलाः भगण-
जगण-यगण-लघवः ततो गुरुश्च स्यात् तदा नर्कुटकं नाम छन्दः। षैङ्गले
तु गाथाभेदत्वेन “अवितथं न्जौ भ्जौ ज्लौ ग्” इत्युक्तम् ॥

(टि०) १ यतेः ४ । ६ । ७ स्थानानीत्यर्थः सू० ७ । १७ ॥

अन्वयः—

यदि नजौ भवतः; ततः भजयला गुरुश्च, तदा नर्कुटकं भवति ॥ ६ ॥

भाषार्थः—

यदीति यदि नगञ्च और जगण हों, तथा इन से परे भगण जगण यगण लघु और गुरु हों तब नर्कुटकनामक छन्द होता है ॥ ६ ॥

“वस्विन्द्रियसमुद्राश्चेत्कोकिलकम्” इति पि० सू० ८।१४
समन्वयः

मुनिगुहकार्णवैः कृतयतिं वद कोकिलकम् ॥ ७ ॥

मुनीति इमं नर्कुटकाख्यं मुनिगुहकार्णवैः मुनिभिः सप्तभिः गुहकै-
रिति गुहः कार्तिकेयस्तस्य कानि मुखानि षट् तैर्गुहकैः षड्भिः अर्णवै-
श्चतुर्भिश्च कृता यतिर्यत्र तत् मुनिगुहकार्णवैः कृतयतिः तं छन्दोभेदं
तदा त्वं कोकिलकं ना वद कथय। “कं शिरोम्बुनोः” । इत्यमरः ।
पैङ्गले तु गाथाप्रकरणे “वस्विन्द्रियसमुद्राश्चेत्कोकिलकम्” इत्युक्तम् ॥
रसयुगहरिभिर्गुड्नौ म्रौ सो लगौ हि यदा हरिः । भवेत्कान्ता
युगरसहयैर्यभौ नरसा लगौ ॥ ससजा भजगास्तु दिक्स्वरैर्भवति
चित्रलेखा ॥ १ ससजैरतिशायिनी मता भजपरैर्गुरुभ्याम् ॥

अन्वयः—

मुनिगुहकार्णवैः कृतयतिं कोकिलकं वद ।

भाषार्थः—

मुनीति जिसमें सात गुह (कार्तिकेय) के (क) मुखों की संख्या छः और
चार से परे यति हो, तो हे शिष्य ! उसका नाम तुम नर्कुटक कहो, परन्तु पिङ्गलाचार्य
ने इसे समवृत्तों में न लिखकर गाथाप्रकरण में लिखा है, तथा आठ पांच चार से यति
निर्दिष्ट की है ॥ ७ ॥

(टि०) १ यतः ८ । ६ । ४ । स्थानानतीत्यर्थः ।

स्याद्भूतत्वश्वैः कुसुमितलतावेक्षिता म्त्तौ नयौ यौ ॥

“कुसुमितलतावेक्षिता म्त्तौ न्यौ याविन्द्रियतुस्वराः”

(७। ७। इति पि० सू०)

समन्वयः

म० त० न० य० य० य०
 ५ ५ ५-५ ५ १-१-१ १-१ ५ ५-१ ५ ५-१ ५ ५

(धृतौ) स्याद्भूतत्वश्वैः कुसुमितलता वेक्षिता म्त्तौ नयौ यौ ॥१॥

(धृत्यां १८ जातौ) यत्र भूतत्वश्वैः पञ्च षट्-सप्तभिर्यतिः म्त्तौ मगण-तगणौ नयौ नगण-यगणौ यौ द्वौ यगणौ च स्यातां सा कुसुमितलतावेक्षिता नाम स्यात् ॥ मात्सो जौ भरसंयुतौ करि (८) वाण (५) कै (५) हरिणप्लुतम् ॥ यदिहनयुगलं ततो वेदरेफैर्महामालिका ॥ कथितमिह रौ चेद्रौ सिंहविक्रीडितम् ॥ पञ्चभकार कृताऽश्वगतिर्यदिचान्तसरचिता ॥ सुधा तर्कैस्तर्कैः (६) भवति ऋतुभिर्यो मो नसतसाः ॥ वणाश्वैर्मननततमकैः कीर्तिता चित्रलेखेयम् । भाद्रनना नसौ भ्रमरपदकमिदमभिहितम् ॥ शार्दूलं वद मास (१२) षट्कयति मः सौ जसौ रो मश्चेत् ॥ अर्था चाश्वैर्मननययुगैरवृत्तं मतं केशरम् ॥ भ्मौ न्जौ भ्रौ चेच्चलमिदमुदितं युगैमुनिभिः स्वरैः ॥ *दशवसुविरतिर्ननौ रैश्चतुर्भिर्युता सालसा ॥ *अधिकं दर्शयति ॥ ननौ रौ भवेतां ररौ तारका ॥ स्याद्भूतत्वश्वैर्मौ भ्मौ विरतिश्चेत्सिंहवस्फूर्जितं यौ ॥ सौ जौ भरसंयुतौ करिवाणकैः खं हरनर्तनम् ॥

(टि०) १ यतेः ६ । ६ । ७ स्थानानीत्यर्थः ।

अन्वयः—

चेत् म्तौ नयौ यौ, भूतत्वश्वैश्च यतिः तदा कुसुमितलतावे-
क्षिता स्यात् ।

• भाषार्थः —

स्यादिति जिसमें मगण तगण, नगण यगण और २ यगण हों; तथा पांच
ऋः और सात से परे यति हो वह कुसुमितलतावेक्षितानामक छन्द होता है ॥

मूलम्

रसर्त्वश्वैर्मौ न्सौ ररगुरुयुता मेघविस्फूर्जिता स्यात् ॥
सूर्याश्वैर्मसजस्तताः सगुरवः शार्दूलाविक्रीडितम् ॥

“मेघविस्फूर्जिता यमौ न्सौ रौ र् रसर्त्वश्वैर्यतिः” इति प्रा० पि० सू०

समन्वयः य० म० न० स० र० र० गु०
। ५ ५ ५ ५ ५ — ॥ ॥ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५

(अतिधृतौ) रसर्त्वश्वैर्मौ न्सौ ररगुरुयुता मेघविस्फूर्जिता स्यात् ॥ १ ॥

अथ (अतिधृत्यां १६ जातौ) रसेति यत्र यमौ यगण-मगणौ
ः सौ नगण रुगणौ स्यातां सा ररगुरुभिः रगण रगण गुरुभिर्युत
रसैः षड्भिः ऋतुभिः पुनः षड्भिः अश्वैः सप्तभिश्च कृतविरामा
मेघविस्फूर्जिता स्यात् ॥

अन्वयः—

यत्र रसर्त्वश्वैः यतिः, यमौ न्सौ च, ररगुरुयुता सा मेघविस्फूर्-
जिता स्यात् ॥

भाषार्थः—

रसेति जिसमें ऋः ऋः और सात में यति की गई हो तथा जिसमें एक एक
यगण मगण नगण और सगण दो रगण तथा एक गुरु हो उस छन्द का नाम मेघ-
विस्फूर्जिता होता है ॥

“शार्दूलविक्रीडितं म्सौ ज्सौ तौ गादित्यऋषयः”

इति पि० सू० ७।२२

समन्वयः म० स० ज० स० त० त० गु०

५ ५ ५-१ १ ५-१ ५ १-१ ५-३ ५ १-५ ५ १-५

सूर्याश्वैर्मसजस्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम् ॥२॥

सूर्येति यत्र मसजस्तताः मगण सगण-जगण सगण-तगण तगणाः
सगुरवः गुरुसहिताः तत् सूर्याश्वैः द्वादश-सप्तभिः कृतविरामं शार्दूल-
विक्रीडितं नाम छन्दः स्यात् ॥ नयुगललगुरु निरन्तरं यदा स चामरः ॥
भूताश्वाश्वान्तं मतनसररगैः कीर्तितं पुष्पदाम ॥ वृत्तं विम्बार्ख्यं
शरमुनितुरगैस्तौ न्सौ ततौ चेद्गुरु ॥ इयं छाया ख्याता ऋतु-
रसहयैर्यो मनसा भ्तौ गुरु ॥ रसैः पङ्क्तिर्लोकैर्मनसजजा
गुरुर्मकरन्दिका ॥ युगाश्वैः स्याद्यभनयजजगाः कीर्तिता मणि-
मञ्जरी ॥ गजाब्धितुरगैर्जसौ जसतभा गश्चेत्समुद्रतताः ॥ नज-
भयसा जगौ च रचना शूलिककुञ्जिरत्र सा ॥ भौ जतौ तौ सगुरुकौ
यदा दिग्ग्रहच्छेदभागभवति ॥

अन्वयः—

चेत् सगुलः मसजस्तताः सूर्याश्वैः यतिश्च तदा शार्दूलविक्री-
डितं भवति ॥

भाषार्थः—

सूर्येति जिसमें मगण सगण जगण सगण और दो तगण यह सब अन्त में एक
गुरु से युक्त हों तथा बारह, और सात में यति हो, वह शार्दूलविक्रीडित नामक छन्द होता है ॥

मूलम्

—:०:—

ज्ञेया सप्ताश्वषट्भिर्मरभनययुता भ्लौ गः सुवदना ॥

(टि०) १ २तिः १२ । ७ ऽक्षरतः ।

त्री रजौ लगौ भवेदिहेदृशेन लक्षणेन वृत्तनाम ॥

“सुवदना प्रौ भ्नौऽभौ ग्लावृषस्विरत्तवः” इति पि० सू० ७।२२

समन्वयः   म०   र०   भ०   न०   य०   भ०   ल० गु०
                   ५ ५ ५-५ | ५-५ | ५ | ५ | ५ | ५ | ५-५ | ५ | ५ | ५

(कृतौ) ज्ञेया सप्ताश्वषडभिर्मरभनययुता भ्लौ गः सुवदना ॥ १

अथ (कृत्यां २० जातौ) ज्ञेयेति मरभनयैर्युता मगण रगण-
 भगण नगण-यगणैः सहिता ततो भ्लौ भगण-लघू गो गुरुश्च
 स्यात् यत्र सप्ताश्वषडभिः सप्तभिः अश्वैः सप्तभिः षडभिश्च
 यतिः सा सुवदना ज्ञेया ।

अन्वयः—

या मरभनययुता, ततः भ्लौ गः, सप्ताश्वषडभिः यतिश्च सा;
 सुवदना ज्ञेया ॥१॥

भाषार्थः—

ज्ञेयेति जो मगण रगण भगण नगण और यगण से युक्त हो, जिसके अन्त में
 भगण लघू और गुरु हों सात सात द्वः से आगे जिसमें यति हो वह सुवदना नामक
 छन्द होता है ॥१॥

“ग्लिति वृत्तम्” इति पि० सू० ७।२४ ॥

समन्वयः   र०   ज०   र०   ज०   र०   ज० गु० ल०
                   ५ | ५- | ५ | ५ | ५ | ५- | ५ | ५- | ५ | ५-

त्री रजौ गलौ भवेदिहेदृशेन लक्षणेन वृत्तनाम ॥२॥

त्रिरिति यत्र त्रिवारं रजौ रगण जगणौ ततो गलौ गुरु लघू च
 स्याताम् इह शास्त्रे ईदृशेन लक्षणेन वृत्तं नाम यस्य तत् छन्दो भवेत् ।

(टि०) १ यतेः ७।७।६ स्थानान्तीत्यर्थः । २ यावद्विर्वर्णवृत्तं पूर्यते तावन्ति
 गुरुलघ्वचराणि यत्र तद् वृत्तं नाम छन्दः इत्यर्थः ।

पादान्ते यतिः ॥ रसैरश्वैरश्वैर्यमनततगैर्गेन शोभेययुक्ता ॥

*ख्याता पूर्वेः सुवंशा यदि मरभना स्तद्वद्वयं गौ गुरुश्च ॥ सभरा
न म्यलगिति त्रयोदशयतिर्मत्तभविक्रीडितम् ॥ सजजा भरौ
सलगाश्च चेदुदितं तदा प्रमदाननम् ॥

अन्वयः —

यत्र त्री रजौ गलौ च, इहेदशेन लक्षणोऽन वृत्तनाम छन्दो भवेत् ॥ २॥

भाषार्थः —

त्रिरिति जिस में तीन बार रगण और जगण आवें, अन्त में एक गुरु और एक लघु हो (तथा पादान्त में यति हो) तो ऐसे लक्षण से युक्त छन्द का नाम इस जगत् में वृत्त होता है ॥ २ ॥

मूलम्

प्रभैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम् ॥

“स्रग्धरा प्रौ भ्नौ यौ त्रिसप्तकाः” इति पि० सू० ७।२५ ॥

समन्वयः $\underbrace{म० \quad र० \quad भ० \quad न० \quad य० \quad य० \quad य०}_{\substack{S \ S \ S - S \ | \ S - S \ | \ | \ | \ | \ | \ S \ S - S \ S \ S \ | \ S \ S}}$

(प्रकृतौ) प्रभैर्यानां त्रयेण त्रिमुनि यतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम् ?

अथ (प्रकृत्यां २२ जातौ) भ्रैति या प्रभैः मगण-रगण भग एनगणै-
स्ततो यानां त्रयेण त्रिभि यगणै रचिता त्रिमुनियति युता त्रयश्च मुन-
यः सप्त च तैर्या यतिर्विरतिः तथा युता त्रिभिस्ततः सप्तभिर्विरामस-
मेतेति यावत् इयं स्रग्धरा कीर्तिता उक्ता ॥ सलिलनिधिर्भवेदिह नजौ
भगणो जगणास्त्रयश्च रः ॥ भवति नजौ हि सिद्धिरिति भाज्जजजा
यदि रो भविता ॥

अन्वयः—

या भ्रमैः, यानां त्रयेण, त्रिमुनियतियुता, इयं स्रग्धरा कीर्तिता ॥

भाषार्थः—

अति जो १-१ मरण रगण भगण नगण और, तीन यगणों से, तथा तीन और सात की यति से युक्त हो, वह स्रग्धरानामक छन्द होता है ॥

(मूलम्)

भ्रौ नरना रनावथ गुरुर्दिगर्कविरमं हि भद्रकमिदम् ।

“भद्रकं भ्रौ नौ नौ न्गौ दिगादित्याः” इति पि० सू० ७।२६

समन्वयः भ० र० न० र० न० र० न० गु०
 ५ । १-५ । ५-१ । १-५ । ५-१ । १-५ । ५-१ । १ । १ । १ । १ ।

आकृतौ) भ्रौ नरना रनावथ गुरुर्दिगर्कविरमं हि भद्रकमिदम् । २।

(अथ आकृत्यां २२ जातौ) भ्राविति यत्र भ्रौ भगण-रगणौ ततो नरना नगण-रगण-नगणा रनौ रगण-नगणौ अथ अनन्तरं गुरुः । इदं दिगर्क-विरमं दिगर्कैः दशभिर्द्वादशभिश्च विरमो यतिः यत्र तत् भद्रकं नाम छन्दः । अत्र हि इति पदं पादपूरणे ॥ सप्तभकारकृतावसितौ सगुरुः कविभिः कथिता मदिरा ॥ * लालित्यं भुजगेन्द्रेण भाषित-मेतच्चेन्मसरस्तजनगुभिः ॥ * सजता नसौ ररौ गः फणितुर-गहयैः स्यान्महास्रग्धराख्या । भौ भभभाश्च भरौ यदि कीर्तय पुत्रकमत्तविलासिनीम् ॥ २ ॥

अन्वयः—

यत्र भ्रौ, नरना, रनौ, अथ गुरुः, दिगर्कविरमं, इदं हि प्रभद्रकं भवति ॥

भाषार्थः—

भाषिति जिस में क्रमशः भगण रगण नगण, रगण नगण नगण तथा एक गुरु हों तथा दश और बारह से आगे यति हो, वह प्रभद्रक नामक छन्द होता है ॥

(मूलम्)

यदिह नजौ भजौ भजभलगास्तदाऽश्वललितं हरार्क-
यति तत् ॥ मत्ताक्रीडा मौ त्नौ नौ न्लौ गिति भवति
वसुशरदशयतियुता ॥

अश्वललितं नजौ भजौ भजौ भ्लौ शुद्रादित्याऽइति पि० सू० ७७ २७
समन्वयः

न० ज० भ० ज० भ० ज० भ० ल० गु०
| | | | 5 | - 5 | | - 5 | - 5 | | - 5 | - 5 | | - 5

(विकृतौ) यदिह नजौ भजौ भजभलगास्तदाऽश्वललितं हरार्कयति तत्
(विकृत्यां २३ जातौ) यदिह शास्त्रे नजौ नगण-जगणौ ततो
भजौ भगण-जगणौ भजभलगा भगण-जगण-भगण लघु-गुरवश्च स्युस्तत्
हरार्कयति हरैरेकादशभिः अर्केर्द्वादशभिर्धतिर्विरामो यत्र तत् अश्वल-
लितं नाम छन्दः स्यात् ॥

अन्वयः—

इह यत् नजौ भजौ भजभलगाः, तदा तत् हरार्कयति अश्वललितं भवति ।

भाषार्थः—

यदिति जिस छन्द में क्रमशः नगण जगण भगण जगण भगण जगण भगण
लघु और गुरु हों, तथा ग्यारह और बारह से यति हो, वह अश्वललितनामक छन्द
होता है ॥

‘मत्ताक्रीडा मौ त्नौ नौ न्लौ ग् वसुपञ्चदशकौ’ इति पि० सू० ७७ २८
समन्वयः

म० म० त० न० न० न० न० ल० गु०
5 5 5 - 5 5 5 - 5 | - | | | - | | - | | - | | - | | - 5

मत्ताक्रीडा मौ त्नौ नौ न्लौ गिति भवति वसुशरदशयतियुता ॥ २॥

मत्तेति यत्र मौ द्वौ मगणौ त्नौ तगण-नगणौ नौ द्वौ नगणौ न्लौ
नगण-लघू ग् गुरुश्च इति लक्षणेन वसुशरदशयतियुता षपञ्चदश
भिर्यतिस्तया सहिता मत्ताक्रीडा नाम छन्दः ॥ *भैरथ सप्तभिरत्रकृता
गुरुणा च तु मत्तमयूरगुतिः स्यात् ।

अन्वयः--

यत्र मौ नौ त्नौ न्लौ ग् इति वसुशरदशयतियुता मत्ताक्रीडा भवति । ११

भाषार्थः--

मत्तेति जिस में २ मगण १ तगण ४ नगण १ लघु और १ गुरु यह
क्रम से हों, और आठ, पांच और दश में यति से युक्त हो, तो यह मत्ता क्रीडा नाम
छन्द होता है ॥

(मूलम्)

भूतमुनीनैर्यतिरिह भतना स्मौ भनयाश्च यदि भवतितन्वी

(संस्कृतौ) “तन्वी भ्तौ न्सौ भौ न्याविन्द्रियस्वरमासाः”

इति पि० सू० ७ । २५ ॥

समन्वयः भ० त० न० स० भ० भ० न० य०
 ५ ॥ ५ ५ ॥ १ ॥ १ ॥ ५ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥

[संस्कृतौ] भूतमुनीनैर्यतिरिह भतनाः स्मौ भनयाश्च यदि भवतितन्वी

अथ (सङ्कृत्यां २४ जातौ) इह छन्दोजातौ यदि भतना भगण
तगण-नगणाः स्मौ सगण-भगणौ भनया-भगण-नगण यगणाश्च
भवेयुस्तदा तन्वी नाम छन्दो भवति । इह भूतमुनीनैः भूतानि पञ्च
मुनयः सप्त इनाः सूर्या द्वादश तैर्यतिः कार्या ॥

अन्वयः--

इह यदि भतनाः स्मौ भनयाः, भूतमुनीनैश्च यतिः स्यात् तदा
तन्वी भवति ॥

(मूलम्)

वस्वीशाश्वच्छेदोपेतं ममतन्नयुगनरसलगैर्भुजङ्गाविजृ
म्भितम् ॥ मो नांः षट् सगागिति यदि नवरसरसशर-
यतियुतमपवाहाख्यम् ॥

“भुजङ्गविजृम्भितं मौ नौ सौं लगौ वसुरुद्रऋषयः”

इति पि० सू० ७ । ३१ ॥

समन्वयः

[उत्कृतौ]

म० म० त० न० न० न० र० स० ल० गु०
S SSS SS-SS I | | I | I | I -S | S- | S- | -S

वस्वीशाश्वच्छेदोपेतं ममतनयुगनरसलगैर्भुजङ्गविजृम्भितम् ॥ १ ॥

अथ (उत्कृत्यां २६ जातौ) ममतैर्मगण-मगण-तगणैस्ततो
नयुगेन नगणयुगलेन ततो नरसलगैर्नगण-रगण-सगण-लघु-गुरुभी
रचितं तथा वःवीशाश्वैः ऋष्टैकादशसप्तभिश्छेदो विरामस्तेनोपेतं
युक्तं भुजङ्गविजम्भितं नाम छन्दो भवति ॥

अन्वयः—

मम तनयुगनरसलङ्गैः, वस्व्रीशाश्वच्छेदोपेतं भुजङ्गविजम्भितं भवति ॥

भाषार्थः

वसिष्ठि जा क्रम से दो सगण एक तगण तीन नगण एक एक रगण लघु और गुरु से, तथा आठ ग्यारह और सात की यति से युक्त हो, वह भुजंगविजृम्भित नामक छन्द होता है ॥

“अपवाहको म्ना नौ नौ त्सौ गौ नवतुरसेन्द्रियाणि”

इति पि० सू० ७ । ३१ ॥

समन्वयः

म० न० न० न० न० न० न० स० गु० गु०
 S S S- I I I- I I I- I I I- I I I- I I I- S S S

मो नाः षट् सगगिति यदि नवरसरसशरयतियुतमपवाहाख्यम् २

म इति यदि म एको मगणस्ततो ना नगणाः षट् ततः सगग् सगणो
 गुरुद्वयमित्यमुना प्रकारेण नवरसरसशरैः नवषट् षट्पञ्चभिर्था यति-
 स्तथा युतमुपेतम् अपवाहाख्यम् अपवाह इति आख्या नाम यस्य तत्
 छन्दः स्यात् ॥ २६ ॥

अन्वयः—

यदि मः, षट् नाः, सगग्, इति स्युः, तदा नवरसरसशरयति-
 युतम् अपवाहाख्यं छन्दो भवति ॥

भाषार्थः—

म इति जिस में एक मगण, छः नगण, एक सगण तथा दो गुरु हों, तथा जो
 नौ छः छः और पांच पर यति से युक्त हो, वह अपवाहनामक छन्द होता है ॥

इति समवृत्तप्रकरणम् ।

(मूलम्)

अथ दण्डकाः ।

यदिह नयुगलं ततः सप्तेरेफास्तदा चण्डवृष्टिप्रपातो
 भवेदण्डकः ॥ प्रतिचरणविवृद्धरेफाः स्युरर्णाणवव्याल-
 जीमूतलीलाकरोद्दामशङ्खादयः । प्रचितकसमभिधो
 धीरधीमिः स्मृतो दण्डको नदयादुत्तैः सप्तभिर्यैः ॥

“दण्डको नौ रः” ७ । ३३ ॥ प्रथमश्चण्डवृष्टिप्रपातः”

७ । ३४ ॥ अन्यत्र रातमाण्डव्याभ्याम् ॥ इति पि० सू० ७ । ३५

(टि०) १ यत्र पादे द्वौ नगणौ ततः सप्त रगणाः (पूर्वतो यथाक्रमैकैकाक्षरवृद्धितो
 लब्धमिदम्) २ इति बहुवचनेन इतोत्रेऽपि एकैकरगणवृद्ध्या प्रस्तारः ॥ २ तत्र प्रथमस्य
 नाम चण्डवृष्टिप्रपात इति अन्येषां तु यथाशिष्टवचनम् ॥

समन्वयः

न० न० र० र० र० र० र० र० र०
 ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥

यदिह नयुगलं ततः सप्तरेफास्तदा चण्डवृष्टिप्रपातो भवदण्डकः १

अथ चण्डवृष्ट्यादिकदण्डकानाह-यदिहेति । यदिति यदेत्यर्थे-
 ऽव्ययम् इह दण्डकजातौ आदौ नयुगलं नगणद्वयम् ततः सप्तरेफाः
 सप्त रगणास्तदा चण्डवृष्टिप्रपातो नाम दण्डको भवेत् चत्वारोपि
 पादा ईदृशेन लक्षणेन कर्तव्याः । इयं च संज्ञा रातमाण्डव्यव्यतिरिक्त-
 पिङ्गलादिमतेन । तदुक्तं तत्र अन्यत्रेति ॥

अन्वयः—

इह यत् नयुगलं, ततः सप्तरेफाः, तदा चण्डवृष्टिप्रपातो दण्डको भवति ।

भाषार्थः—

यदिति जब दो नगण तथा सात रगण हों, तो चण्डवृष्टिप्रपात नामक प्रथम
 दण्डक होता है ॥ १ ॥

न० न० र० र० र० र० र० र० र० र०
 ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥

प्रतिचरणविवृद्धरेफाः स्युरर्णाणव्यालजीमूतलीलाकरोद्दामशङ्खादयः

प्रतीति तथात्र प्रतिचरणं विवृद्धरेफा इति । यदा दण्डकं दण्डकं
 प्रति पादे पादे एकैकरगणवृद्धिः क्रियते तदा अमूनि नामानि दण्डकानां
 पृथक् २ स्युः । आदौ सर्वत्र नगणद्वयमेव कार्यम् । ततश्चादौ द्वौ नगणौ
 ततः अष्टौ रगणास्तदा अर्णौ नाम दण्डकः स्यात् । एवं प्रतिचरणं रग-
 णवृद्धौ नवभिरर्णवो नाम, दशभिः रगणैर्व्यालः, एकादशभिः रगणै-
 र्जीमूतो नाम, द्वादशभिः रगणैर्लीलाकरः, त्रयोदशभिः रगणैरुद्दामा, तथा
 पादे पादे आदौ द्वौ नगणौ ततश्चातुर्दश रगणास्तदा शङ्खो नाम दण्डको
 भवति । आदिशब्दात्पथ (?) गगनसमुद्रादयोऽपि शिष्टकृतनामानो
 गृह्यन्ते रगणवृद्धिरपि कर्तव्या । सिंहसमुद्रभुजङ्गादय इति रामचन्द्र
 बौद्धः । आराम-संग्राम सुराम-वैकुण्ठ-सोत्कण्ठ-सार-कासार-विस्तारा
 दय एकोनसहस्राक्षरपर्यन्तमिति नारायणभट्टः । तदुक्तम् :—

(टि०) १ ग्रन्थान्तराविरोधाय प्रतिचरणेऽत्रत्यर्थः कार्यः नतु प्रतिचरणं विवृद्धा रेफा इति ॥

एकोनसहस्राऽत्तरपर्यन्ता दण्डकाङ्ग्रयः प्रोक्ताः ।
वर्णत्रिकगणवृद्ध्या नद्धितयाद्या महामतिभिः ॥

अन्वयः —

प्रतिचरणविवृद्धरेफाः, अर्णाऽर्णव्यालजीमूतलीलाकरोद्वा-
मशङ्खादयः स्युः ॥

भाषार्थः

प्रतीतिं सव दण्डकों के प्रत्येक पाद के आरम्भ में दो नगण हों, तथा एक
२ करके रगणों की संख्या बढ़ाई जावे, तो अर्ण अर्णव व्याल जीमूत लीलाकर उद्दाम शङ्ख ।
तथा आदि पद से गगन समुद्र वैकुण्ठ इत्यादिक संज्ञाएं होती हैं । अर्थात् आरम्भ में दो
नगण के अनन्तर आठ रगण हों तो अर्ण नौ रगण हों तो अर्णव, दस हों तो व्याल, ग्यारह
हों तो जीमूत, बारह हों तो लीलाकर, तेरह हों तो उद्दाम, चौदह हों तो शङ्ख इत्यादिक
संज्ञाएं हजार अक्षर के पाद तक कविप्रयोगानुसार बढ़ती जाती हैं परन्तु आरम्भ में
सब के दो नगण अवश्य होने चाहिये ॥

“शेषः प्रचितकः” इति पि० सू० ७ । ३६ ॥

समन्वयः

न० न० य० य० य० य० य० य० य० य०
।।।-।।।-। ५ ५-। ५ ५-। ५ ५ । ५ ५ । ५ ५ । ५ ५-। ५ ५
प्रचितकसमभिधो धीरधीभिः सृष्टो दण्डको नद्ध्यादुत्तरैः सप्तभिर्नैः
इति भट्टकैदारविरचिते वृत्तरत्नाकराख्ये छन्दोग्रन्थे समवृत्ताध्याय-
स्तृतीयः समाप्तः ॥

प्रचितकैति तथा नगणद्वयादुत्तरैः अग्रेभवैः सप्तभिर्नैः यगणै
रचितो धीरधीभिः परिङ्कतैः प्रचितकसमभिधो नाम दण्डकः कथितः ।
अत्रापि पूर्ववदेव एकैक्यगणवृद्ध्या दण्डकाः । कार्याः यैरित्युपलक्षणं
गणमात्रस्य कविप्रयोगानुरोधात्, वृत्त्यानुकूल्यमत्रविचार्यम् ।
इति वृत्तरत्नाकराख्यछन्दोग्रन्थस्य रत्नसंग्रहद्वयाख्यायां समवृत्ताध्या-
यस्तृतीयः समाप्तः ॥

(टि०) १ चण्डवृष्टिपपातादन्यः, यत्र रगणोपलक्षितगणमात्रवद्विरिति भावः ॥

अन्वयः—

नद्वयात् उत्तरैः सप्तभिः यैः, धोरधोभिः प्रचितकसप्तभिश्चा
दण्डकः स्मृतः ॥

भाषार्थः—

प्रेति दो नगणों से परे सात यगण हों तो इस दण्डक का धोरबुद्धिवाले
पण्डितपुरुषों ने प्रचितक नाम कहा है ॥

इति श्रीवृत्तरत्नाकराख्य—कन्दग्रन्थ पर स्तसंग्रह में भाषाप्रभाकर टीका का

तृतीय अध्याय समाप्त हुआ ॥ शुभम्

अथार्द्धसमवृत्तलक्षणाध्यायः

(मूलम्)

विषमे यदि सौ सलगा दले । भौ युजि भाद्रगुरुका-
वुपचित्रम् ॥ भत्रयमौजगतं गुरुणी चेत् । युजि च
नजौ ज्ययुतौ द्रुतमध्या ॥ सयुगात्सगुरु विषमे चेत् ॥
भाविह वेगवती युजि भाद्रगौ ॥ ओजे तपरौ जरौ
गुरुश्चेद् । मसौ जगौ भद्रविराद् भवेदनोजे ॥ असमे
सजौ सगुरुयुक्तौ । केतुमती समे भरनगाद् गः ॥
आख्यानकी तौ जगुरु ग ओजे । जतावनोजे जगुरु
गुरुश्चेत् ॥ जतौ जगौ गो विषमे स्यात् । तौ जगौ ग एषा
विपरीतपूर्वा ॥ सयुगात्सलघू विषमे गुरुः । युजि नभौ
च भरौ हरिणप्लुता । अयुजि ननरला गुरुः समे ।
न्जमपरवक्त्रमिदं ततो जरौ ॥ अयुजि नयुगरेफतो

अन्त में युक्त हों, एवं विषमपादों में भगण रगण नगणों से परे दो गुरु हों, तो वह केतुमती नामक छन्द होता है ॥५॥

“आख्यानकी तौ जगौ ग्, जतौ जगौ ग्” इति पि० सू० ५।३७

समन्वयः त० त० ज० गु० गु० ज० त० ज० गु० गु०
 S S I-S S I I S I-S S I S I-S S

आख्यानकी तौ जगुरु ग ओजे । जतावनोजे जगुरु गुरुश्चेत् ॥

आख्यानकीति ओजे विषमे पादे तौ द्वौ तगणौ जगुरु जगण
 गुरु गः पुनः गुरुश्च भवति । पुनरनोजे समे पादे जतौ जगण तगणौ
 ततो जगुरुजगण-गुरु पुनरेको गुरुश्चेत्तदा आख्यानकी नाम छन्दो भवति

अन्वयः—

चेत् ओजे तौ जगुरु गः अनोजे जतौ जगुरु गुरुश्च तदा आख्यान-
 की भवति ॥६॥ भाषार्थः—

आख्यानकीति—यदि विषमपादों में दो तगण एक जगण और दो गुरु हों,
 तथा समपादों में जगण तगण जगण से परे दो गुरु हों, तब आख्यानकी नामक
 होता है ।

“विपरीताख्यानकी जतौ जगौ ग्, तौ जगौ ग्” इति पि० सू० ५।३८

समन्वयः

ज० त० ज० गु० गु० त० त० ज० गु० गु०
 I S I-S S I-S I-S S S I-S S I S I-S S

जतौ जगौ गो विषमे सम स्यात् । तौ जगौ ग एषा विपरीतपूर्वा । ७।

जताविति यदि विषमे पादे तौ जगण तगणौ जगौ जगण-गुरु
 गुरुश्च भूय एकः गुरुश्च । पुनः समे पादे तौ द्वौ तगणौ जगौ जगण
 गुरु गः गुरुश्च स्यात् तदा एषा विपरीतपूर्वा विपरीत इति शब्दः पूर्वा
 यस्याः सा आख्यानकी अर्थात् विपरीताख्यानकी भवति ॥

अन्वयः—

चेत् विषमे जतौ जगौ गः समे तौ जगौ गः एषा विपरीतपूर्वा
 (आख्यानकी) भवति ॥७॥

भाषार्थः —

जेति—यदि विषमपादों में जगण तगण जगण और दो गुरु हों, तथा समों में दो तगण एक जगण दो गुरु हों, तो विपरीत शब्द है पूर्व जिसके ऐसी आख्यानकी अर्थात् विपरीताख्यानकी छन्द होता है । आशय यह है कि आख्यानकी के पादों को विपरीत कर दो अर्थात् प्रथम को द्वितीय तृतीय को चतुर्थ, एवं चतुर्थ को तृतीय द्वितीय को प्रथम बना दो, तो विपरीताख्यानकी छन्द बन जाता है । इसी लिए इसका विपरीताख्यानकी यह अन्वर्थ नाम लिख दिया है ॥८॥

“हरिणप्लुता सौ स्लौ ग्, न्भौ भ्रौ” इति पि० सू० ५।३६

समन्वयः

स० स० स० ल० गु० न० भ० भ० र०
 ॥ ५ - ॥ ५ - ॥ ५ - ॥ ५ - ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥
 सयुगात्सलघू विषमे गुरुः । युजि नभौ च भ्रौ हरिणप्लुता ॥

सेति विषमे पादे सयुगात् सगणयुग्मात्सलघू सगण-लघू गुरुश्च, पुनर्युजि समे पादे नभौ नगण-भगणौ भ्रौ भगण-रगणौ च तदा हरिणप्लुता नाम छन्दो भवति ॥

अन्वयः—

विषमे सयुगात्सलघू गुरुः, युजि नभौ भ्रौ च तदा हरिप्लुता भवति ॥८॥ भाषार्थः—

सेति विषमपादों में दो सगणों से परे सगण लघु और गुरु हों, तथा समपादों नगण भगण भगण और रगण हों, तो हरिणप्लुता नामक छन्द जानना ॥

“अपरवक्त्रं नौ लौ ग्, न्जौ ज्रौ” इति पि० सू० ५।४०

समन्वयः

न० न० र० ल० गु० न० ज० ज० र०
 ॥ १ - ॥ १ - ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥
 अयुजि ननरला गुरुः समे । जमपरवक्त्रमिदं ततो जरौ ॥६॥

अयुजीति अयुजि विषमे पादे ननरलाः द्वौ नगणौ ततो रगण

लघू ततो गुरुश्च । समे पादे न्जं न च जूच तयोः समाहारः न्जं नगण
जगणौ ततोऽनन्तरं जरौ जगण रगणौ इदमपरवक्त्रं नाम छन्दः ॥

अन्वयः—

चेत् अयुजि ननरत्ना गुरुः, समे न्जं ततो जरौ इदम् अपरवक्त्रं
भवति ॥६॥

भाषार्थः—

अयुजीति जिसके विषमपादों में दो नगण एक रगण १ लघु और १ गुरु हों,
तथा समों में नगण-जगण से परे जगण रगण हों उसका नाम अपरवक्त्र होता है ॥६॥

“पुष्पिताग्रा नौ यौ, न्जौ ज्रौग्” इति पि० सू० ५४?

समन्वयः

न०	न०	र०	य०	न०	ज०	ज०	र०	गु०
॥	॥	॥	॥	॥	॥	॥	॥	॥
॥	॥	॥	॥	॥	॥	॥	॥	॥

अयुजि नयुगरेफतो यकारो । युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा ।

अयुजीति अयुजि विषमे पादे नयुगं रेफश्च तौ ताभ्याम् अर्थात्
नगण-नगण-रगणेभ्यः परो यकारो यगणौ भवति ॥ च पुनः युजि
समे पादे नजौ नगण-जगणौ ततो जरगा जगण-रगण-गुरुवश्च तदा
पुष्पिताग्रा नाम छन्दो भवेत् ।

अन्वयः—

चेत् अयुजि नयुगरेफतः यकारः, युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पि-
ताग्रा भवति ॥१०॥

भाषार्थः—

अयुजीति—जिसके विषमपादों में दो नगण और एक रगण और यगण हों,
तथा समों में एक नगण दो जगण एक रगण और एक गुरु हो उसका नाम पुष्पिताग्रा
होता है ॥१०॥

वदन्त्यपरवक्त्राख्यं वैतालीयं विपश्चित ।

पुष्पिताग्राभिधं केचिदौपच्छन्दसिकं परे ॥१०॥

यदिदं छन्दः अपरवक्त्राख्यं नाम वदन्ति । तत् केचित्

स्यादिति अयुग्मे विषमे पादे रजौ रगण-जगणौ ततोऽग्रे पुनः
 रजौ रगण-जगणौ । तु पुनः समे पादे जरौ जगण-रगणौ, ततोऽग्रे पुनः
 जरौ जगण रगणौ गुरुश्च । तदा इयं यवात् यवशब्दात्परा मती यव-
 मतीत्यर्थः तदाख्यं छन्दः स्यात् । विषमे सजसा गुरुः समे, सभरा
 लोऽथ गुरुर्वियोगिनी ॥ ओजपरौ भरौ जरौ गुरु समे जौ यौ,
 कीर्तिता बुधैरियं तु षट्पदाख्या ॥ रो जरौ जसंयुतौ पदे पदेऽथ,
 युग्मे तरौ जरौ गुरुर्मृगी यवानी ॥ अयुजि, ननभभा समकेऽपितु,
 नयुगरयुगलं तदा कौमुदी ॥ यदि विषमे भवतो नजौ जरौ,
 सजयाः समे जगुरु मञ्जुसौरभम् ॥ तथाष्टाविंशतिर्लघव एको
 गुरुरिति विषमः पादः, त्रिंशल्लघव एको गुरुश्चेति समः सा
 शिखान्ता ॥ [इयमेव विपर्यस्ताद्धा खञ्जा नाम] *विषमे यदि
 सौ जगौ समे, स्तरला गोऽपरवक्त्रमीरितम् ॥ *विषमे सजसा
 गुरु अनोजे, सभरा यश्च तु मालभारणीयम् ॥ *विषमे सजसा
 गुरु अनोजे स्मरयाश्छन्दसिकं तदौपपूर्वम् ॥

इति वृत्तरत्नाकराख्यछन्दोग्रन्थस्य रत्नसंग्रहव्याख्यायामर्द्धसम-

वृत्ताध्यायश्चातुर्थः समाप्तः ॥४॥

अन्वयः—

यदा अयुग्मके रजौ रजौ, समे तु जरौ जरौ गुरुः, तदा इयं यवा-
 त् मती (यवमती) स्यात् ॥१२॥

भाषार्थः—

स्यादिति जव विषम पाद में दो वार क्रम से रगण जगण आवें, तथा सम में
 क्रम से दो वार जगण रगण और अन्त में गुरु हो, तब यव इस शब्द से परे मती शब्द
 अर्थात् यवमती नाम से वाच्य छन्द होता है ॥१२॥

इति श्रीवृत्तरत्नाकर की रत्नसंग्रह व्याख्या पर भाषाप्रभाकर टीका में अर्द्धसमवृत्तों का चतुर्थ

अध्याय समाप्त हुआ ॥ शुभम्

अथ पञ्चमोऽध्यायः विषमवृत्तलक्षणखण्डः

(मूलम्)

मुखपादोऽष्टभिर्वर्णैः । परेऽस्मान्मकरालयैः क्रमाद्-
वृद्धाः ॥ सततं यस्य विचित्रैः पादैः सम्पन्नसौन्दर्यं
तदभिहितममलधीभिः पदचतुर्ध्वाभिधं वृत्तम् ॥
प्रथममुदितवृत्ते । विरचितविषमचरणभाजि ॥ गुरुक-
युगलनिधन इह कलित आङ्ग ॥ विधृतरुचिरपदवितति
यतिरिति भवति पीडः ॥ प्रथममितरचरणसमुत्थांश्रयति
जगति लक्ष्म ॥ इतरदितरजनितमपि यदि च तुर्यं ।
चरणयुगलकमाधिकृतमपरमिति कालिका सा ॥ द्विगुरु
युतसकलचरणान्ता मुखचरणरचितमनुभवति तृतीयः
चरण इह हि लक्ष्म । प्रकृतमपरमपि यदि भजति लवली
सा ॥ प्रथममधिवसति यदि तुर्यं । चरमचरणपदमव-
सितगुरुयुग्मा । निखिलमपरमुपरितनसममिह ललित-
पादा । त्रितयममृतधारा ॥

“प्रतिपादचतुर्वृद्ध्या पदचतुर्ध्वम्” इति पि० सू० ५।२०

समन्वयः

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८

मुखपादोऽष्टभिर्वर्णैः ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

परेऽस्मान्मकरालयैः क्रमाद् वृद्धाः ॥

(टि०) १ प्रतिपादं चतुर्णामिच्छराणां वृद्ध्या आधिक्येनेत्यर्थः ॥

१२३ ४५ ६७ = ६१० १११२१३१४ १५ १६

सततं यस्य विचित्रैः पादैः सम्पन्नसौन्दर्यं ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ = ६ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०

तदभिहितममलधीभिः पदचतुरूर्ध्वाभिधं वृत्तम्

अथ विषमवृत्ताध्यायो व्याख्यायते मुखपाद इति यस्य वृत्तस्य मुखपाद आदिपादोऽष्टभिर्वर्णैः अस्मात् मुखपादात् परे पञ्चाद्भवास्त्रयः पादा मकरालयैश्चतुर्भिर्क्षरैः क्रमात् क्रमेण वृद्धाः (द्वितीयपादो द्वादश भिर्क्षरैस्तृतीयः पादः षोडशाक्षरैश्चतुर्थो विंशत्यक्षरैः) भवन्ति तदा अमलधीभिः पण्डितैः सततमनवरतं यस्य वृत्तस्य विचित्रैः नानाविधैः पादैः सम्पन्नसौन्दर्यं जातचारुत्वम् तत् पदचतुरूर्ध्वाभिधं वृत्तम् अभिहितं भणितम् ॥ अत्र वर्णैरिति सम्पन्नसौन्दर्यमिति च वदता गुरुलघुनिवेशनियमो नास्ति किन्तु श्रोत्रसौभाग्यार्थं वर्णवैचित्र्यं विधेयमिति सूचितम् ।

अन्वयः—

यस्य मुखपादः अष्टभिः वर्णैः अस्मात् परे मकरालयैः क्रमात् वृद्धाः तदा अमलधीभिः सततं विचित्रैः पादैः सम्पन्नसौन्दर्यं तत् पदचतुरूर्ध्वाभिधं वृत्तम् अभिहितम् ॥१॥

भाषार्थः—

मुखेति—जिस वृत्त का प्रथम पाद आठ वर्णों से बना हो, तथा इससे पीछे के पाद क्रम से चार २ वर्णों करके बड़े हुए हों, अर्थात् द्वितीय में बारह, तृतीय में सोलह, चतुर्थ में बीस इस प्रकार प्रतिपाद चार २ वर्ण बढ़ते जावें, तो निर्मलबुद्धिवाले पण्डित पुरुषों ने सदैव विचित्र पादों से सौन्दर्यशाली उस वृत्त का नाम पदचतुरूर्ध्व कहा है । १।

“गावन्त आपीडः” ५।२१। “आदौ चेत्यत्यापीडः ५।२२

“प्रत्यापीडो गावादौ च” ५।२३ इति पि० सू०

(टि०) १ पूर्वोक्तस्यैवान्ते चेतुर्गौ प्रतिपादं गुरुद्वयं तदऽऽपीडनामेति । आदाविति आदौ चेतुर्गुद्वयं तदा प्रत्यापीडो नाम । प्रत्येति यदि गौ आदौ चात् अन्तेऽपि भवतस्तदाऽपि प्रत्यापीड एवेति सूत्रत्रयार्थः ।

समन्वयः

गु०२

१२३ ४५६ ७=

प्रथम मुदित वृत्ते ।

गु०२

१२३४ ५६७ ८९ १० ११ १२

विरचित विषम चर ण भा जि ॥

गु०२

१२३ ४५६ ७८९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६

गुरुक युगल निधन इ ह क लि त आ डा ।

गु०२

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०

विधृत रुचिरपदवित ति य ति रि ति भ व ति पी डः ॥२॥

प्रथममिति । इह शास्त्रे विरचितान् विषमान् प्रतिपादं वृद्ध्या विषमाक्षरान् चरणान् पादान् भजतीत्येवंशीलं तत् तथा तस्मिन् प्रथम मुदितवृत्ते पूर्वं प्रतिपादिते पदचतुर्द्व्याभिधे वृत्ते गुरुयुगलं निधनेऽवसाने यस्य तत् तस्मिन्सति विधृता रुचिरा शोभना पदविततौ पदसमूहे यतिर्येन स तथा आडा कलितो युक्तः पीड आपीड इत्यर्थः तदाख्यं छन्दो भवतीति यावत् । भावार्थस्त्वयम् आपीडछन्दसि सर्व लक्षणं पदचतुर्द्व्याभिधसमं किन्तु पादे पादे प्रान्ते गुरुद्वयं कार्यमिति ॥ पैङ्गले तु विशेष उक्तः ॥

अन्वयः—

इह विरचितविषमचरणभाजि प्रथममुदितवृत्ते गुरुकयुगलनिधने, विधृत रुचिरपदविततियतिः आडा कलितः पीड इति भवति ॥२॥

भाषार्थः—

प्रथममिति—इस छन्द शास्त्र में रचन किये हुवे (कमशः ८-१२-१६-२० अक्षरात्मक) विषम (विषमाक्षर) पादों से युक्त, पहले कहे हुए पदचतुर्द्व्युक्त के ही पादों के अन्त में दोर वर्णों को गुरु करने पर सुन्दर २ पदों के समूह तथा शोभन यति को धारण करने वाले इस छन्द का नाम 'आड्' से युक्त 'पीड' अर्थात् आपीड होता है,

पिङ्गलाचार्य ने 'आदि में दो गुरु होने पर, अथवा आदि अन्त दोनों जगह दो २ गुरु होने से भी प्रत्यापीड, नामक एवं दो छन्द और भी विशेष वर्णन किये हैं

“प्रथमस्य विपर्यसि मञ्जरीलवल्यामृतधाराः” इति पि० सू० ५।२४
समन्वयः

१२३४५६ ७ ८ ९ १० ११ १२

प्रथम मितर चरण स मु त्थं ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८

श्रयति जगति लक्ष्म ॥

१२३४५६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६

इतर दितर जनित म पि य दि च तु य ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०

चरणयुगलकमधिकृत म प र मि ति क लिका सा ॥३॥

प्रथममिति तुर्यं श्लोकचतुर्थोऽंशः पाद इत्यर्थः । यदि प्रथमं तुर्यं प्रथमपादः इतरचरणसमुत्थं द्वितीयचरणभवं द्वादशाक्षररूपं लक्ष्म लक्षणं श्रयति । इतरत् तुर्यं द्वितीयपाद इतरजनितमपि प्रथमपाद-जनितमष्टाक्षररूपं श्रयति ॥ अपरं चरणयुगलं तृतीयचतुर्थरूपमधिकृतम् अधिकारप्राप्तं पूर्वोक्तं क्रमेण षोडशविंशत्यक्षरत्वं लक्ष्म लक्षणं श्रयति । तदा सा इत्यनेन प्रकारेण जगति लोके कलिका नाम छन्दो भवति । प्रथमः पादो द्वादशाक्षरः (१२) द्वितीयः अष्टाक्षरः (८) तृतीयः षोडशाक्षरः (१६) चतुर्थो विंशत्यक्षरः (२०) इति तत्त्वम् ॥३॥ पैङ्गलेऽस्या मञ्जरीति नाम ५ । २४ ॥

अन्वयः —

यदि प्रथमं तुर्यम् इतरचरणसमुत्थं लक्ष्म श्रयति, इतरत् इतर-जनितम् अपि श्रयति, अपरं चरणयुगलम् अधिकृतं लक्ष्म श्रयति तदा सा जगति कलिका इति श्रवति ॥ ॥

२ प्रथमस्य पादस्य द्वितीयेन विपर्यये मञ्जरी । तृतीयेन लवली । चतुर्थेन अमृतधारेति निष्कृष्टोऽर्थः ॥

भाषार्थः—

प्रथममिति—यदि प्रथमतुर्यु (पाद इसमें 'तुर्य' श्लोक के चतुर्थीश को जिसे पाद कहते हैं, लिखा है । तुर्य का अर्थ चतुर्य नहीं) द्वितीयपाद के लक्षण को आश्रित करे, तथा द्वितीयपाद प्रथमपाद के लक्षण को आश्रित करे, अर्थात् प्रथम (अष्टाक्षर) पाद, द्वितीय (द्वादशाक्षर) पाद की जगह हो, तथा द्वितीय (द्वादशाक्षर) पाद प्रथम (अष्टाक्षर) पाद की जगह हो, और बाकी ३-४ दोनों पाद अधिकृत अर्थात् पूर्वोक्त षोडशाक्षर-विंशत्यक्षर रूपलक्षण को पूर्ववत् आश्रित करें, तब इस छन्द का नाम संसार में कलिका होता है ॥३॥

समन्वयः

गु०२

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

द्विगुरु युत सकल च र णा न्ता ।

गु०२

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७

मुख चरण रचित म नु भ व ति तृ ती यः ॥

गु०२

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८

चरण इह हि लक्ष्म ।

गु०२

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०

प्रकृतमपरमखिलमपि यदि भजतिलवली सा ॥४॥

द्वीति यदि द्वाभ्यां गुरुभ्यां युतः युक्तः सकलचरणानामन्तोऽवसानं

१ यस्याः सा तथा लवली नाम छन्दो भवति । इहाऽस्यां लवल्यां हि निश्चितं तृतीयः चरणो मुखचरणरचितं प्रथमपादोद्भवम् अष्टाक्षरतारूपं लक्ष्म लक्षणम् अनुभवति आश्रयति, अपरमन्यदखिलमपि चरणं प्रकृतं प्रस्तुतं आपीडोक्तलक्षणं भजति । द्वितीयपादादिसमानं क्रमशो भवतीत्यर्थः । प्रथमो द्वादशाक्षरः (१२) द्वितीयः षोडशाक्षरः (१६) तृतीयः अष्टाक्षरः (८) चतुर्थो विंशत्यक्षरः (२०) इति तत्त्वम् ॥

अन्वयः—

द्विगुर्युतसकलचरणान्ता सा लवली भवति यदि इह हि तृतीयः
चरणो मुखचरणरचितं लक्ष्म अनुभवति, अपरं च अखिलं प्रकृतम् ॥४॥

भाषार्थः—

द्वीति—यदि समस्त पादों के अन्त दो गुरु अक्षरों से युक्त हों तब उस छन्द का नाम लवली होता है। इस लवली में तृतीय पाद प्रथम पाद के लक्षण को अनुभव करे, अर्थात् तृतीय (द्वादशाक्षर) पाद, प्रथम (अष्टाक्षर) पाद के स्थान में स्थित हो, (प्रथम पाद तृतीय की जगह हो) तथा बाकी सब चरण पूर्वोक्त लक्षण को आश्रयण करें, अर्थात् प्रथम १२ अक्षर का द्वितीय १६ का तृतीय ८ का चतुर्थ २० का हो, ॥ ४ ॥

समन्वयः

गु० २
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
प्रथममधिवसति यदितुय ।

गु० २
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
चरमचरणपदमवसितगुरुयुग्मा ॥

गु० २
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०
निखिलमपरमुपरितनसममिहललितपादा ।

गु० २
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
त्रितयममृतधारा ॥५॥

प्रथममिति यदि प्रथमं तुर्यं प्रथमपादोऽष्टाक्षररूपः (कर्ता)
चरमचरणपदं चतुर्थपादस्य पदं स्थानमधिवसति प्राप्नोति चतुर्थो
भवतीत्यर्थः अर्थात् चतुर्थः पादः अष्टाक्षरो भवति । निखिलं
समस्तम् अपरमन्यत् त्रितयं पादत्रयम् उपरितनसमम् आपीडद्वितीय-
पादादिसमानं तदा ललितपादा कोमलपदघटितचरणेत्यर्थः अवसिते

सर्वपादानाम् अवसाने २ गुरुयुग्मं यस्याः सा अवसितगुरुयुग्मा
इह शास्त्रे अमृतधारा नाम छन्दो भवति । प्रथमो द्वादशाक्षरः (१२)
द्वितीयः षोडशाक्षरः (१६) तृतीयो विंशत्यक्षरः (२०) चतुर्थोऽष्टाक्षरः
इति तत्त्वम् ॥५॥ इति पदचतुर्ध्वप्रकरणं समाप्तम् ।

अन्वयः—

यदि प्रथमं तुर्यं चरमचरणपदम् अधिवसति, निखिलम् अपरं
त्रितयं उपरितनसमम् तदा अवसितगुरुयुग्मा ललितपादा सा
अमृतधारा भवति ॥ ५ ॥

भाषार्थः—

प्रथममिति—यदि प्रथमपाद (कर्ता) चतुर्थपाद के स्थान में स्थित हो, अर्थात् चतुर्थपाद
अष्टाक्षररूप हो, तथा बाकी सब तीनों पाद पहले के समान हों, अर्थात् प्रथम १२ अक्षर
का, द्वितीय १६ का, तृतीय २० का हो, और प्रत्येक पाद के अन्त के दो वर्ण गुरु
हों, तब ललित (सुन्दर) पादों से युक्त उस छन्द का नाम अमृतधारा होता है ॥५॥

इति पदचतुर्ध्वप्रकरणम् ॥

(मूलम्)

सजमादिमे सलघुकौ च । नसजगुरुकेष्वथोद्
गता ॥ त्र्यङ्घ्रिगतभनजला गयुताः । सजसा जगौ
चरम एकतः पठेत् ॥ चरणत्रयं भजति लक्ष्म । यदि
सकलमुद्गतागतम् ॥ नौ भगौ भवति सौरभकं ।
चरणे यदीह भवतस्त्रुतीयके ॥ नयुगं सकारयुगलं
च । भजति चरणं तृतीयकम् ॥ तदुदितमुरुमतिभि-
लेलितं । यदि शेषमस्य खलु पूर्वतुल्यकम् ॥

ग्, स्जौ स्जौ ग्”

इति पि० सू० ५ । २५

स० ज० स० ल० न० स० ज० गु०

सजमादिमे सलधुकौ च । नसजगुरुकेष्वथोद्धता ॥

भ० न० ज० त० गु०   स०   ज०   स०   ज०   गु०
 ५॥॥॥॥॥ ५॥॥॥॥॥ ५॥॥॥॥॥ ५॥॥॥॥॥ ५॥॥॥॥॥ ५॥॥॥॥॥

त्र्यङ्गिगतभनजला गयुताः । सजसा जगौ चरणमेकतः पठेत् .१

सजमिति यदि आदिमे प्रथमे पादे सजं (सश्च जश्च तयोः समाहारः) सगण-जगणौ पुनः सलघुकौ सगण-लघू च भवतः । अथ द्वितीये पादे नसजगुरुकेषु नगण-सगण-जगण-गुरुषु सत्सु । त्रिशब्द-स्तृतीयेत्यर्थे वर्तते, एवं च त्र्यङ्गौ तृतीये पादे इत्यर्थस्तत्र गता ये भनजला भगण-नगण-जगण-लघवस्ते गयुता गेन गुरुणा युक्ताः स्युः ॥ चरमे पादे सजसा सगण-जगण-सगणा जगौ जगण-गुरु च एवं यदि चरणम् एकतः पठेत् अर्थात्प्रथमं पादं द्वितीयेनैकीकृत्योच्चारयेदित्यर्थः तत्रात्यन्तयति न कुर्यादिति यावत् (त्यल्लोपे पञ्चमो) तदा उद्गता नाम छन्दो भवति ॥ १॥

अन्वयः—

यदि आदिमे सजं, सलघुकौ च, अथ नसजगुरुकेषु च (सत्सु),
 इयङ्घ्रिगतभनजलाः (चेत्) गयुताः, चरमे सजसा जगौ, (चेत्
 प्रथमं) चरणम् (द्वितीयेन) एकृतः पठेत् तदा उद्भूता भवति ॥१॥

भाषार्थः—

सजमिति—यदि प्रथम पाद में सगण जगण सगण और १ लघु हों, द्वितीय पाद में नगण सगण जगण तथा एक गुरु हो, तृतीय पाद में भगण नगण जगण लघु, और एक गुरु से युक्त हों, तथा चतुर्थ में सगण जगण सगण तथा जगण-गुरु हों,

“उपस्थितप्रचुपितं पृथगाद्यं म्सौ ज्भौ गौ, स्नौ
ज्रौ गु, नौ स, नौ न्ज्यौ” इति पि० सू० ५ । २८

समन्वयः   म०   स०   ज०   भ०   गु० २
 $\overline{S} \quad \overline{S} \quad \overline{S} \quad \overline{S} \quad \overline{S} \quad \overline{S} \quad \overline{S} \quad \overline{S} \quad \overline{S} \quad \overline{S}$

म्सौ ज्भौ गौ प्रथमाङ्घ्रिरेकतः पृथगन्यत् ॥

स०   न०   ज०   र०   गु०
 $\overline{S} \quad \overline{S} \quad \overline{S} \quad \overline{S} \quad \overline{S} \quad \overline{S} \quad \overline{S} \quad \overline{S} \quad \overline{S} \quad \overline{S}$

त्रितयं सनजरगास्तथा ननौ सः

न०   न०   स०
 $\overline{S} \quad \overline{S} \quad \overline{S} \quad \overline{S} \quad \overline{S} \quad \overline{S} \quad \overline{S} \quad \overline{S} \quad \overline{S} \quad \overline{S}$

त्रिनपरिकलितजयौ ॥

न०   न०   न   ज०   य०
 $\overline{S} \quad \overline{S} \quad \overline{S} \quad \overline{S} \quad \overline{S} \quad \overline{S} \quad \overline{S} \quad \overline{S} \quad \overline{S} \quad \overline{S}$

प्रचुपितमिदमुदितमुपस्थितपूर्वम् ॥१॥

म्साविति म्सौ मगण-सगणौ ज्भौ जगण-भगणौ गौ द्वौ गुरु
चेत्येषः प्रथमोऽङ्घ्रिश्चरणः एकतः एकः (प्रमथार्थे तसिल्) पृथक्
द्वितीयादिपादत्रयात् पृथक्कृत्य पठनीयः, इतोऽन्यत् अग्रेभवं पादत्रितयं
तु एकीकृत्यैव पृथक् पठनीयं तत्र विरामो न कार्य इत्यर्थः । ततः “श्लो-
काद्धे तु विशेषतः” इत्यस्यापवादोऽयमिति भावः । अधुना चरणत्रय-
लक्षणमुच्यते सति सनजरगाः सगण-नगण जगण-रगण-गुरवो द्वितीये
पादे. तथा ननौ द्वौ नगणौ सः सगणश्च तृतीये पादे । त्रयश्च ते नास्त्रि-
नाः तैः त्रिनैः परिकलितौ युक्तौ च तौ जयौ जगण-यगणौ चतुर्थे पादे
यदि भवतस्तदोपस्थित इति (शब्दः) पूर्वं यस्य तत् प्रचुपितम् उपस्थित
प्रचुपितं नाम इदं छन्दः उदितं कथितं छन्दोद्भिरिति शेषः ॥

(टि०) १ आद्यं चरणं पादत्रयात् पृथक् पठनीयमित्याद्यन्वयः ॥

अन्वयः—

यत्र स्सौ ज्मौ गौ स प्रथमाङ्घ्रिः एकतः (पठनीयः), अन्यत् त्रितयं
पृथक् (पठनीयम्) । तत्र सनजरगा; ननौ सः, तथा त्रिनपरिकलित-
जयौ च, इदम् उपमुपस्थितपूर्वं प्रचुपितम् उदितम् ॥१॥

भाषार्थः—

म्साविति--जिसका मगण सगण जगण भगण और दो गुरुओं से युक्त प्रथमपाद पृथक् पढ़ा जाय, बाकी के तीन पाद इकट्ठे ही पढ़े जायं अर्थात् उनमें यति न की जाय। तथा द्वितीय पाद में सगण नगण जगण रगण गुरु हों, तृतीय में दो नगण एक सगण, और चतुर्थ चरण में तीन नगणों से युक्त जगण यगण हों, उस छन्द का नाम उपस्थित (शब्द) पूर्वक प्रचुपित अर्थात् उपस्थितप्रचुपित होता है (कहा है) ॥१॥

“वर्धमानं नौ स्नौ न्सौ” इति पि० सू० ५। २६

समन्वयः

म० स० ज० भ० गु० र स० न० ज० र० गु०
 ५ ५ ५ ।। ५-५ ।-५ ।।-५ ५-।। ५-।।।-५ । ५ । ५ ५
 नौ पादेथ तृतीयके सनौ नसयुक्तौ । प्रथमाद्विहृतयतिस्तुवर्धमानम्
 न० न० स० न० न० स० न० न० न० ज० य०
 ।।।-।।। । ५-।।।-।।।-।। ५-।।।-।।।-।। ।-५ ।-५ ५

त्रितयमपरमपि पूर्वसदृशमिह भवति । प्रततमतिभिरिति गदितं खलु वृत्तम्

नौ इति अथान्तरं तृतीयके पादे यदि नौ द्वौ नगणौ पुनः सनौ
सगण नगणौ नसयुक्तौ नगण-सगणयुतौ स्तः । अपरमन्यत् पादत्रि-
तयम् इह शास्त्रे पूर्वसदृशम् उपस्थितप्रच्युतसमानम् अपि निश्चितं
भवेत्, यदि प्रथमाङ्गौ कृता यतिर्यस्मिन् तत्प्रथमाङ्गिकृतयति तत्
प्रततमतिभिः विशालबुद्धिभिः नरैः खलु निश्चितम् इत्येवंभूतं वर्धमानं
नाम छन्दो गदितं कथितम् ॥ २ ॥

अन्वयः—

अथ यदि तृतीयके पादे नौ सनौ नसयुक्तौ भवतः; इह अपरम् अपि

त्रितयम् पूर्वसदृशं भवति, तु प्रथमाङ्घ्रिकृतयति तत् खलु प्रततमतिभिः
वर्धमानम् इति वृत्तं गदितम् ॥२॥

भाषार्थः—

नाविति--जिसके तृतीय पाद में दो नगण तथा सगण नगण, नगण सगण से युक्त हों तथा बाकी सब तीनों पाद पूर्वोक्त (उपस्थितप्रचुपित) के सदृश हों, और प्रथम पाद में यति की हो, वह विशाल बुद्धि वाले पण्डितपुरुषों ने वर्धमान नामक वृत्त कहा है ॥

‘शुद्धविराडार्षभं त् जाः’ इति पि० सू० ५ । ३०

समन्वयः

म० स० ज० भ० गु०२ स० न० ज० र० गु०
S S S-1 1 S-1 S-1 1-S S-1 1 1-1 S-1 S-1 S-1 S-1

अस्मिन्नेव तृतीयपादके तजराः स्युः । प्रथमे च विरतिरार्षभं वदन्ति ।

त० ज० र० न० न० न० ज० य०
S S-1 1 S-1 S-1 1 1-1 1-1 1-1 1-1 S-1 S-1 S-1

तच्छुद्धविराट्पुरःस्थितं त्रितयमपरमपि यदि पूर्वसमं स्यात् ॥३॥

अस्मिन्निति-अस्मिन्नेव वर्धमानसंज्ञके छन्दसि तृतीयपादके तजराः तगण-जगण-रगणाः स्युः । प्रथमे च पादे विरतिर्यतिः स्यात् अपरम् अपि पादत्रितयं पूर्वसमम् उपस्थितप्रचुपितसदृशं स्यात् तदा बुधास्तत् शुद्धविराट्पुरःस्थितं शुद्धविराडिति पदं पुरः पूर्वं स्थितं यस्य तत् आर्षभं छन्दो वदन्ति शुद्धविराडार्षभमित्यर्थः ॥ ३ ॥

अन्वयः--

अस्मिन्नेव तृतीयके यदि तजराः स्युः प्रथमे च विरतिः, अपरं त्रितयम् अपि पूर्वसमं स्यात्, तदा तत् शुद्धविराट्पुरःस्थितम् आर्षभं वदन्ति ॥

भाषार्थः—

अस्मिन्निति--इसी वर्धमान छन्द के तृतीय पाद में यदि तगण जगण रगण रख दिये जाय और प्रथमपाद में यति हो, तथा बाकी के सब तीनों पाद उपस्थितप्रचुपित के समान २ हों, तब शुद्धविराट् इस शब्द पूर्वक आर्षभ अर्थात् शुद्धविराडार्षभ छन्द होता है ॥

“अत्राऽनुक्तं गाथा” इति पि० सू० ८।१

विषमाक्षरपादं वा पादैरसमं दशधर्मवत् ॥

यच्छन्दो नोक्तमत्र गाथेति तत्सूरिभिः प्रोक्तम् ॥४

इति वृत्तरत्नाकराख्यच्छन्दोग्रन्थे पञ्चमोऽध्यायः ।

विषमाक्षरेति-विषमाक्षराः पादा यस्मिन् तद्विषमाक्षरपादं छन्दः (वैषम्यं चाक्षरेषु गुरुलघुक्रम-संख्याभावात्) यथेदमेव अष्ट-दश-सप्त-नवाक्षरपादं वृत्तं, तथा पादैरसमं त्रिपादं षट्पादं चेत्यादि दशधर्मवत् भारतोक्त “दशधर्म” शब्दोपलक्षितगाथावत् ।

तद्यथा :-

दशधर्मं न जानन्ति धृतराष्ट्र ! निबोध तान् ॥

मत्तः प्रमत्त उन्मत्तः श्रान्तः क्रुद्धो बुभुक्षितः ।

त्वरमाणश्च भीरुश्च लुब्धः कामी च ते दश ॥ इति

इयं खलु षट्पदी गाथा । इत्येवमादि यच्छन्दोऽत्र विशेषेण नोक्तं तत्पूर्वसूरिभिः गाथेति नाम्ना प्रोक्तम् । इदं चावृत्त्या स्वातन्त्र्येणाऽपि योज्यम् । तेन समाक्षरपादानां समपादानां च कुङ्कुमलदन्त्यादीनामपि गाथात्वं सिद्धयति । तेन गीतिका कलिका-वेल्लितका-द्विपदी-ध्रुवकौत्साह-चत्वरी-पटुलिका प्रभृति तत्सर्वं गाथासंज्ञकम् इति कश्चित् ।

अन्वयः—

विषमाक्षरपादं, दशधर्मवत् पादैरसमं वा अत्र यत् छन्दः न उक्तं तत् सूरिभिः गाथा इति प्रोक्तम् ॥४॥

भाषार्थः:-

विषमेति-जिसमें विषमाक्षरों वाले पाद हों अर्थात् गुरु लघु क्रम और संख्या का जिनमें आदर न हो, जैसे यही (विषम.....) पद्य । तथा जिसमें विषम तीन पांच छः इत्यादि पाद हों, जैसे महाभारत में ‘दशधर्म’ इत्यादिक श्लोक है, और जो छन्द इस वृत्तरत्नाकर में नहीं कहा गया वह सब आचार्यों ने गाथा के नाम से कहा है ।

अथ दशधर्मम् इत्यादि गाथा का अर्थ कहते हैं ।

दशेति हे श्रुतराष्ट्र ! दश पुरुष धर्म को नहीं समझते उनको जानो । वह यह हैं
 १ मस्त २ गफलती स्वभाव वाला ३ थका हुआ ४ पागल ५ क्रोधी ६ भूख से वेसुरत
 ७ काहला (विना विचारे काम करने वाला) ८ डरपोक ९ लोभी १० कामी यह वे दश हैं ।
 पिङ्गलमुनिना काश्चिद्गाथा नामलक्षणाभ्यामेव पठिताः सामान्यसूत्र-
 आदावुक्तं तथाहि -

“अत्राऽनुक्तं गाथा” सू० = १

(वृत्तिः) अत्र शास्त्रे नामोद्देशेन यन्नोक्तं प्रयोगे च दृश्यते
 तद्गाथेति मन्तव्यम् ॥

तत्र त्रिष्टुभि “कुङ्मलदन्ती भ्तौ न्गौ गिन्द्रियरसाः”
 सू० = १२ ॥

(वृत्तिः) यस्य पादे भगण तगणौ नगणौ गकारौ च भवतस्तद्
 वृत्तं कुङ्मलदन्ती नाम गाथा । पञ्चभिः पङ्क्तिश्च यतिः ।

जगत्यां वरतनुर्जौ औ पद्मसाः सू० = १३ ॥

(वृत्तिः) यस्य पादे नगण-जगणौ जगण-रगणौ च तद् वृत्तं
 वरतनुर्नाम गाथा । पङ्क्तिः पङ्क्तिश्च यतिः ॥

जलधरमाला भ्मौ स्मौ समुद्रवसव सू० = ४ ॥

वृत्तिः यस्य पादे भगण-भगणौ सगण-भगणौ च भवतः
 तद् वृत्तं जलधरमाला नाम गाथा चतुर्भिः अप्रतिभिश्च यतिः ॥

गौरी नौ रौ सू० = ५ ॥

(वृत्तिः) यस्य पादे नगणौ रगणौ च भवतस्तद् वृत्तं गौरी
 नाम गाथा । पादान्ते यतिः ॥

ललना भ्तौ न्साविन्द्रियर्षय सू० = १६ ॥

(वृत्तिः) यस्य पादे भगण-तगणौ नगण-सगणौ च भवतस्तद्
 वृत्तं ललनानाम्नी गाथा । पञ्चभिः सप्तभिश्च यतिः ।

अथाऽतिजगत्याम् कनकप्रभा स्जौ स्जौ ग् ॥ सू० = १७

(वृत्तिः) यस्य पादे सगण-जगणौ पुनश्च सगण-जगणौ गकारश्च तद् वृत्तं कनकप्रभा नाम गाथा । पादान्ते यतिः ॥

कुटिलगतिर्नौ तौ गू स्वरर्तवः ॥ सू० ८ । ८

(वृत्तिः) यस्य पादे द्वौ नगणौ द्वौ तगणौ गकारश्च भवति तद् वृत्तं कुटिलगतिर्नाम गाथा सप्तभिः षड्भिश्च यतिः ॥

(शक्यार्थम्) वरसुन्दरी भजौ स्नौ गौ सू० ८ । ९

(वृत्तिः) यस्य पादे भगण-जगण-सगण-नगणाः गकारौ च भवतः तद् वृत्तं वरसुन्दरी नाम गाथा । पादान्ते यतिः ॥

कुटिला भौ न्यौ गौ वेदरससमुद्राः ॥ सू० ८ । १०

(वृत्तिः) यस्य पादे मगण-भगण-नगण-यगणाः गकारौ च भवतः तद् वृत्तं कुटिला नाम गाथा । पञ्चभिः षड्भिः चतुर्भिश्च यतिः ॥

(अष्टौ) शैलशिखा भ्रौ न्भौ भौ भूतरसेन्द्रियाः ॥ सू० ८ । ११

(वृत्तिः) यस्य पादे भगण-रगणौ नगण-भगणौ भगणः गकारश्च तद् वृत्तं शैलशिखा नाम गाथा । पञ्चभिः षड्भिः पञ्चभिश्च यतिः । क्वचित्पादान्ते यतिं पठन्ति ॥

वरयुवती भ्रौ न्यौ न्गौ ॥ सू० ८ । १२

(वृत्तिः) यस्य पादे भगण-रगणौ यगण-नगणौ नगणः गकारश्च भवति तद् वृत्तं वरयुवती नाम गाथा । पादान्ते यतिः ॥

अत्यष्टौ) अतिशायिनी उभौ जगौ गू दिक्स्वराः ॥

सू० ८ । १३ ॥

(वृत्तिः) यस्य पादे जगण-भगणौ जगणः गकारौ च भवतः तद् वृत्तम् अतिशायिनी नाम गाथा । दशभिः सप्तभिश्च यतिः ॥

अवितथं न्जौ भ्जौ ज्लौ गू ॥ सू० ८ । १४

(वृत्तिः) यस्य पादे नगण-जगणौ भगण-जगणौ जगण-लघू ग् गुरुश्च भवति । तद् वृत्तम् अवितथं नाम गाथा भवति । यतिः पादान्ते ॥

वस्विन्द्रियसमुद्राश्चेत्कोकिलकम् । सू० = १५ ॥

(वृत्तिः) यस्य पादे पूर्वोक्तगण भवन्ति अष्टाभिः पञ्चभिः चतुर्भिश्च यतिर्भवति । तद् वृत्तं कोकिलकम् इति नाम्ना गाथा ॥

(धृतौ) विबुधप्रिया सौ जौ भ्रौ वसुदिशः ॥ सू० = १६

(वृत्तिः) यस्य पादे रगण-सगणौ जगणौ भगण-रगणौ च भवतः तद् वृत्तं विबुधप्रिया नाम गाथा भवति । अष्टभिः दशभिश्च यतिः ॥

नाराचकं नौ रौ रौ ॥ सू० = १७

(वृत्तिः) यस्य पादे नगणौ रगणाश्च चत्वारो भवन्ति तद् वृत्तं नाराचकं नाम गाथा भवति । दशभिः अष्टभिश्च यतिः ॥

विस्मिता यमौ न्सौ रौ ग्रसर्तुस्वराः ॥ सू० = १८

(वृत्तिः) यस्य पादे यगण-मगणौ नगण-सगणौ रौ द्वौ रगणौ गकारश्च भवति तद् वृत्तं विस्मिता नाम गाथा । षड्भिः षड्भिः सप्तभिश्च यतिः ॥

शशिवदना न्जौ भ्जौ ज् ज्रौ रुद्रदिशः सू० = १९

(वृत्तिः) यस्य पादे नगण-जगणौ भगणः जगणाः त्रयः रगणश्च भवति तद् वृत्तं शशिवदना नाम गाथा । एकादशभिः दशभिश्च यतिः । पञ्चकावलीति केचित् ॥ एवमादीनि कोटिशः प्रस्तारेषु महाकविप्रयोगेषु च दृश्यन्ते विशेषसंज्ञाभावात्तानि शास्त्रकारेण नाम निर्देशं कृत्वा नोक्तानि तानि च गाथाशब्देन कथ्यन्ते ॥

इति वृत्तरत्नाकरास्य रत्नसंग्रहव्याख्यायां पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ।

गाथाप्रकरण के अर्थ सुगम हैं । गौरव भय से छोड़ दिये ।

इति श्री भाषा प्रभाकर टीका में पांचवां अध्याय समाप्त हुआ ।

अथ प्रत्ययनिरूपणं नाम षष्ठोऽध्यायः ।

एवं प्रतिश्रुतं मात्रावृत्तानुपूर्वकं समादिवृत्तत्रयं तत्प्रसङ्गतो-
ऽप्येव तदुपयोगि यत्किञ्चिदभिधाय तेषामुत्पत्तिप्रदर्शनार्थं पैङ्गलेऽत्र
चानुक्तानां कविप्रयोगेषु दृश्यमानानां सङ्गावोपपत्तये स्वग्रन्थस्य
न्यूनतापरिहृतये शिष्याणां कौशल्यचमत्कृतिदिव्यदृष्टित्वप्राप्तये च
षष्ठाध्यायमुपक्रमते वक्तुम् ।

प्रस्तारो नष्टमुद्दिष्टमेकद्वयादिलगक्रिया ।

संख्या चैवाध्वयोगश्च षडेते प्रत्यया स्मृताः ॥१॥

प्रस्तार इति प्रस्तारः १ नष्टम् २ उद्दिष्टम् ३ एकद्वयादिलगक्रिया
४ सङ्ख्या ५ चैव अध्वयोगश्च ६ एते षट् प्रत्ययाः प्रतीयन्ते ज्ञायन्ते
प्रस्तारादयोऽर्था एभिरिति ते प्रस्तारादिबोधकरणानीत्यर्थः 'प्रत्ययो-
ऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुष्वित्यमरः' । स्मृताः पिङ्गलाद्याचार्यैः
उद्घाटिताः ॥ मञ्जर्यां गङ्गादासेन तु "प्रस्तारादि पुनर्नौकं केवलं
कौतुकं हि तत्" इत्युक्तं किन्तु अत्र उक्तान्यभेदज्ञानार्थं स्वग्रन्थस्य
न्यूनतादोषपरिहारार्थं च प्रस्तारस्यावश्यकतया तदनुषङ्गेनान्येषां
चोपयोगात् पिङ्गलमुन्युक्तेश्चाऽस्य पथः, तदुक्तिः समीचीना नवेति
विपश्चित एव विचारयन्तु ॥ १ ॥

अन्वयः —

१ प्रस्तारः २ नष्टम् ३ उद्दिष्टम् ४ एकद्वयादिलगक्रिया ५ संख्या
चैव ६ अध्वयोगश्च एते षट् प्रत्ययाः स्मृताः ।

तीन प्रकार के वृत्त कह कर, वृत्तों की उत्पत्ति तथा और छन्दों के संग्रह के लिये
और शिष्यबुद्धि के कुशलताप्राप्ति वास्ते एक चमत्कार स्वरूप प्रत्ययों को छठे अध्याय
से कहते हैं ।

प्रस्तार इति १ प्रस्तार २ नष्ट ३ उद्दिष्ट ४ एकद्वयादिलगक्रिया ५ संख्या ६
अध्वयोग यह छः प्रत्यय नाम मात्र से कहे हैं । इनसे प्रस्तार भेदादि विज्ञान होता है
इससे इनको प्रत्यय कहते हैं । इसी लिये इनका ससम्बन्ध आवश्यक है ॥१॥

तथाहि पिङ्गलमुनिनैवैष मार्ग उपलक्षणत्वेन प्रदर्शितः तत्सूत्राणि यथा प्रस्तारविषये

‘द्विकौ ग्लौ’ ॥२० ‘मिश्रौ च’ ॥२१ ‘पृथंग्ला मिश्राः’ ॥२२

“वसवस्त्रिकाः॥ ॥२३ ॥ ३ ॥

नष्टोद्दिष्टादीनां प्रस्तारब्रानाधीनत्वात्प्रस्तारं तावदाह (उक्ता-
त्युक्तादिजातावेकैकस्याः कति २ किम्बिधानि च रूपाणि भवन्तीति
प्रत्यक्षतो यथास्वरूपं प्रकटीकृत्य प्रदर्शनार्थं प्रस्तारस्तावदुच्यते ।
प्रस्तारप्रत्ययो नाम समस्तवृत्तसंख्याभेदप्रकाशकशिल्पविशेषज्ञानं
तदाह) ।

(टि०) १ उपरिष्ठाद् गुरुं लिखित्वा तदधो लघुं विन्यसेत् इत्येकाक्षरप्रस्तारः ।
अत्र औत्तराध्व्यतो द्वौ ग्लौ (गुरुलघू) द्विकौ द्विप्रमाणौ विन्यस्तौ भवतः (संख्याया
अतिशदन्तायाः इति कन्) । २ अनेन द्वितीयाक्षरप्रस्तारं दर्शयति चकारः पूर्वप्रस्तार-
समुच्चयार्थः द्विकौ ग्लौ स्थापयित्वा अनन्तरं द्वितीयस्थानेषु मिश्रौ ग्लौ विन्यसेत् गुरुः गुरुणा
संश्लिष्टः मिश्र उच्यते लघुश्च लघुना । मिश्रौ इति गकारलकाराभ्यां प्रत्येकमभिसंबध्यते ।
द्वन्द्वात्परो यः श्रूयते इति न्यायात् । ततश्च प्रथमायामावृत्तौ गकारौ मिश्रौ स्थापयेत् ।
द्वितीयायां लकाराविति । ततो मध्ये लेखाम् अपनयेत् । एवं चतुःप्रकारो द्व्यक्षरप्रस्तारो
भवति । तथा “गौ ल्गौ ग्लौ लौ” इति ॥ ३ इदानीं द्व्यक्षरप्रस्तारपूर्वकम् एकैकाक्षर
वृद्धया त्र्यक्षरादिप्रस्तारं दर्शयितुमाह पृथगिति द्व्यक्षरप्रस्तारस्य पूर्वन्यायेन द्विकं लेखाविभक्तं
स्थापयित्वा तृतीयाक्षरस्थानेषु प्रथमावृत्तौ गकारा मिश्रा दातव्याः । द्वितीयावृत्तौ लकारा
मिश्राः ततो मध्ये लेखामपनयेत् । एवं त्रिकः प्रस्तारः सिद्ध्यति पृथगिति विजातीय-
संसर्गमाह तेन प्रथमायामावृत्तौ न लकारप्रवेशः । द्वितीयायां न गकारस्य । एवं त्रिकप्रस्तारं
द्विःस्थापयित्वा पृथक् ग्ला मिश्रा दातव्याः । इति चतुरक्षरप्रस्तारः । एवं तत्तत्पूर्वकः पञ्चा-
क्षरादिप्रस्तारः कार्यः ।

४ एवं पूर्वोक्त त्र्यक्षरप्रस्तारेऽष्टौ त्रिका जायन्ते । तत्तद्विगुण २ वृद्ध्या
विस्पष्टं संख्याप्रदर्शनार्थमिदमुपलक्षणं सूत्रम् ॥

पादे सर्वगुरावाद्याल्लघुं न्यस्य गुरोरधः ।

यथोपरि तथा शेषं भूयः कुर्यादमुं विधिम् ॥२॥

पादे इति सर्वत्र प्रथमाकृतिः, सर्वगुरुकैव सर्वभेदनिदानं प्रादुर्भूतं मुनेः तावत्तदुपक्रमं भेदसाकल्यमित्यत आह सर्वेति सर्वगुरौ सर्वे गुरवो यत्र एवंविधे पादे लिखिते सति तेषु आद्यात्प्रथमात् गुरोः वर्णात् (५) ईदृशाकारचिन्हाद्वा अथः अथस्तात्स्थाने लघुं वर्णं (१) ईदृशचिन्हं वा न्यस्य स्थापयित्वा ततोऽग्रे च यथोपरि ऊर्ध्वं, पङ्क्तौ गुरुलघुः तच्चिन्हं वा तथा तेनैव प्रकारेण शेषम् आद्यावशिष्टं यावत्पादवर्णान्तं लिखेत् इति शेषः । भूयः पुनः द्वितीयादिपङ्क्ती-
नामधस्तात् तृतीयादिपङ्क्तावपि अमुम् उक्तम् “आद्याद् गुरोरधो लघुं यथोपरि तथा शेषम्” इति विधिं विधानं कुर्यात् ॥ २ ॥

अन्वयः—

सर्वगुरौ पादे आद्यात् गुरोः अथः लघुं न्यस्य यथा उपरि (पङ्क्तौ) तथा शेषं (पूरयेत्) भूयः अमुं विधिं कुर्यात् ।

नद्योद्दिष्टादि सब प्रस्तार के आधीन हैं इससे पहले प्रस्तार को कहते हैं । सम्पूर्ण वृत्तों की संख्या भेद और स्वरूप को प्रत्यक्षतो दिखलाने वाले को प्रस्तार प्रत्यय कहते हैं । इसका ज्ञान ही प्रयोजन है । इसे कहते हैं ।

पादे इति सर्व गुरु वाले पाद में (जो सब से पहला भेद रखने योग्य है) पहले गुरु (५) के नीचे लघु (१) को लिखके जैसे ऊपर की पङ्क्ति में लघु (१) वा गुरु (५) हों वैसे ही उनके नीचे २ लिखकर पङ्क्ति पूरी करदे । फिर दूसरी पङ्क्ति के नीचे वैसे ही तीसरी पङ्क्ति लिखे अर्थात् प्रथम गुरु (५) के नीचे लघु (१) शेष ऊपर के बराबर लघु (१) गुरु (५) लिखते जावे ॥२॥

ननु एषं कृते तृतीये भेदे उपरिस्थितद्वितीयगुरोरधो लघौ लिखिते आद्यस्थानस्य रिक्तत्वात्तत्र किं लेख्यमित्यत आह ।

ऊने दद्याद्गुरुनेव यावत्सर्वलघुर्भवेत् ।

प्रस्तारोऽयं समाख्यातश्छन्दोविचितिवेदिभिः ॥३॥

ऊने इति ऊने न्यूने स्थाने गुरुन् वर्णान् (ऽ) ईदृशतश्चिन्हानि वा दद्यात् स्थापयेत् । बहुवचनमुत्तरोत्तरमङ्क्तावपि न्यूने गुरूणां प्राप्त्यर्थं ततश्च “भूयः कुर्यादिमुं विधिमित्युक्तं कियत्पर्यन्तं कर्त्तव्यमित्यपेक्षायामवधिमाह यावदिति सर्वलघुः सर्वे लघवो यत्र स सर्वलघुः पादो यावद्भवेत् तावदेव कुर्यात् । छन्दोविचितिः छन्दः सूत्रग्रन्थः तं विदन्ति जानन्तीति ते छन्दोविचितिवेदिन आचार्याः तैः अयमेष प्रस्तारः समाख्यातः कथितः । यथा उक्तायां जातौ प्रथमो गुरुरेकः (ऽ) तदधः लघौ न्यस्ते (।) सर्वलघुपादस्य ऽऽयातत्वाद् विरतौ भेदद्वयम् । अत्युक्तायां द्विगुरुः प्रथमः (ऽऽ) । तत्रादिगुरोरधो लघौ दत्ते लघुरूपः (।ऽ) द्वितीयो भेदः । ततो द्वितीयस्थानस्थगुरोरधो लघौ न्यस्ते आदिलघोरधः स्थानं रिक्तं सञ्जातं तत्र गुरौ न्यस्ते ग्लरूपः (ऽ।) तृतीयो भेदः । तत आदिगुरोरधो लघौ लिखिते तदग्रे उपरिस्थलघुसदृशे लघौ स्थापिते द्विलघुः (॥) चतुर्थो भेदः सर्वलघु पादरूपत्वात्तस्य तत्रावधेः चत्वार एव भेदाः ॥

अन्वयः—

ऊने गुरुन् एव दद्यात् । यावत् (पादः) सर्वलघुः भवेत् (तावत् एवमेव कार्यम्) छन्दोविचितिवेदिभिः अयं प्रस्तारः समाख्यातः ।

ऐसे करने पर तीसरी पङ्क्ति में ऊपर की लैन के दूसरे स्थान में स्थित (जो पहला गुरु समझा गया) गुरु के नीचे जब लघु लिख दिया तो पहला स्थान जो ऊपर के लघु (।) के नीचे था खाली रह गया वहां क्या लिखें (आगे यन्त्र में देखो) इस प्रश्न पर कहते हैं ॥

ऊने इति-खाली स्थान में गुरुओं (ऽ) को ही लिखे जब सब लघु (।) हो जाय तब तक इसी तरह लिखता जाय । यन्त्र में देखो । छन्दोविचिति जानने वालों ने यह प्रस्तार बहुत विचार कर कहा है । इसी लिये कहीं भी इससे अन्यथा नहीं होता । विशेष ज्ञान आगे का यन्त्र कोष्ठ देखने से होता है ॥३॥

टि०) १ यास्ककृतः । पिडेलकृतोऽपि कचिदेतन्नाम्ना व्यवहृतः ।

तत्रायं प्रस्तारस्य स्थापनप्रकारः ।

तत्र उक्तायां भेदद्वयम् यथा			अत्युक्तायां भेदचतुष्टयम् यथा			मध्यायां भेदाष्टकम् यथा			एवमग्रेऽपि यथायथं योज्यम्
१	५	एकगुरुः	१	५ ५	द्विगुरुः	१	५ ५ ५	मगणः	
२	१	एकलघुः	२	१ ५	एकलघ्वेकगुरुः	२	१ ५ ५	यगणः	
			३	५ १	एकगुर्वेकलघुः	३	५ १ ५	रगणः	
			४	१ १	द्विलघुः	४	१ १ ५	सगणः	
						५	५ ५ १	तगणः	
						६	१ ५ १	जगणः	
						७	५ १ १	भगणः	
						८	१ १ १	नगणः	

अयमपि मार्गो मेरुप्रस्तारद्योतकत्वेन मुन्युपपन्न एव तथा च सूत्रं “परे पूर्णम्” इति पि० सू० ८।३४ अथैतदनुसारं मेरुप्रस्तारः उक्तादिषड्विंशतिवृत्तस्थैकद्वयादिलगक्रियाविज्ञानार्थो लिख्यते । तस्य चायमुद्धारप्रकारः ॥

तत्र प्रथममेकं चतुरस्रं कोष्ठं लिखित्वा तदध उभयतोऽर्ध-
निष्क्रान्तं कोष्ठद्वयं तदधः कोष्ठत्रयमर्धनिष्क्रान्तं तदधस्तथैव चतु-
ष्टयम् । इत्येवं षड्विंशतिं यावत्कोष्ठानि लिखेत् । उपरिकोष्ठे एक-
काङ्को देयः । तथा प्रतिपङ्क्ति आद्यन्तकोष्ठेषु एककाङ्का एव । तृतीय-
पङ्क्तौ मध्यमकोष्ठे शून्ये तदुपरिगतौ एककाङ्कावेकीकृत्य द्व्यङ्कम्
न्यस्येत् । एवं चतुर्थपङ्क्तौ मध्यकोष्ठोपरिगतकोष्ठद्वयाङ्कमेकीकृत्य

ज्यङ्क्षौ । एवं सर्वत्रोपरिगतकोष्ठद्वयाङ्गमेकीकृत्याधस्तनकोष्ठे दृष्यात् ।

षड्विंशतिकोष्ठकपङ्क्ति यावत्कार्यम् । तदुक्तं पद्यैः ॥

आदावेकं लिखेत्कोष्ठं तदधो द्वे च संलिखेत् ॥

तदधर्खाणि कोष्ठानि चैवं रूपेण वर्द्धयेत् ॥ १ ॥

आदावेकं लिखेत्कोष्ठमेकं मध्यं च पूरयेत् ॥

लेख्यकोष्ठोपरिप्राप्तैरग्रिमंङ्केन संयुतैः ॥ २ ॥ इति

आकरेषु मेरुप्रस्तारो यथा

1											
9	9										
9	2	9									
9	3	3	9								
1	4	6	4	9							
9	5	90	90	5	9						
9	6	12	20	12	6	9					
9	7	29	34	34	29	7	9				
9	8	25	46	46	25	8	9				
9	9	36	58	92	92	58	36	9			
9	10	44	920	290	242	290	920	44	90	9	
9	11	55	144	330	462	462	330	144	55	11	1
9	12	66	220	484	682	682	484	220	66	12	9
1	13	77	325	794	1096	1096	794	325	77	13	1

(एवं षड्विंशत्यक्षरं यावत्पूरणीयम्)

अथ फलम् ।

अथ द्विकोष्टायां द्वितीयपङ्क्तौ एकाक्षरपादाया उक्ताया लगाक्रिया ।
त्रिकोष्टायां तृतीयपङ्क्तौ अत्युक्ताया एव । इत्येवं क्रमेण षड्विंशति-
जातीनां विशेषनिवेशः । स चैकाङ्क्षोपरिगतप्रतिपङ्क्तिगतद्वितीयको-
ष्ठस्थाङ्केन ज्ञेयः । तत्र द्वितीयपङ्क्तावेकं सर्वगुरु एकं सर्वलघु
उक्तायाम् । अत्युक्तायां १ ऽऽ २यः १ गुरुः १ लघुर्वा ३ यः ॥,

ऐसा २६ कोठे तक चक्र लिख के उसके दोनों किनारों पर एक २ का अङ्क लिखो ऊपर २ के दो दो कोठों के अङ्क जोड़ कर नीचे २ के कोठे २६ तक भरते जाओ यह मेरुप्रस्तार होगया ।

इसका फल

दूसरी सतर में १ अक्षर की उक्ता के २ भेद । १ सर्वगुरुक, १ सर्वलघुक । तीसरी में अत्युक्ता के १ सर्वगुरु २ रा एकगुरुक और एकलघुक । ४र्थ सर्वलघु । ऐसे चौथी पङ्क्ति में मध्या के इत्यादि देखते जावें ।

इति प्रस्तारः

विहिते तावत् प्रस्तारे सर्वगुरुर्भेदः कुत्रास्ते एकगुरुः द्विगुरु-
श्च कुत्र २ इत्यादि प्रश्नोत्तरार्थमाकरेषु पताकाप्रस्ताराः कथ्यन्ते ।

एको द्वावथ चत्वारस्ततोऽष्टाविति वर्द्धनम् ।

पूर्वं परेण संयोज्य तदधो लेखयेद्बुधः ॥१॥

अन्तिमाङ्कावधि नैव लङ्घयेदत्र कुत्रचित् ।

एकत्र लिखितं प्राज्ञः पुनरन्यत्र नो लिखेत् ॥२॥

इसका भाषार्थ—एक दो चार इसके आगे आठ इस तरह देने २ बढ़ाता जाय । पूर्वस्थित अङ्क को पर के साथ जोड़ करके उसके नीचे लिखे, कहीं भी अन्त स्थित अङ्क लङ्घन न करे । और जो एक बार लिखा गया उसको दूसरी बार न लिखे ।

इसका भावार्थ—जितनी संख्या वाले प्रस्तार में प्रश्न हो उस संख्या में एक और मिलाकर उतने कोष्ठक लिखे । उन में उद्दिष्ट की तरह १ से आगे देने २ करके अङ्क लिखे । फिर प्रथमाङ्क को दो आदि अङ्कों से जोड़ कर उस (संयुक्त) अङ्क को दूसरे अङ्क से नीचे [दहिने] लिखे । फिर दूसरे को तीसरे के साथ जोड़ के तीसरे कोठे के नीचे रख दो, ऐसे ही उपान्त्य तक योग करते जाओ । अन्तिम अङ्क का जोड़ मत करो क्योंकि उस संख्या का कोई वृत्त नहीं मिलेगा । दूसरे कोठे से नीचे के अङ्क से भी तीसरे कोष्ठ में स्थित चार के अङ्क को युक्त करके उसी पङ्क्ति में लिखो, ऐसे चार को आठ आदि के साथ जोड़ के आठवें अ के नीचे

लिखे । फिर चार अङ्क के नीचे की पङ्क्ति में स्थित अङ्को से अष्टमाङ्कों को संयुक्त कर लिखे । ऐसे ही सब जगह अङ्क समाप्ति तक लिखने पर जहां प्रस्तार से अधिक संख्या आजाय उसे न लिखे, और जो हिन्दसा एक बार लिखा गया हो उसे भी दूसरी बार न लिखे ।

इसका फल—पहली पङ्क्ति में सर्वगुरु, स्थान दूसरी में १ गुरु स्थान, तीसरी में द्विगुरु स्थान, चौथी में त्रिगुरु स्थान ऐसे बढ़ाते जाना । सब के अन्त में सर्वलघु । उस से उलटा गिनने में १ लघु द्विलघु आदि उपान्त्य तक देखते जाओ ॥

उदाहरणप्रयोगः

एकाक्षरप्रस्तारपताका

[सर्वगुरुः] १ म स्थानस्थितः

[सर्वलघु] २ तीय ”

३ पताका

सर्वगुरुकः	१		
१ लघुकाः	२	३	५
२ गुरुकाः			
२ लघुकाः	४	६	७
१ गुरुकाः			
सर्वलघुकः	८		

अक्षरप्रस्तारपताका

द्व्यक्षरप्र० पताका

१ म स्थाने सर्वगुरुः

२—३ द्वितीयतृतीयस्थाने

१ लघुः १ गुरुर्वा

४ चतुर्थस्थाने सर्वलघुः

यहां १ को २ से जोड़ने से ३ को २ के सामने कोटे में १ को ४ से जोड़ने से ५ को ३ के सामने लिखो । अन्तिम ८ को छोड़ दो, फिर २ को ४ के योग से ६ को ४ के सामने । फिर दूसरी पङ्क्ति में ३ को ४ के साथ योग से ७ को ६ के सामने ।

यहां १म सर्वगुरु २ । ३ । ५वें स्थान में १लघुक । ४ । ६ । ७ वें स्थान में द्विलघुक । अष्टम स्थान में सर्वलघुक १ भेद जानो ।

ऐसे ही नीचे से ऊपर को ८वें स्थान में सर्वलघु १ भेद । इस के ऊपर ४ । ६ । ७वें स्थानों में १गुरुक तीन भेद । इस के ऊपर २ । ३ । ५वें स्थानों में द्विगुरुक ३ भेद जानो ।

५ पताका

सर्वगुरुकः	१
१ लघुकाः	२ ३ ५ ६ १७
४ गुरुकाः	३ ६ १० १८ ७ ११ १६ १३ २१ २५
२ लघुकाः	८ १२ २० १४ २२ २६ १५ २३ १७ २९
२ गुरुकाः	१६ २४ २८ ३० ३१
४ लघुकाः	३२

पञ्चाक्षरमंस्तारपताका

एकद्वयादिलगक्रिया-फलाङ्क
युक्ता पञ्चवर्णपताका ।

एकद्वयादिलगक्रियायां कृतायां सर्वगुरुः एको भेदः, एकगुरुका पतावन्त द्विगुरुका द्वयन्तः इत्यादि फलितम् ते ते च भेदाः कुत्र स्थाने विद्यन्ते ? इति प्रश्ने तदुत्तरार्थं फलपताकाप्रस्तार उच्यते ।

एकद्रयादिलगक्रिया से प्रस्तार में सर्वगुरुक १, एकगुरुक इतने द्विगुरुक इतने, त्रिगुरुक इतने, भेद होते हैं यह फलित होता है। वह भेद किस २ स्थान में हैं। इस ज्ञान के लिये फलपताकाप्रस्तार कहा जाता है।

एकद्वयादिक्रियायास्तु फलिताङ्कानधो न्यसेत् ।

तदूर्ध्वं च पताकाया वैपरीत्येन पङ्क्तिः ॥ १ ॥

उपर्यधो लिखित्वाऽङ्कानूर्ध्वतश्चाल्पसंख्यकम् ।

महासंख्यं ततोऽधो धो विन्यसेच्चानुपौर्व्यतः ॥ २ ॥

एकद्वित्रयादिभेदानां स्थानज्ञानकृते सुखम् ।

फलयुक्तपताकेऽं भणिता मुनिसंमता ॥ ३ ॥

एकेति एकद्वयादिलग्नक्रिया के फलित अङ्कों को कम से नीचे के कोष्ठों में लिखे । उनके ऊपर पताका की अङ्क पङ्क्तियों को उलटा पलटा करके लिखे । अर्थात् अन्त पङ्क्ति के अङ्क पहली पङ्क्ति में उपान्त्य पङ्क्ति के दूसरी में ऐसे ही सब लिखे ॥ १ ॥ ऊपर नीचे करके अङ्क लिखने चाहिए । परन्तु इसमें यह ध्यान रखना कि सब से ऊपर छोटी संख्या इसके नीचे इससे बड़ी, ऐसे ताल २ कर कम से नीचे २ लिखते जाना ॥ २ ॥ यह एक भेद सर्वगुरु कौन स्थान में है । एक गुरु वाले इतने भेद, दो गुरु वाले इतने भेद प्रस्तार में कहां २ हैं ? इस प्रश्न के सुख से उत्तर जानने वास्ते पिङ्गलमुनि संमत फलपताका कही है ॥ ३ ॥ ऊपर (मन्दिर) चक्र में देखो—

अथ वृत्तभेदादिज्ञानार्था वर्णमर्कटी ।

मुनिरेखा न्यसेत्तिर्यङ्मुखा, वृत्तीयसंख्यया ।

ऊर्ध्वास्या,स्तन्मध्ये च षट् श्रेणीः क्रमशो लिखेत् ॥ १ ॥

आद्यायामेकतश्चाङ्काः परत्रोद्दिष्टवत् तु ते ।

अधःस्थैरूर्ध्वगान्हत्वा चतुर्थ्यामेनयोः कुरु ॥ २ ॥

पञ्चम्यां लिख षष्ठ्यां च तुरीयाद्धान्नुक्रमात् ।

तृतीयायां च संयोज्य चतुर्थी-पञ्चमीस्थितान् ॥ ३ ॥

मर्कटीयं प्रपन्नेन वीक्ष्य चोक्ता मतं सताम् ।

अन्वयः

तिर्यङ्मुखाः मुनिरेखाः (तथा) वृत्तीयसंख्यया उर्ध्वरेखा न्यसेत् । च (पुनः) तन्मध्ये क्रमशः षट् श्रेणीः लिखेत् ॥ १ ॥ (तत्र) आद्यायाम् एकत (आरभ्य) अङ्काः (लेख्याः) तु (पुनः) परत्र उद्दिष्टवत् ते (अङ्काः लेख्याः) एनयोः (द्वयोः श्रेणयोः मध्ये) अधःस्थैः ऊर्ध्वगान् हत्वा (गुणितान्) चतुर्थ्यां कुरु ॥ २ ॥ तुरीयाद्धान् पञ्चम्यां षष्ठ्यां च लिख । चतुर्थीपञ्चमीस्थितान् (अङ्कान्) संयोज्य तृतीयायां (लिख) इयं च वर्णमर्कटी सतां मतं वीक्ष्य रामप्रपन्नेन उक्ता ॥

भाषार्थः

मुनीति सात आडी रेखा और जितने वृत्त लिखने की इच्छा हो उतनी संख्या से ऊपरमुख वाली लिखो । इनके बीच अङ्कों की ६ पङ्क्तियां क्रम से भर दो ॥१॥ सो जैसे पहली में एक से लेकर १-२-३-४ इत्यादि हिन्दसे लिख दो । इस से नीचे दूसरी में उद्दिष्ट के क्रम से दूने दूने करके जैसे २-४-८-१६ इत्यादि लिखो । फिर इन दोनों में से नीचे की उद्दिष्ट सदृश पङ्क्ति के अङ्कों से उन्हीं के ऊपर ऊपर के कोठों में स्थित अङ्कों को यथाक्रम गुण कर चौथी पङ्क्ति के कोठों में भरते जाओ ॥२॥ (तीसरी लैन अभी खाली रखो) चौथी सतर के कोष्ठकों में बैठे हुए अङ्कों को आध आधा करके पांचवीं और छठी सतर के कोठों की क्रम से पूर्ति कर दो । अब चौथी और पांचवीं सतर के अङ्कों का जोड़ करके तीसरी पङ्क्ति के कोठों को पूरणकर दो । यह इस रीति से जहां तक इच्छा हो बना लो यह वर्णमर्कटी पूर्व आचार्यों के मत को आलोचन करके पं० रामप्रपन्न ने संकलन की है ॥ ३ ॥

नीचे के चक्र से फलसहितस्पष्टप्रतीति होजायगी :—

त्रयोदशवर्णमर्कटी यथा (चक्रम्)

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	वृत्तानि
२	८	८	१६	३२	६४	१२८	२५६	५१२	१०२४	२०४८	४०९६	८१९२	भेदाः
३	१२	३६	१०८	३२४	९७२	२९१६	८७४८	२६२४०	७८७२०	२३६१६०	७०८४८०	२१२५४४०	मात्राः
४	८	३२	६४	२५६	१०२४	४०९६	१६३८४	६५५३६	२६२१४४	१०४८५८४	४१९४३०४	१६७७७२१६	वर्णाः
५	८	१६	३२	६४	१२८	२५६	५१२	१०२४	२०४८	४०९६	८१९२	१६३८४	गुरवः
६	८	१६	३२	६४	१२८	२५६	५१२	१०२४	२०४८	४०९६	८१९२	१६३८४	लघवः

“लऽर्द्धे” = १२४ “सैके ग्” = १२५ इति ॥४॥

अथ प्रस्तारशोधनेपयोगिनष्टप्रत्ययमाह—(यदि कस्यचित् पुस्तके प्रस्तारस्य कश्चिद्भेदः कीटादिभक्षणेन नष्टः तेन छान्दसत आगत्य पृष्टं यदमुको मे भेदो नष्टः स कीटगामीदिति तत्परिज्ञानायेदमारभ्यते ॥ नष्टप्रत्ययो नाम यस्य कस्यचिच्छन्दसो यत्किञ्चिद् द्वितीयं तृतीयं वा वृत्तं नष्टं तस्य प्रस्तारमन्तरेण पुनर्दर्शनज्ञानम् ।

नष्टस्य यो भवेदङ्कस्तस्याऽर्द्धेऽर्द्धे समे च लः ।

विषमे चैकमाधाय तस्याऽर्द्धेऽर्द्धे गुरुर्भवेत् ॥४॥

नष्टस्येति अङ्क इत्यतः परं तत्रेत्यध्याहार्य । ततश्च नष्टस्य वृत्तस्य योऽङ्कस्तत्र समे सति लो लघुलैख्यः तस्मिन्नष्टाङ्के विषमे तु गुरुरित्यर्थादायातम् । (पैङ्गले तथोक्तेः) तस्य चार्द्धे अर्द्धे च समे सति लो लघुलैख्यः विषमे त्वर्द्धीकरणाऽशक्तेः एकमधिकं तन्मध्ये आधाय क्षिप्त्वाऽर्द्धयेत् । नष्टाङ्के विषमे तु गुरुर्भवेत् लेख्य इत्यर्थः । अर्द्धेऽर्द्धे इति वोप्सायां द्विरुक्तिः तेन यावद्विवक्षितनष्टवृत्ताक्षरसंख्यापूरणं तावत्कुर्यात् । ततश्च अर्द्धे समे लघुः विषमे गुरुः पुनस्तथैव यत्र यत्र विषमता स्यात्तत्रैकमाधायैवार्द्धयेत् यावद्वर्णाक्षरं प्राप्तमिति पर्यवसितम् । यथा कस्यचित्त्र्यक्षरप्रस्तारस्य चतुर्थो भेदो नष्टः तस्य समत्वात्

(टि०) १ यदा एवं विजिज्ञासेत । गायत्र्यां समवृत्तं षष्ठं कीदृशमिति । तदा तमेव षष्ठसंख्याविशेषम् अर्द्धयेत् । तस्मिन् अर्द्धीकृते लघुः एको लक्ष्यते । ते भूमौ विन्यस्याः । २ इदानीम् अवशिष्टात् त्रिः इति संख्याविषयत्वात् अर्द्धयितुं न शक्यते । तत्र किं प्रतिपत्तव्यम् इत्याह सैके इति अर्द्धे इत्यनुवर्तते । विषमसंख्यायाम् एकम् अधिकं निक्षिप्य ततः अर्द्धयेत्, तत्र एको गङ्कारो लभ्यते तं पूर्वलब्धात् लकारात्परतः स्थापयेत् ततो द्विसंख्या अवशिष्यते तत्र तावत् सैके गिति लक्षणमावर्तनीयं यावत् वृत्ताक्षराणि षट् पूर्यन्ते एवं सख्यान्तरेऽपि योज्यम् ॥

लघुर्लेख्यः (१) पुनरर्द्धेऽवशिष्टौ द्वौ तयोरपि समत्वात् लघुर्लेख्यः (१)
 पुनरर्द्धेऽवशिष्ट एकः तस्य विषमत्वात् गुरुर्लेख्यः (५) इत्येवं सङ्कल्य
 (॥५) सगणो जातः स नष्ट इति छान्दसोत्तरं सम्पन्नम् विषमस्थले
 तु पञ्चमे नष्टे पञ्चमस्य विषमत्वाद्गुरुर्लेख्यः (५) तस्यार्द्धीकर्तुम-
 शक्यत्वात् एकं प्रक्षिप्यार्द्धेऽवशिष्टाः त्रयः तत्संख्याया विषमत्वात्
 पुनर्गुरुर्लेख्यः (५) तत्राप्येकं प्रक्षिप्यार्द्धे कृतेऽवशिष्टौ द्वौ तत्संख्यायाः
 समत्वात् लघुर्लेख्यः (१) संकलिते (५५१) तगणः सम्पन्नः (पष्ठे नष्टे
 तस्य समत्वात् लघुर्लेख्यः (१) तस्यार्द्धे कृते त्रयो जाताः तेषां
 विषमत्वात् गुरुर्लेख्यः (५) पुनः एकं प्रक्षिप्यार्द्धे कृते द्वौ अवशिष्टौ
 तयोः समत्वात् लघुर्लेख्यः (१) एवञ्च संकलने (१५१) जगणो जातः स
 एव तदुत्तरम् । अयमपि पन्थाः पिङ्गलमुन्युपज्ञः तथा च सूत्रे उपर्युक्ते ॥

अन्वयः

नष्टस्य यः अङ्को भवेत् (तस्मिन् विषमे गुरुः समे च
 लघुर्लेख्यः इति गुरुलक्ष्यम्) तस्य अर्द्धे २ समे लघुः लेख्यः । विषमे
 (च) अर्द्धे २ गुरुः लेख्यः । विषमे एकम् (अपरं तत्र) आधाय (अर्धं
 कार्यमिति शेषः) ।

भाषार्थः—

नष्टस्येति यदि किसी के पत्र में प्रस्तार का कोई भेद नष्ट हो गया हो उसके
 निकालने का उपाय नष्ट-प्रत्यय है। नष्टभेद निकालना ही इसका प्रयोजन है। इस लिये
 क्रमप्राप्त नष्ट-प्रत्यय लिखते हैं ॥

नष्टभेद का जो अङ्क (हिन्दसा) हो वह यदि विषम १।३।५।७।९ इत्यादि रूप हो
 तो पहले गुरु (५) लिख लेना, सम २।४।६।८।१० इत्यादि रूप हो तो लघु (१) लिख
 लेना, फिर उसको आधा २ करते जाना । जब तक वृत्त समाप्त न हो, वह आधा २ सम हो
 तो लघु लिखो विषम आध में गुरु लिखो । विषम का आध हो नहीं सकता अतः
 उसमें एक और डाल करके आधा करना चाहिये ॥४॥

इति नष्टप्रत्ययः ।

“प्रतिलोमगणं द्विर्लाघं” ॥२६॥ “ततोऽप्येकं जह्यात्”

॥२७॥ इति पि० सू०

अथोद्दिष्टप्रत्ययमाह (यदि केनचिच्छ्रन्दसस्य पराक्षार्थं प्रस्तारस्य यं कंचिद्भेदं भूमौ समुल्लिख्य पृष्टं कतमोऽयं भेद इति तज्ज्ञानायोद्दिष्टप्रत्ययः । स च यस्य कस्यचिच्छ्रन्दसः किमपि वृत्तं पठित्वा इदं वृत्तं प्रस्तारे कतितममिति केनचित् पृष्टे सति तत्कथनोपायज्ञानम्) ॥

उद्दिष्टं द्विगुणानाद्यादुपर्यङ्कान्समालिखेत् ।

लघुस्था ये तु तत्राङ्कास्तैः सैकैर्मिश्रितैर्भवेत् ॥५॥

उद्दिष्टमिति यो भेदः पृष्टः तस्य आद्याद्वर्णादारभ्य अन्तिमपर्यन्तम् उपरि २ द्विगुणान् २ अङ्कान् समालिखेत् आद्यवर्णशिरसि एककं दत्त्वा तदग्रे द्विगुणान् २ इत्यर्थः । ये तु तत्र तेषूपरिस्थितेषु लघुस्था लघुवर्ण शिरःस्थाः अङ्काः तैः सैकैः एकेनाधिकेन सहितैः मिश्रितैः संयोजितैः पिण्डीकृतैरिति यावत् सद्भिः उद्दिष्टं नाम प्रत्ययः कथितः । यथा केनचित्पृष्टं “रो मृगी” (SIS) इति कतमो भेदः त्र्यक्षरप्रस्तारे ?, इति तत्र आद्योपरि एककं दत्त्वा द्वितीयोपरि द्विकं तृतीयोपरि चतुष्कं

(टि०) १ उद्दिष्टवृत्तसंख्यापरिज्ञानार्थमिदमाह प्रतीति यस्य वृत्तस्य संख्या जिज्ञासेत तत् भूमौ प्रस्तारयेत् । ततः तस्यान्ते यो लकारः सजातीयोपेक्षया तमादौ कृत्वा प्रातिलोम्येन द्विरावर्तयेत् तत्र निराकाराया आवृत्तेरसम्भवात् पृथगातिक्रमे कारणाभावात् एकसंख्या लभ्यते ततश्च एकसंख्याङ्कम् अन्त्यलकारस्य अधस्तात् स्थापयित्वा द्विगुणयेत् । पुनस्तदपि पूर्वस्यैव यावन्ति वृत्ताक्षराणि प्रातिलोम्येन समाप्यन्ते, तत्र याः संख्या निष्पद्यन्ते तावतिथं तद्वृत्तम् इति ॥ २ तत्र विशेषमाह तत इति पूर्वोक्ते कर्मणि क्रियमाणे यदि सा संख्या गकारस्थानम् आपद्यते तदा तां द्विगुणयित्वा ततः संख्यासमुदायात् एकं त्यजेत् ततः पूर्वोक्तं कर्म कुर्यात् । ततः परिपूर्णत्वात् तद्वृत्तसंख्या सिद्ध्यति ॥

न्यस्येत् यथा $\left[\begin{smallmatrix} १ & २ & ४ \\ S & | & S \end{smallmatrix} \right]$ अत्र लघुस्थो द्व्यङ्कः एकेन मिश्रणे संजाताः
 त्रयः इत्ययं तृतीयो भेद इति सम्पन्नमुत्तरम् । चतुरक्षरप्रस्तारे
 केनचित्पृष्ठं यत् (।S।।) इत्ययं कतमो भेद इति तत्र प्रथमोपरि
 एककं द्वितीयोपरि द्विकं तृतीयोपरि चतुष्कं चतुर्थोपरि अष्टकं
 न्यस्येत् यथा $\left\{ \begin{smallmatrix} १ & २ & ४ & ८ \\ | & S & | & | \end{smallmatrix} \right\}$ अत्र लघूपरिस्थिता अङ्काः (१।४।८)
 एकचतुष्काष्टकाः तन्मिश्रणे संजाताः त्रयोदश एकेन मेलने चतुर्दश
 ततश्चायं चतुर्दशो भेद इत्युत्तरं समजनि ॥ अयमपि मार्गः
 पिङ्गलमुनिनैवोदघाटि । तथाहि तत्सूत्रे उपर्युक्ते ॥

अन्वयः

उद्दिष्टमिति आद्यात् (वर्णात् लघु (।) गुरु (S) चिह्नान्तराद्वा) उपरि
 द्विगुणान् अङ्कान् समालिखेत् तत्र ये लघु (।) स्था अङ्काः तैः सैकैः
 मिश्रितैः उद्दिष्टं भवेत् ।

भाषार्थः—

जब कभी किसी पुरुष ने किसी भेद को लिख के छान्दस की परीक्षा वास्ते
 आकर पूछा कि यह कितनेवां भेद है ? उस ज्ञानोपाय का नाम उद्दिष्ट-प्रत्यय है ।
 उस भेद की संख्या निकालना इसका प्रयोजन है । इसकी रीति कहता है ।

उद्दिष्टमिति पहिले वर्ण वा लघु (।) गुरु (S) निशानसे लेकर ऊपर देने २ करके अङ्क,
 अन्त तक लिखे । अर्थात् प्रथम ऊपर एका, दूसरे पर द्वा, तीसरे पर चौका, चतुर्थ पर
 आठ इत्यादि २ उन अङ्कों में जो लघुओं (।) पर अङ्क हैं उनके बीच एक और मिला
 कर मिश्रित करे, अर्थात् पिण्ड बनावे जो अङ्क निकले वह उतनेवां ही भेद हुआ ।
 इसी को उद्दिष्टप्रत्यय कहते हैं । इसका विशेष स्वरूप उदाहरण ऊपर रत्नसंग्रह व्याख्या
 में देखो ॥ ५ ॥

इति उद्दिष्टप्रत्ययः ॥

“ परे पूर्णम् ” = १ ३४ इति पि० सू०

अथोक्तादिषु सर्वैकद्वित्र्यादिगुरुलघ्वादिपादकवृत्तकथनद्वारा प्रस्तारशोधनायैकद्वयादिलगक्रियामाह (एकद्वयादिलगक्रियाप्रत्ययो नाम अस्मिंश्छन्दसि सर्वगुरुणि वृत्तानि कति ? द्विगुरुणि त्रिगुरुणि वा कति ? तथा सर्वलघूनि द्विलघूनि त्रिलघूनि वा कतौत्यादिशङ्कायामियन्तीति ज्ञानम्) ।

वर्णान्वृत्तभवान्सैकानौत्तराधर्यतः स्थितान् ।

एकादिक्रमतश्चैतानुपर्युपरि नित्तिपेत् ॥६॥

उपान्त्यतो निवर्तेत त्यजेदेकैकमूर्ध्वतः ।

उपर्याद्याद्गुरोरेवमेकद्वयादिलगक्रिया ॥७॥

१ अनेन एकद्वयादिलघुक्रियासिद्धयर्थं यावत् अभिमतं प्रथमप्रस्तारवत् मेरुप्रस्तारं दर्शयति, उपरिष्ठात् एकं चतुरस्रकोष्ठं लिखित्वा तस्य अधस्तात् उभयतः अर्द्धनिष्क्रान्तं कोष्ठकद्वयं लिखेत्, तस्य अपि अधस्तात् त्रयं तस्य अपि अधस्तात् चतुष्टयं यावदभिमतं स्थानम् इति प्रथममेरुप्रस्तारः । तस्य प्रथमे कोष्ठे एकसंख्यां व्यवस्थाप्य लक्षणम् इदं प्रदर्तयेत् । तत्र परे कोष्ठे यत् वृत्तसंख्याजातं तत् पूर्वकोष्ठयोः पूर्णं निवेशयेत् । तत्र उभयोः कोष्ठयोः एकैकम् अङ्कं दद्यात् । ततः तृतीयायां पङ्क्तौ पर्यन्तकोष्ठयोः परकोष्ठगतम् एकैकम् अङ्कं दद्यात् मध्यकोष्ठे तु परकोष्ठद्वयाङ्कम् एकीकृत्य पूर्णं निवेशयेत् इति पूर्णशब्दार्थः । चतुर्थ्यां पङ्क्तौ अपि पर्यन्तकोष्ठयोः एकैकम् एव स्थापयेत् मध्यमकोष्ठयोस्तु परकोष्ठद्वयाङ्कम् एकीकृत्य पूर्णं त्रिसंख्यारूपं स्थापयेत् । उत्तरत्रापि अयम् एव न्यासः । तत्र द्विकोष्ठायां पङ्क्तौ एकाक्षरस्य विन्यासः । तत्रैकं सर्वगुरु एकं सर्वलघु भवति । तृतीयायां पङ्क्तौ द्व्यक्षरस्य प्रस्तारः । तत्र एकं सर्वगुरु द्व एकलघुनी एकं सर्वलघु इति कोष्ठक्रमेण वृत्तानि भवन्ति । चतुर्थ्यां पङ्क्तौ त्र्यक्षरस्य प्रस्तारः । तत्र एकं सर्वगुरु त्रीणि एकलघूनि त्रीणि द्विलघूनि एकं सर्वलघु । तथा पञ्चमादिपङ्क्तौ अपि सर्वगुर्वादि सर्वलघ्वन्तम् एकद्वयादिलघु द्रष्टव्यम् इति ॥

वर्णानीति वृत्तभवान् उक्तादिनिष्ठान् वर्णान् वर्णसंख्याकान् एककान् अङ्कानित्यर्थः सैकान् एकेन अधिकेन एककेन सहितान् औत्तराधर्यतः उत्तराधरभावेन स्थितान् कुर्यादिति शेषः । एतान् पूर्वमुत्तराधरभावेन स्थापितानङ्कान् एकद्वित्र्यादिक्रमेण उपर्युपर्यङ्के निक्षिपेत् मेलयेत् । मेल्यमानसमसंख्यया उपरिक्षेपो मेलनं नतु स्वस्दैव स्वरूपः तत्स्थाने शून्यताप्रसक्त्या द्वितीयादिमेलनावृत्त्यभावापत्तेः ॥ उपान्त्यत इति उपान्त्यम् अन्त्यसमीपं अधःस्थस्य पूर्वमुपरि २ मेलने सर्वोपरिस्थोऽन्त्यो ज्ञेयस्तदधोभावी चोपान्त्योऽङ्कः तत उपान्त्यपर्वन्तमेलनं कृत्वेत्यर्थः तमन्त्येऽमेलयित्वा ऊर्ध्वतः ऊर्ध्वेत्यावृत्यैकैकं त्यजन् निवर्तेत विरमेत् । एवं कृते आद्यात् प्रथमाद् गुरोः भेदात् उपरि अनन्तरम् एकद्वयादिलगक्रिया अयम् एकलघुः भेदः अयं द्विलघुः भेदः, अयं त्रिलघुः भेदः, तथाऽयमेकगुरुरयं द्विगुरुः भेदः, इत्यादिक्रिया ज्ञेयेति शेषः । सर्वोपरिस्थः सर्वगुरुः सर्वाधःस्थः सर्वलघुरिति संप्रदायः ॥ यथा त्र्यक्षरे वर्णसमसंख्याकान् त्रीन् एकेनाधिक्ये च चतुरः एककान् लिखेत् तद्यथा $\left\{ \begin{smallmatrix} १ \\ १ \\ १ \end{smallmatrix} \right\}$ ततोऽधस्तनम् एकाङ्कं तदुपरिस्थैकाङ्के संयोज्य द्व्यङ्कं कुर्यात् तद्यथा $\left\{ \begin{smallmatrix} १ \\ २ \\ १ \end{smallmatrix} \right\}$ ततो द्व्यङ्कं तृतीयैकके $\left\{ \begin{smallmatrix} १ \\ ३ \\ ३ \\ १ \end{smallmatrix} \right\}$ त्र्यङ्कन्तु न मेलयेत् 'उपान्त्यतो निवर्तेत' इत्युक्तेः, पुनरधस्तनं द्वितीये मेलयेत् इति संप्रदायः । तद्यथा $\left\{ \begin{smallmatrix} १ \\ ३ \\ २ \\ ३ \\ १ \end{smallmatrix} \right\}$ एवमेकः सर्वगुरुः उपरिस्थः ततश्च सोपानद्वितीयपादन्यासस्थाने स्थितस्यङ्क इति त्रय एकगुरुकाः पुनः तदधः पादन्यासस्थानेषु त्र्यङ्क इति त्रय एव द्विगुरुकाः । एवं सर्वाधःस्थे सोपानस्य पादन्यासस्थाने एकाङ्कः इति एकः सर्वलघुः तत उपरिस्थत्र्यङ्केन एकलघुकाः त्रयः पुनरुपरिस्थत्र्यङ्केन द्विलघुका अपि त्रय एवेति सर्वत्रैवं ज्ञेयम् ॥

अन्वयः

वर्णानीति सैकान् वृत्तभवान् वर्णान् औत्तराधर्यतः स्थितान् (कुर्यादिति शेषः) एतान् च एकादिक्रमतः उपरि उपरि निक्षिपेत् ।

उपान्त्यतो निवर्तेत ऊर्ध्वत एकैकं त्यजेत् (एवम् उपर्याद्याद् गुरोः एकद्वयादिलगक्रिया भवतीति ।

सोपानफलानि पृथक्कृत्य लिख्यन्ते ।

तत्र त्र्यक्षरजातेः सोपानफलम्	चतुरक्षरजातेः सोपानफलम्	पञ्चाक्षरजातेः सोपानफलम्
१ सर्वगुरुकः	१ सर्वगुरुकः	१ सर्वगुरुकः
द्विलघुकाः ३ एकगुरुकाः	त्रिलघुकाः ४ एकगुरुकाः	चतुर्लघुकाः ५ एकगुरुकाः
एकलघुकाः ३ द्विगुरुकाः	द्विलघुकाः ६ द्विगुरुकाः	त्रिलघुकाः १० द्विगुरुकाः
सर्वलघुः १	एकलघुकाः ४ त्रिगुरुकाः	द्विलघुकाः १० त्रिगुरुकाः
	सर्वलघुः १	एकलघुकाः ५ चतुर्गुरुकाः
		सर्वलघुः १

नवाक्षरजातिसोपानफलम्

	१	भेदः	सर्वगुरुकः
अष्टलघुकाः	६	भेदा	एकगुरुकाः
सप्तलघुकाः	३६	भेदा	द्विगुरुकाः
षड्लघुकाः	८४	,,	त्रिगुरुकाः
पञ्चलघुकाः	१२६	,,	चतुर्गुरुकाः
चतुर्लघुकाः	१२६	,,	पञ्चगुरुकाः
त्रिलघुकाः	८४	,,	षड्गुरुकाः
द्विलघुकाः	३६	,,	सप्तगुरुकाः
एकलघुकाः	६	,,	अष्टगुरुकाः
सर्वलघुः	१	भेदः	

तथा तृतीयपङ्क्तावेकं सर्वगुरु सर्वलघु च द्वे एकगुरुके एकलघुके च अत्युक्तायाम् । चतुर्थपङ्क्तावेकं सर्वगुरु सर्वलघु च त्रीण्येकगुरुकाणि द्विलघुकानि च त्रीण्येव द्विगुरुकाणि द्विलघुकानि च । एवं सर्वत्र एकद्वित्रिचतुर्लङ्गक्रिया ज्ञेयेति । (त्रु०)

“द्विरर्द्धे” = १२ = “रूपे शून्यम्” = १२६ “द्विः शून्ये” = १३०

“तावदद्धे तद्गुणितम्” = १३१ “द्विद्वयूनं तदन्तानाम्” = १३२

(टि०) १ प्रस्तारात् विना वृत्तसंख्यापरिज्ञानार्थमाह । द्विरिति अपनीते इति
अध्याहारः यदा जिज्ञासेत षडक्षरे छन्दसि कति वृत्तानि भवन्ति । तदा तां छन्दोऽक्षर
संख्यां भूमौ स्थापयित्वा ततः अर्द्धमपनयेत् । तस्मिन् अपनीते द्वौ लभ्येते । ततस्तां
द्विसंख्यां भूमौ पृथक् प्रस्तारेयत् । ततः शेषास्त्रयः अक्षरसंख्यायां भवन्ति । तेषामर्द्धयितुं
अशक्यत्वात् किं कर्तव्यम् इत्याह २ रूपे इति विषमसंख्यातः रूपम् अपनीय तस्मिन्
अपनीते शून्यं लभ्यते । तत् पूर्वलब्धायाः द्विसंख्यायाः अधस्तात् स्थापयेत् ततः द्विसं-
ख्या अत्रशिष्यते ततः अर्द्धे अपनीते पुनः द्विसंख्या लभ्यते ‘तां शून्याधस्तात् स्था-
पयेत् ततः रूपे शून्यं लभ्यते (२) तत् द्विसंख्यायाः अधस्तात् स्थापयेत् ततः किं कर्त-
व्यम् इत्याह ३ द्विरिति शून्यस्थाने द्विरावृत्तिं कुर्यात् तत्र निराकारायाः आवृत्तेः
असंभवात् प्रथमातिक्रमे कारणाभावात् एकसंख्या लभ्यते तां शून्ये स्थापयित्वा द्विगुणयेत्
ततः द्वौ भवतः तस्य उपरिष्ठात् अर्द्धस्थानं द्विसंख्याङ्कं तत् अपनीय तस्य स्थाने तं
द्विसंख्याङ्कं स्थापयेत् । अनन्तरम् इदं कार्यम् इत्याह ४ तावदिति यत् अर्द्धस्थाने स्थितं
संख्याजातं ततावद्गुणितं कुर्यात् एतत् उक्तं भवति स्वसंख्याया एव गुणयितव्यम्
इति । ततः द्वौ द्वाभ्यां गुणितौ चत्वारः भवन्ति तेषाम् उपरिष्ठात् शून्यस्थानं तत्र तान्
आरोपयेत् । अनन्तरं द्विः शून्ये इति द्विगुणिता अष्टौ भवन्ति, तान् अपि अर्द्धस्थाने
निधाय तावद् गुणान् कुर्यात् । ततः अष्टौ अष्टाभिः गुणिताः चतुःषष्टिः भवन्ति गायत्री-
समवृत्तानि । अनेन एव न्यायेन अष्टाविंशत्यधिकशतम् उष्णिहः । षट्षाशदधिके द्वे
शते अतुष्टुभः । द्वदशोत्ताणि पञ्च तानि वृद्ध्याः । चतुर्विंशत्यधिकं सहस्रं पङ्क्तेः
अष्टवत्वारिंशदधिके द्वे सहस्रे त्रिष्टुभः । षण्णवत्यधिकानि चत्वारि सहस्राणि जगत्याः ।
एवम् अतिछन्दसां कृतीनां च द्रष्टव्यम् । ५ द्विद्वयूनमिति गायत्र्यादिवृत्तसंख्याजातं
द्विगुणीकृत्य द्वाभ्याम् ऊनं कुर्यात् । तत्तदन्तानां परिमाणं भवति, यस्य छन्दसः
संख्या द्विगुणिता तत्पर्यन्तं नं पूर्तिमेत तत्रावृत्तीनां पङ्क्तिरा भवति इत्यर्थः ॥३२॥

“परेण पूर्णम्” = ३३ इति पि० सू०

अथावसरप्राप्तं संख्याप्रत्ययमाह (संख्याप्रत्ययो नाम प्रस्तारं विनापि तत्तच्छब्दसामेतावन्ति २ वृत्तानांति वृत्तसंख्यापरिज्ञानम्) ॥

लगक्रियाङ्कसन्दोहे भवेत्संख्या विमिश्रिते ॥

(प्रकारान्तरमाह)

उद्दिष्टाङ्कसमाहारः सैको वा जनयेदिमाश्च ॥८॥

लगेति लगक्रियायां पूर्वोक्तायां येऽङ्काः तेषां सन्दोहे समूहे विमिश्रिते परस्परं योजिते सति संख्या भवेत् । यस्य वृत्तस्य संख्या जिज्ञासेत तस्यैव लगक्रियायां यावन्तोऽङ्काः फलिताः तानन्योन्यं संयोज्य संख्यासिद्धिरित्यर्थः । यथा ३१८२स्य लगक्रियाफलिताङ्काः (१-३-३-१) एकत्रित्र्येकास्तेषां मेलने सञ्जाता अष्टौ इति सा भेद (प्रस्तार) संख्या चतुरक्षरे च (१ ४-६-४-१) एकचतुःषट्चतुरेकाः तेषां मेलने च षोडशेति सैवात्र सङ्ख्या । प्रकारान्तरेण संख्यामाह उद्दिष्टेति सैक एकेनाधिकेन सहितः उद्दिष्टाङ्कानां पूर्वोक्तानां यः समाहारः मेलनं वाऽथवा इमां संख्यां जनयेत् उत्पादयेत् । यथा त्र्यक्षरे एकद्विचतुरूपा उद्दिष्टाङ्काः मेलने सप्त एकेन योजने अष्टाविति सा तस्य संख्या । चतुरक्षरे एकद्विचतुरष्टाङ्कमेलने एकयोजने षोडशेति सा तस्य सङ्ख्या इदं चोपलक्षणं प्रस्तारगणनयापि संख्याज्ञानसिद्धेः सूत्रेषु तथाप्युक्तेश्च प्रकारद्वयमपि पैङ्गले यथोक्तम् ।

अन्वयः ।

लगेति लगक्रियाङ्कसन्दोहे विमिश्रिते सति संख्या भवेत् (प्रकारान्तरेणाह) सैक उद्दिष्टाङ्कसमाहारो वा इमां संख्यां जनयेत्

१ परेणेति तत् एतत् छन्दोवृत्तसङ्ख्याजातं द्विगुणितं पूर्णमेव स्थापयितव्यं न द्वयूनम् । परे छन्दसि जिज्ञासिते तत् सङ्ख्याजातं द्विगुणितं परस्य छन्दसः वृत्तानां सङ्ख्या भवति । तद् यथा । चतुःश्रुतिः गायत्रीसमवृत्तानां संख्या द्विगुणिता सती परस्य उष्णिहः समवृत्तसंख्या अष्टाविंशशतं भवति ॥३३॥

भाषार्थः—

अब अवसर प्राप्त संख्या-प्रत्यय कहते हैं । प्रस्तार देखने निकालने बिना ही भेदों की इयता अर्थात् किस २ जाति में कितने २ भेद हैं यह जानने का उपाय संख्या प्रत्यय कहा जाता है । इसकी रीति कहते हैं ।

लगेति एक द्वादिगक्रिया के फलित अङ्कों का समुदाय आपस में मिला यानी पिण्ड बना लो तो संख्या निकल आती है । अथवा एक अधिक से युक्त उद्दिष्ट प्रत्यय का अङ्कसमूह इस (संख्या) को निकाल सकता है ॥८॥

अथाऽध्ययोगप्रत्ययः । यदि केनचिच्छान्दसतः पृष्टं यदमुक-वृत्तस्य प्रस्तारलेखनार्थं कियन्मितं पत्रमपेक्षितमिति तज्ज्ञानायाध्व-योगप्रत्ययः स च वृत्तप्रस्तारलेखार्थं पत्रादिस्थानेयत्ताबोधनं नाम ॥

अब क्रमप्राप्त अध्ययोग-प्रत्यय कहते हैं । यदि किसी ने छन्दोवेत्ता से आकर पूछा कि अमुक वृत्त के प्रस्तार लिखने वास्ते कितना कागज वा स्थान चाहिये इसके उत्तर ज्ञान का उपाय अध्ययोगप्रत्यय है उसका ज्ञान प्रयोजन है । इसकी रीति कहते हैं ॥९॥

अत्र स्फुटप्रत्ययत्वात् पिङ्गलमुनिर्न सूत्रयाञ्चकार ।

संख्यैव द्विगुणैकोना सद्भिर्ध्वा प्रकीर्तितः ॥

वृत्तस्याङ्गुलिकी व्याप्तिरधः कुर्यात्तथाङ्गुलिम् ॥१०॥

संख्येति या पूर्वपद्यज्ञाततत्तत्संख्या तदङ्को द्विगुणा द्वौ गुणौ आवृत्ती यस्याः सा तथा एकेन संख्यया ऊना रहिता सती सद्भिः सुधीभिः अध्वा मार्गः लेखनस्थानेयत्ता प्रकीर्तितः उक्तः अत्रोपपत्ति-माह वृत्तस्येति वृत्तस्य वृत्तप्रस्तारस्य व्याप्तिः व्यासतो व्यापनम् (स्थानम्) अङ्गुलिमिता भवति । आङ्गुलिकी व्याप्तिमिति पाठे मुक्त्वंति इ पः । एतच्चोपलक्षणं तेन लेखकप्रक्रियामानमात्रं गृह्यते । तथा अधः गुरुलघुसंकेतलेखव्याप्तेः निम्नस्थाने अङ्गुलिं अङ्गुलि-मितस्थानमित्यर्थः रिक्तमिति शेषः कुर्यात् अन्यथा स्पष्टतयाऽप्रतीतेः अरस्थतापातेन अचाक्षुष्यत्वप्रसङ्गः । यथा त्र्यक्षरप्रस्तारलेखनार्थं कियत्परिमितं पत्रमानयामीति शिष्यादिप्रश्ने त्र्यक्षरप्रस्तारीयाम् अष्टसंख्यां द्विगुणं कृत्य सज्जातां षोडशसंख्याम् एकेन ऊनयेत् ततो

जाता पञ्चदशेति पञ्चदशाङ्गुलिपरिमितस्थानमपेक्षितमित्युत्तरं सम्पन्नम् इदमपि लेखनयोग्यस्थानस्योपलक्षणम् ।

ग्रन्थः—

संख्यैवेति संख्यैव द्विगुणा एकोना च सद्भिः अर्ध्या प्रकीर्तितः (यतः) वृत्तस्य आङ्गुलिकी व्याप्तिः तथा (एकाम्) अङ्गुलिम् अर्धः (रिक्तां) कुर्यात् ॥

संख्येति वृत्तभेदसंख्या को द्विगुणा (द्विता) करके एक से कम कर दो तो पण्डित पुरुषों ने अर्ध्या अर्थात् प्रस्तार लिखने की जगह कही है । इसकी उपपत्ति कहते हैं क्योंकि वृत्त की १ अंगुल भर व्याप्ति (चौडाई) होनी चाहिये और नीचे १ अङ्गुल मात्र खाली सफेदी स्पष्टता के लिये रहनी चाहिये । यन्त्र देखने से स्पष्ट हो सकता है ॥ ६ ॥

अत्र च अङ्गुल्यष्टकमितस्थानं गुरुलघुरूपप्रस्तारलेखार्थम्

अङ्गुलिसप्तकमितं च रिक्तं श्वे-
तिमाध्यम् यथाः—

एष प्रत्ययो मुनिना नोक्तः साधारणत्वात् स्फुटं विज्ञेयत्वाच्च “षष्ठः प्रत्ययोऽध्वयोगपरिच्छिन्तिः” इति कस्यचिद्वाक्यमत्र प्रामाणिकत्वेन नारायणभट्टे नोक्तं दृश्यते ॥ ६ ॥

१	S S S	प्रस्तारस्थानम्
२		रिक्तस्थानम्
३	1 S S	प्रस्तार०
४		रिक्त०
५	S 1 S	प्रस्तार०
६		रिक्त०
७	1 1 1	प्रस्तार०
८		रिक्त०
९	S S 1	प्रस्तार०
१०		रिक्त०
११	1 S 1	प्रस्तार०
१२		रिक्त०
१३	S 1 1	प्रस्तार०
१४		रिक्त०
१५	1 1 1	प्रस्तार०

अधुनाऽवसितप्रतिज्ञाभरो ग्रन्थकारः श्रोतृप्रवृत्तिसाधनं स्ववंशं
कीर्तयन्नुपसंहरति ॥

वंशेऽभूत्कश्यपस्य प्रकटगुणगणं शैवसिद्धान्तवेत्ता
विप्रः पव्येकनामा विमलतरमतिवेदतत्त्वार्थबोधे ।

केदारस्तस्य सूनुः शिवचरणयुगाराधनैकाग्रचित्तः

छन्दस्तेनाभिरामं प्रविरचितमिदं वृत्तरत्नाकराख्यम् १०

वंशेति कश्यपस्य ऋषेः वंशेऽन्वये प्रकटो गुणानां दयादाक्षि-
रयादीनां गणः समुदायो यत्र स तथा शैवसिद्धान्तानां शैवागमानां
शिवसूत्रादीनां वेत्ता ज्ञाता (शेषषष्ठ्या समासः) तथा वेदानां चतुर्णां
तत्त्वार्थस्य दुर्बोधार्थस्य बोधे ज्ञाने विमलतराऽतिशयेन विमला
स्फटिकवद्यथार्थबोधकरी मतिर्मननशालिनी बुद्धिर्यस्य सः एवंभूतः
पव्येक इति नाम यस्य स विप्रः कश्चिद् ब्राह्मणोऽभूत् । तस्य पव्येक-
नाम्नो विप्रस्य सूनुः पुत्रः शिवचरणयुगस्य महादेवपादपद्मद्वन्द्वस्य
आराधने सेवायाम् एकाग्रं समाहितं चित्तं चिन्तनशीलं मनो यस्य
सः केदारो नाम विद्वान् अभूत् । तेन केदारेण अभिरामम् अभिन्नल-
क्ष्य लक्षणयुतत्वेन प्रस्तारादिस्वच्छप्रक्रियादिगुणवत्त्वेन च मनोज्ञम्
इदं पूर्वोक्तं वृत्तरत्नाकराख्यं तदभिधं छन्दः छन्दोग्रन्थः प्रविरचितं
सुनिर्मितम् इति शिवम् ॥

अन्वयः—

प्रकटगुणगणः शैवसिद्धान्तवेत्ता वेदतत्त्वार्थ बोधे विमलतर
मतिः पव्येकनामा विप्रः कश्यपस्य वंशे अभूत् । शिवचरणयुगाराध-
नैकाग्रचित्तः केदारः तस्य (पव्येकनाम्नो विप्रस्य) सूनुः अस्ति ।
तेन अभिरामं वृत्तरत्नाकराख्यम् इदं छन्दः (तद्ग्रन्थः) प्रविरचितम् ॥

भाषार्थः—

अब उपसंहार करता है ।

वंश इति स्पष्ट २ गुण समूहों वाला शैवशास्त्र के जानने हारा वेद के असली अर्थ बोध
में बहुत निर्मल बुद्धि युक्त पव्येक नामक एक कश्यप ऋषि के वंश में ब्राह्मण होता भया

शिवजी के चरणयुग के आराधन में एकाग्रचित्त वाला पं० केदार उसका पुत्र हुआ ।
उस केदार पण्डित ने बहुत ही बढ़िया वृत्तरत्नाकर नाम यह छन्दोग्रन्थ बनाया है ॥१०॥

श्रीजेजौमधुदापुरीयविबुधः श्रीकेशवोऽभूदिदम् ।

यच्छिष्यादिपरम्परावृतमहीचक्रं सुविद्यागृहम् ।

पौत्रस्तस्य मुकुन्दलाल इति तत्पौत्रश्च खेदाद् गृहाद् ।

जम्बूमेत्य सुपाठनेन सुमतो रामप्रपन्नोऽवसत् ॥

संवस्येह गिरोऽङ्घ्रिपद्मयुगलं संसेव्य देव्याश्चिरं

स्वायासेन च शास्त्रदुर्गमहतो विद्यापुरस्यान्तरम् ॥

निर्विंश्य प्रविविच्य काव्यसुषमारामे परिभ्राम्यति

काव्यव्याकृतितीर्थशास्त्रिपदवीं प्राप्तोऽपि कालं नयन् ॥

योऽयं पाठं पाठमाद्यां सुविद्यां ग्रामे ग्रामे छात्रवर्गेण साकम् ॥

स्वीयां कीर्तिं चन्द्रिकां विप्रकीर्त्य नित्यं वृद्धयोदेति शुक्ले व चन्द्रः

रघुपतिनिलयेसौ पाठशालाग्रयपाठी हरिपदकमलाग्रे वृत्तरत्नाकरीयम्

शुभमुपनयतीमं संग्रहं संपूर्य भवतु विबुधगेहेष्वनास्थितस्तन्मुदेयम् ॥

कश्मीरादिकनीवृत्तां मणिनिभे धर्मावतारे प्रभौ ।

श्रीमच्छ्रील—प्रतापसिंहनृपतिप्रष्ठे प्रजाः रक्षति ।

खर्ग्यङ्केन्दुमिते शुचावहितिथौ श्रीवैक्रमे वत्सरे ।

टीका संग्रहनामिकान्तमगमच्छ्रीवृत्तरत्नाकरे ॥

इति वृत्तरत्नाकराख्यच्छन्दोग्रन्थस्य रत्नसंग्रहव्याख्यायां षष्ठोऽध्यायः

एषोऽन्वयावलियुतो ननु वृत्तरत्नभाषाप्रभाकर इहैति हितः संपूर्ति ॥

संशासके नवगुप्ते हरिसिंहवीरे कश्मीरजम्बु सुविशां निजकार्यदत्ते ॥

वैक्रमे नेत्रवस्त्रद्वक्भूमिते वत्सरेकृतं ॥

रघुनाथालये पाठी सिते मार्गाष्टमीतिथौ ॥

इति श्री वृत्तरत्नाकर की भाषाप्रभाकर नाम टीका में षष्ठ अध्याय समाप्त हुआ

* समाप्तश्चायं सव्याख्यो ग्रन्थः *

॥ शुभमस्तु ॥

अथ विदितमस्तु वः

यद्यं वृत्तरत्नाकरग्रन्थो रत्ननिधिरेव श्रोमःक एकमत्रमलङ्कुरो
यद्गुणवर्णनं करकङ्कणस्यैव हस्ततलस्थितधात्रीफलस्यैव च विफलम्
एवं निखिलकार्ययोगी परीक्षोपयोगो (१-२-३-४-५) पञ्चाध्याया-
त्मकः प्रपञ्चालोकाख्यश्च व्याख्या सनाथः

निरुक्तग्रन्थोऽपि

रक्षितस्तिष्ठति चिरतः यत्र पूर्वोत्तरपक्षावेवंभूतया सरलया
शैल्या न्यस्तौ । यावद्वलोक्यैव विज्ञानां जिज्ञासूनां जनानां मनांसि
प्रमोदपयोनिधाविव निमज्जति नयने प्रेयोमुखचन्द्रे इव विलोयेते
शेमुखी परमात्मनोव तादात्म्यमाश्रयति । तनीयसैवायासेन महतो
महतो विषयान् पारयते वेत्तुम् । ये खलु विहायैनमन्यत्र श्राम्यन्ति ते
विष्णुं परिहृत्य सुरान्तरान्मज्जन्ते ।

विदग्धमुखमण्डनमपि अन्यैव कुञ्चिकया विदग्ध-
मुखमण्डनम् अन्यथा तु तन्मुद्रणमेव । येऽत्र मणिगणा यन्त्रपिहित
मञ्जूषायामिव निहितास्ते एनां कुञ्चिकाख्यां व्याख्यामन्तरा न स्वापाः
शीघ्रतः, अतो विधीयतामस्य ग्रहणे त्वरा तनीयाञ्शिष्यते ग्रन्थनिचयः
येन नानुत्प्येतेति मू० १)

तर्कसंग्रहः श्रीचेतनानन्द-- पं० परमानन्दशास्त्रि (हिन्दी
प्रभाकरा) श्यां विरचितयाऽतरलया सरलया हिन्दीभाषया समलं
कृतो मुद्रितोऽस्ति । यः प्राज्ञवर्गस्यात्यन्तं गुरुरिव हितकरोऽपरः ॥
प्राज्ञपरोक्षोपयोगिप्रश्नोत्तरान्वितश्च मू० ॥) छान्दार्थम्

अमरकथा कथावाचकानां विदितमेवैतत् यदेव्याः पार्वत्याः
परमया प्रेरणया आग्रहवचसा च अमरस्वामिनाऽकामिना हिमालया-
चले निर्जीवां विधायशेषामरण्यानां देव्यै श्राविता अमरकथा ।
किन्तु कासौ कथा कथं कुत्र श्राविता कथं चानवधानेनामानेन भग-
वत्यानावधारिता एतदखिलमिह लभ्यते । यत्काश्मीरिके हिमानी
समावृते गिरावमरगुहायां सुधा (हिम) लिङ्गस्य वर्षमध्ये एकस्मिन्नेव

रक्षापूर्णमासनाथेऽहनि दर्शनं भवति देवस्य दैवेन । तत्र सर्वेपि
संधीभूय गच्छन्ति कस्य वा सिंहव्यालव्याघ्रादिसमाकुले विषमे हि-
मच्छन्नशिखरेऽस्ति गतिरेकाकिनो मनुजतनुजस्यैतुं धीरस्यापि तुहिन
पिहितसुनद्धसेतुनाकेतुनानिकेतनेन यमसदनस्येव पथा; किञ्चाद्यापि
कलिकाले यत्र समत्तं चमत्कृतयोवलोक्ष्यन्ते शुगलुरस्य, शिलीभूताः
कपोतवेषाश्च प्रमथ्यास्तथैव तिष्ठन्ति मानवाकराः यत्र च क्रमशः कला
शश्च सितासितयोद्दंलयोरुपचयापचयाभ्यां हिमलिङ्गं स्काटिकमिव
व्यपोहति दर्शकमनुजदुरितानि शतानि तानि । एतं निःशेषं कथाविशेषं
मनश्चेज्ज्ञातुं तदेदं पुस्तकं क्रीयतामाशु साधारणानां मनुष्याणां
सुज्ञानायेह स्वामिश्रीसरस्वतीगिरिमहोदयैर्भूतपूर्वभरनाथभटात्रीशैः
सुयोजितास्ति विद्वत्साहाय्येन भाषा टीका सू० ॥)

अयं पुस्तकालयः

सप्ततिवर्षतो दैवीं वाचं भूदेवानितराँश्च सत्पुरुषान् यथाकालं-
यथायोगं च सेवमान आस्ते अद्यावधि विबुधवाणीविबुधा एत-
स्मिन्नतिकरुणयेदृशं दृशं संचारयन्तः आह्माकमुद्योगं कृतार्थयन्ति ।

स्वरूपेणाऽधुनायममुना नितान्तं कान्तं कायं विधाय विहाय
च कञ्चुकमिव प्राचीनतावासां हीनतां सर्वं थोदारभावं स्वभावमाप-
द्यते यथा २ तत्रभवतां भवतां भवत्यावश्यकता । तथा २ पूरयितु-
मुद्युक्ते ।

तनीयसः समयतः खलु अस्यैवातिमनोहरा एषा शाखा प्रादु-
रभूत् । या निजेन लावण्येनातिमूलं वर्द्धमाना श्रीमतां सविशेषां
शुश्रूषां विधातुमीहते केवलं भवदीयां करुणामय्यर्थयते इत्यतैव मोदते
मोदकेन, एष च शुद्धसुन्दरनानाकारलघुनिष्कयग्रन्थरत्नाकरः,
इति शिवम्

निवेदकः

लक्ष्मणदास प्यारेलाल

संस्कृतमहापुस्तकालय लोहारी गेट लाहौर

पञ्जाब यूनीवर्सिटी द्वारा प्राज्ञ, परीक्षा के लिये
१९२७ तथा २८ के लिये नियत पुस्तकों का

❀ सूचीपत्र ❀

- प्रथमपत्र— १ पुरुरूपरूपनिरूपणम् पं० शिवदत्त कृत १॥
२ विक्रमोर्वशीयम् पं० जीवानन्दकृत टीका कलकत्ता १॥
- द्वितीयपत्र— १ पञ्चतन्त्र पं० जीवानन्दकृत टीका कलकत्ता* ३॥
- तृतीयपत्र— १ व्यक्तगणित सार संग्रह-म० म० पं० शिवदत्तकृत* १॥
२ भारत भूगोल ... १॥
३ भारतवर्ष का इतिहास ईश्वरीप्रसाद प्रथम भाग ॥॥
- चतुर्थपत्र— १ वृत्तरत्नाकर-पं० रामप्रपन्नकृत ३ टीका नूतन* ३॥
२ तर्कसंग्रह पं० नृसिंहदेवकृत बालबोधिनी टीका* १॥
तर्कसंग्रह भाषाटीका और प्रश्नोत्तरी सहित पं० परमानन्द कृत विद्यार्थियों के लिये उपयोगी है १॥
- पञ्चमपत्र— १ लघुसिद्धान्तकौमुदी—सटिप्पण ॥
लघुसिद्धान्तकौमुदी रणछोड़कृत संस्कृतटीका* १॥
- षष्ठपत्र— १ संस्कृत से हिन्दी तथा हिन्दी से सं० में अनुवाद ।

सन् १९२८ के लिये यही पुस्तक बदले हैं ।

- द्वितीयपत्र— १ पञ्चतन्त्र प्रथम द्वितीय तथा तृतीय तन्त्र
२ स्वास्थ्यवृत्ति सूत्र स्थान अध्याय पञ्चम से अष्टम तक चरकसंहिता म० म० पं० शिवदत्त संगृहीत ।
- तृतीयपत्र— १ गणितकौमुदी म० म० पं० शिवदत्त कृत सजिल्द १॥
- चतुर्थपत्र— १ वृत्तरत्नाकर पं० रामप्रपन्न शास्त्रि कृत रत्नसंग्रह
अन्वयबोधनी भाषाप्रभाकर तीन टीकाओं सहित
- पञ्चमपत्र— १ मध्यकौमुदी म० म० पं० शिवदत्त संग्रहीत ।

नोट—यह पुस्तक केवल इस पुस्तकालय से ही प्राप्त होंगे । और न प्रकार के सर्व पुस्तक परीक्षा तथा विषयान्तरों के हमारे से उपलब्ध हो सकते हैं

लक्ष्मणदास प्यारेलाल संस्कृत-महापुस्तकालय

लुहारी रोड लाहौर ।

